

- 1 Redaktören har ordet

UPPSATSER

- 3 *Jan Mispelaere*, "När det så stor varder att det något kan göra." Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige (Summary: Indispensable help: Child and teenage labour in early modern Sweden p. 32)
- 34 *Magnus Linnarsson*, Rayon för rikets försörjning. Kris, korporatism och beredskapspolitik, 1972–1983 (Summary: Rayon for national security: crisis, corporatism and contingency planning, 1972–1983 p. 63)

IDÉ & DEBATT

- 65 *Dick Harrison*, Urval och sammanhang i *Sveriges historia*. Replik till Birgitta Fritz

ÖVERSIKT

- 69 *Wilhelm Agrell*, Den andra Raoul Wallenbergvägen: levnadsteckningarna, källkritiken och mytologin

AVHANDLINGSRECENSION

- 75 SAF och arbetskraftsinvandringen 1945–1972
Joacim Waara, *Svenska Arbetsgivareföreningen och arbetskraftsinvandringen 1945–1972*, anm. av fakultetsopponent Sofia Murhem

KORTARE RECENSIONER

- 82 Hans Ruin & Andrus Ers, *Rethinking time*, anm. av Erik Lindberg
- 84 Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.), *Biografiska betydelser*, anm. av Esbjörn Larsson
- 87 Christian Lovén med bidrag av Claes Gejrot, *Historieskrivning vid Uppsala domkyrka under högmedeltiden*, anm. av Birgitta Fritz
- 89 Hanna Källström, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden*, anm. av Anders Fröjmark
- 91 Jan Glete, *Swedish naval administration, 1521–1721*, anm. av Kim Olsen
- 93 Gösta Kjellin & Johanna Enckell, *Sissi-Jaakko*, anm. av Kenneth Nyberg
- 95 Galina Sjebaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, anm. av Joachim Östlund
- 98 Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, anm. av Charlotta Wolff
- 100 Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, anm. av Eva Helen Ulvros
- 102 Pasi Ihalinen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the age of revolution*, anm. av Maria Cavallin Aijmer
- 105 Ann-Sofie Bergman, *Lämpliga eller olämpliga hem?*, anm. av Ingrid Söderlind
- 107 Catrin Andersson, *Hundra år av tvåsamhet*, anm. av Åsa Lundqvist
- 109 Fay Lundh Nilsson & Anders Nilsson (red.), *Två sidor av samma mynt?*, anm. av Erik Tängerstad
- 111 Tore Pryser, *USAs hemmelige agenter*, anm. av Michael F. Scholz
- 113 Johan Perwe, *Svenska i Gestapos tjänst*, anm. av Michael F. Scholz
- 114 Jan Hecker-Stampehl, *Vereinigte Staaten des Nordens*, anm. av Andreas Åkerlund
- 116 Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (red.), *Nordic narratives of the Second World War*, anm. av Janne Holmén
- 119 Sune Åkerman, *Historiker i brytningstid*, anm. av Staffan Förhammar

MEDDELANDEN

- 122 Nytt om historisk forskning
- 133 *Annika Sandén*, De Svenska Historikerdagarna, Mariehamn, 21–23 september 2012
- 134 *Mats Berglund*, European Association for Urban History, Prag 29 augusti – 1 september 2012
- 136 *Måns Jansson*, Sverige och allt det andra: det svenska 1700-talet i kosmopolitisk belysning, Uppsala den 25–26 oktober 2012
- 138 Litteratur inkommen till redaktionen

Redaktören har ordet

I årets första häfte av *Historisk tidskrift* återfinns två längre vetenskapliga uppsatser: Jan Mispelaeres "När det så stor varder att det något kan göra", som tar ett nytt grepp på frågan om barn- och ungdomsarbete i Sverige under 1600- och 1700-talen, och Magnus Linnarssons undersökning av Sveriges försörjningberedskap under kalla krigets epok.

Förutom dessa viktiga bidrag till den svenska historien, vill jag i häftet lyfta fram Wilhelm Agrells översikt över den omfattande litteratur kring Raoul Wallenberg som publicerats i samband med 100-årsdagen sedan han föddes. Av de utgivna böckerna har somliga rönt stort intresse i media, medan andra har gått offentligheten i stort sett förbi. Bitvis har diskussionen i media handlat mer om personliga motsättningar och uppgörelser mellan olika författare och särintressen, något som knappast kan sägas ha gagnat den vetenskapligt grundade diskussionen i ämnet. I det sammanhanget är Agrells initierade översikt en ovärderlig motvikt.

Förutom den sedvanliga, fylliga recensionsavdelningen, vill jag vidare lyfta fram meddelandeavdelningen, där det första av årets två meddelanden "Nytt om historisk forskning" återfinns. Som vid tidigare tillfällen innehåller meddelandet information om merparten av nya doktorand- och forskningsprojekt, disputationer och personalförändringar bland landets lärare och forskare i historia och ekonomisk historia.

God läsning!

Lunds universitet

STEFAN AMIRELL

Svenska historikermötet i Stockholm, 8–10 maj 2014

Det sjätte Svenska historikermötet arrangeras i Stockholm den 8–10 maj 2014 av Svenska Historiska Föreningen genom Historiska institutionen, Ekonomiskhistoriska institutionen samt Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria vid Stockholms universitet. Vid konferensen kommer pågående svensk historisk forskning att presenteras och diskuteras.

Konferensens huvudtema är *Tid*. Arrangörerna vill därmed fästa uppmärksamhet på historievetenskapens empiriska och analytiska kärna. Tidsdimensionen förenar alla historiker oavsett tematisk och epokmässig inriktning. Trots detta är specifika teoretiska, analytiska och empiriska resonemang om tid förvånansvärt nedtonade i historikers beskrivningar av den egna disciplinen och i forskningen. Vad innebär tid? Tidsuppfattning? Periodisering? Förändringstakt? Vad kan ett artikulering av denna till synes självklara företeelse innebära för oss som historiker? Vad finns att vinna på att tydligare artikulera innebörden och innehållet i den temporal dimensionen?

Keynote-föreläsningar och plenarsessioner har *Tid* som utgångspunkt. Återstående konferenstid ägnas åt sessioner, rundabordsamtal, föreläsningar och utställningar kring andra teman och perspektiv. Därmed speglas den aktuella historiska forskningen i hela dess mångfald.

Förslag på sessioner och föredrag med anknytning till huvudtematiken och andra ämnen kan anmälas på Svenska historikermötets webbplats <www.historia.su.se/historikermotet2014> mellan den 1 mars och den 1 september 2013. Där anmäls även nätverksmöten. Information om konferensen lämnas fortlöpande på konferensens hemsida.

Medlemmar i Svenska historiska föreningen betalar reducerad anmälningsavgift. Läs mer på <www.historisktidskrift.se>.

Varmt välkomna till Svenska historikermötet 2014!

Organisationskommittén för historikermötet 2014

”När det så stor varder att det något kan göra”

Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige

JAN MISPELAERE Uppsala universitet

Barns och ungdomars arbete har inom äldre svensk historieskrivningen ofta förknippats med enkla arbetsuppgifter utförda inom hushållet, exempelvis att springa små ärenden och ta hand om boskap. I denna uppsats visas dock att de till synes enkla och mindre viktiga arbetsuppgifterna inte bara var mycket betydelsefulla för hushållets ekonomi och överlevnad utan även hade stor betydelse för det tidigmoderna Sveriges ekonomi i sin helhet.

Syfte och frågeställningar

I föreliggande uppsats presenteras de första resultaten av en studie som handlar om det tidigmoderna hushållet och om barns och ungdomars delaktighet i hushållets ekonomi. Studien är en del av en större undersökning som Jonas Lindström och jag genomför om de obesuttna hushållens försörjning och deras plats inom den svenska ekonomin, 1600–1750.¹

Artikeln fokuserar i första hand på unga människors arbetsuppgifter: vad de gjorde och i vilken ålder de gjorde vad. Ett syfte är att studera arbetsdelningen mellan könen hos unga människor eller frånvaron av en sådan, vilket för svensk del är ett till stor del utforskat område, åtminstone för perioden före 1750.² I undersökningen har även gjorts

1. Studien stöds av Ragnar Söderbergs stiftelse.

2. Det lilla vi vet om barns konkreta arbetsuppgifter under äldre tid i Sverige finner vi i studierna av Susanna Hedenborg, *Det gåtfulla folket: barnets villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm* (Stockholm 1997); Eva Österberg, ”Barn i äldre tid”, i Anders Jarlert (red.), *Barnet i kyrkohistorien* (Lund 1998); Janken Myrdal, *Jordbruket under feodalismen: 1000–1700* (Stockholm 1999) s. 95, 132–135; Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–*

Fil. dr Jan Mispelaere, f. 1965, är forskare vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Han disputerade 2009 på avhandlingen: *Guldmynt eller äpple? Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna, 1590–1800*. Tillsammans med fil. dr Jonas Lindström arbetar han för närvarande med forskningsprojektet ”Marknaden före marknadsekonomin. Rörlighet och försörjning bland svensk allmog 1600-1750”.

E-post: Jan.Mispelaere@hist.uu.se

en första ansats att kartlägga de komplexa sociala relationerna rörande unga personer, deras familjer och de som de arbetade för, exempelvis fosterföräldrar, husbönder, grannar och släktingar. Studien berör perioden 1585–1800.

Tidigare forskning om den tidigmoderna människans arbetsliv har framhållit att det fanns två olika sfärer när det gäller kvinnors och mäns arbeten och att det alltså förekommit en tämligen utbredd könsarbetsdelning. En del arbeten utfördes endast av män, en del huvudsakligen av kvinnor. Forskningen har också lyft fram att vissa faktorer, som stånd, fattigdom och brist på arbetskraft, gjorde att de relativt strikta gränserna mellan mäns och kvinnors arbetsfärer suddades ut. Det var till exempel förmodligen inte särskilt vanligt att en bondhustru slog med lie eller körde vagn, men en torparhustru kanske gjorde det mer ofta.³

En annan betydelsefull faktor som påverkar könsarbetsdelningen är ålder.⁴ Enligt Orvar Löfgren skulle uppdelningen i en manlig och kvinnlig sfär inte ha gällt för barn i lika stor utsträckning som för vuxna. När det gäller det tidigmoderna Sverige och barns arbete, har detta dock stannat vid ett antagande, då frågan ännu inte har blivit systematiskt undersökt. Samtidigt är det internationella forskningsläget tve tydigt. Vissa studier från England visar att det fanns en könsarbetsdelning för barn där, medan andra motsäger detta. Ilana Ben-Amos Krausman har givit några exempel från det tidigmoderna England på arbetsuppgifter som utfördes av unga kvinnor och tjänsteflickor trots att de vanligtvis utfördes av äldre pojkar och män. Därmed, menar hon, var könsarbetsdelningen inte alltid särskilt strikt hållen, i synnerhet beträffande sådana arbetsuppgifter som utfördes av de fattigas barn.⁵ Barbara Hanawalt,

1870 (Stockholm 2000) s. 173–175; Marjatta Rahikainen, *Centuries of child labour: European experiences from the seventeenth to the twentieth century* (Aldershot, Hants 2004).

3. Orvar Löfgren, *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring: ett diskussionsunderlag* (Lund 1977) s. 24. För en utförlig diskussion om könsarbetsdelningen under tidigmodern tid se Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), *Levebröd: vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* (Uppsala 2011), i synnerhet Elisabeth Gräslund Berg, "Könsarbetsdelningen i det tidigmoderna agrarsamhället – med rumsliga perspektiv", *ibid.*, s. 81–101; Jonas Lindström & Jan Mispelaere, "Genus, arbete och hushåll bland jordfattiga på landsbygden" *ibid.*, s. 151–154.

4. Elise van Nederveen Meerkerk & Ariadne Schmidt, "Tussen arbeid en beroep: jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600–1800", *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3:1 (2006).

5. Ilana Ben-Amos Krausman, *Adolescence and youth in early modern England* (New Haven, CT 1994) s. 42, 77.

som studerat olycksfall från det medeltida England, har däremot funnit mönster som tyder på att en viss könsarbetsdelning förelåg redan vid sju års ålder, då flickor mellan sju och tolv år skadades oftare än jämnåriga pojkar när de utförde hushållsarbete. Då pojkar skadades skedde detta i samband med arbete ute på fältet.⁶

Om Löfgrens hypotes stämmer betyder detta att barn, och möjligtvis även tonåringar, oavsett kön ofta skulle ha utfört samma arbetsuppgifter, och att ju äldre de blev desto tydligare skall deras arbete ha präglats av könstillhörighet. Detta påvisas också i flera internationella studier.⁷ Flickor skulle i synnerhet i jordbruksekonomier ha hållits närmare hemmet och närmare mödrarna, medan pojkarna arbetade på allt längre avstånd från hemmet, ofta tillsammans med sina fäder, exempelvis i stallen, på åkrarna och med vagnstransporter.⁸

Eftersom de allra flesta barn och tonåringar i Sverige växte upp på landsbygden, och väldigt många arbetade inom jordbruket, så är det viktigt att undersöka om Löfgrens hypotes verkligen stämmer, om vi vill förstå unga människors levnadsvillkor i det förflutna.⁹ Något som skulle stärka hypotesen att könsarbetsdelningen inte gällde för barn är till exempel uppgiften om att det var vanligt att barn gick vall och följaktligen därför rörde sig långt ifrån hemmet, även flickor. Enligt en del utländska besökare skulle unga personer, åtminstone på 1600-talet, dessutom ha utfört skjutsfärder runtom i Sverige.¹⁰

Sådana uppgifter utgör emellertid bara fragment av ett komplext pussel. Vi vet egentligen inte hur gamla de unga personer var som utförde skjutsfärderna. Vi vet knappast någonting om vad barn och ungdomar gjorde i olika åldrar, i synnerhet när de var under 15.¹¹ Var det verkligen

6. Barbara Hanawalt, *The ties that bound: peasant families in medieval England* (Oxford 1986) s. 183, 272f.

7. Colin Heywood, *Barndomshistoria* (Stockholm 2005) s. 185. Meerkerk & Schmidt (2006) s. 34.

8. Myrdal (1999) s. 95; Mats Sjöberg, *Jordbrukets barn: barns och ungdomars fostran i agrara miljöer* (Stockholm 2004) s. 20; Heywood (2005) s. 185–187, 265.

9. Inte bara hushållsarbetet sysselsatte dagligen massor av ungdomar och barn, utan jordbrukssektorn var utan tvekan en av de sektorer där flest barn och ungdomar var verksamma. Göran Samuelsson *I godsets skugga? Frälsebonden på Ångsö: familj och arbete 1700–1880* (Stockholm 2004) s. 70f., 122; Hugh Cunningham, *Children and childhood in Western society since 1500* (London 2005) s. 85–96; Meerkerk & Schmidt (2006) s. 25, 29; Jane Humphries, *Childhood and child labour in the British industrial revolution* (Cambridge 2010) s. 7, 25f.

10. Gadd (2000) s. 312–314.

11. Med barn avser jag individer under tolv år och med ungdomar individer mellan tolv och 19 år.

så, att endast ett fåtal av dem som tjänade på gårdarna var under 15, som tidigare forskning har hävdat.¹² Några av de centrala frågor som tas upp i den föreliggande undersökningen är därför följande: Vad gjorde pojkar och vad gjorde flickor innan de fyllde 15? Vad arbetade de med när de var i de äldre tonåren och vad arbetade små barn med? Var arbetade pojkar och flickor – befann de sig nära eller långt från hemmen?

Unga personers arbete

Som Elise van Nederveen Meerkerk och Ariadne Schmidt har påpekat i en undersökning om barns och ungdomars arbete i nederländska städer under 1600- och 1700-talen, har tidigare historisk forskning visat att en stor del av ungdomars och barns arbete utfördes inom hushållets ramar och att det långt ifrån alltid rörde sig om avlönat arbete eller en årstjänst.¹³ Många har i samma anda framhållit att arbete måste uppfattas som något mycket vidare än arbete mot betalning, vilket även belyses i en nyutkommen artikel om jordfattiga familjers försörjning på den svenska landsbygden. Det arbete som de olika hushållsmedlemmarna utförde kunde vara en del av en produktionsprocess som hade som syfte att producera varor, både för försäljning och egen konsumtion. Hushållets medlemmar kunde också ingå i ett system med utbyten av tjänster och varor där pengar spelade en underordnad roll.¹⁴ Det är känt att en hel del barn och ungdomar i yngre tonåren sprang ärenden åt andra, assisterade vuxna eller arbetade med relativt enkla uppgifter, både i hemmet och för en husbonde eller matmor.¹⁵ Variationen på de uppgifter som de förrättade kan i och för sig illustreras med några enstaka exempel, men om målet är att få klarhet om vad unga personer gjorde i det tidigmoderna Sverige, är en genomgående studie som kopplar en stor mängd konkreta arbetsuppgifter till kön och åldrar nödvändigt.

Meerkerk och Schmidt studerar i första hand unga personers betalda arbete i städer och Rahikainen fokuserar på arbete utanför den egna familjen. Här analyseras även oavlönade arbetsuppgifter som unga perso-

12. Jfr Rahikainen (2004) s. 215.

13. Meerkerk & Schmidt (2006) s. 27; Jfr även Rahikainen (2004) s. 11; Peter Kirby, *Child labour in Britain, 1750–1870* (Houndmills, Basingstoke 2003) s. 10–12; Humphries (2010) s. 173–175.

14. För övrigt var det även vanligt att de som tjänstgjorde betalades helt eller dels i varor. Lindström & Mispelaere (2011) s. 138–139; Se även Bas van Bavel, "Rural wage labour in the sixteenth century Low Countries", *Continuity and change* 21:1 (2006) s. 46–48, 60.

15. Krausman (1994) s. 40–43; Heywood (2005) s. 184; Humphries (2010) s. 173–175.

ner på landsbygden utförde inom och utanför den egna familjens ramar. Exempel på sådana arbetsuppgifter är att ta hand om föräldrars boskap, vattna kryddlandet, plocka bär och diska kärl. Oavsett om dessa arbetsuppgifter undervärderades eller inte, om de utfördes mot betalning eller inte, eller om de utfördes hemma eller utanför den egna familjen, bör de definieras som arbete – annars osynliggörs en hel del av det som unga individer faktiskt gjorde. Flera forskare har påpekat nödvändigheten av att skilja mellan arbete och att vara i tjänst och att även ta det arbete som utförs utanför en tjänst i beaktande. Om endast det som görs inom ramen för en tjänst skulle räknas som arbete, så skulle en hel del arbete osynliggöras, inte enbart sådant som små barn förrättade utan även vuxnas arbete, till exempel att bära vatten till köket, att ta hand om en ålderstigen far- eller morförälder eller att reparera taket på sin egen gård.¹⁶ Det skulle innebära att när vi i källorna hittar en 14-årig piga och en 14-årig bonddotter som tillsammans bär in ett vattenkar i köket och sätter i gång att baka, skulle den unga pigans göromål definieras som arbete men inte bonddotterns.

Beskrivningar av sådana konkreta arbetsuppgifter, vare sig inom ramen för en tjänst eller utanför densamma, hittar man sällan eller aldrig i räkenskaper, lönelistor, anställningskontrakt, skattelängder och flyttningsintyg. De finns däremot i domböcker, reseberättelser, brev och dagböcker.¹⁷ Denna studie grundar sig i första hand på en tidskrävande genomgång av talrika domböcker och kyrkliga källor från perioden 1585–1800. Resultatet är en rad unika uppgifter om vad barn och ungdomar sysslade med, inte bara i städerna, utan främst på landsbygden.

Källmaterial

Domböcker, inte minst underrätternas domböcker, innehåller relativt många uppgifter rörande barn och ungdomar. Uppgifter om arbete dyker ofta upp *en passant*. I samband med våldtäktsmål anges exempelvis ibland vad offret arbetade med innan hon blev överfallen. Detsamma

16. Kirby (2003) s. 10f.; Heywood (2005) s. 267; Kristina Engwall & Ingrid Söderlind (red.), *Barndom och arbete* (Umeå 2008) s. 21–29; Om svårigheten att definiera arbete, se vidare Rosemarie Fiebranz, Erik Lindberg, Jonas Lindström & Maria Ågren, "Making verbs count: the research project 'Gender and Work' and its methodology", *Scandinavian economic history review* 59:3 (2011) s. 10–12.

17. Se t.ex. Humphries (2010). Humphries gjorde en djupgående studie om barns och ungdomars arbete med hjälp av 600 arbetares självbiografier från England för perioden ca 1750–1870. Om historiska källor och unga personers arbete, se även Kirby (2003) s. 11–21.

gäller olyckor på arbetsplatser. Källmaterialet som ligger till grund för den här studien kommer från både Svea hovrätts och Göta hovrätts jurisdiktionsområden.¹⁸ Urvalet av detta rättsliga källmaterial bygger på flera kriterier. Jag har gått genom de rättsliga källor som låg till grund för mina studier om barn, ungdomar och straffrätt, drygt 900 brottmål, och tagit med alla arbetsuppgifter jag har kunnat hitta som utfördes av flickor yngre än 20 år. Flickor förekommer betydligt mer sällan i brottmål än pojkar och utgjorde endast 22 procent av fallen. Vid sökningarna samlade jag även in de talrika uppgifterna om arbete som gällde de unga manliga vittnen och förövare i målen. Dessutom har jag gjort samma sökning för pojkar och då främst fokuserat på gruppen under 15 år eftersom kunskapen om den åldersgruppens arbete är relativt dålig. I dessa mål återfinns även många äldre tonåringar i egenskap av vittnen, offer och förövare. På så vis kunde en god fördelning mellan andelen pojkar och flickor uppnås, och ett rikt antal arbetsuppgifter som förrättades av barn och ungdomar under 15 kunde identifieras (figur 1).

Trots det rättsliga källmaterialets rika innehåll finns det några källkritiska problem. Tidlagsmål innehåller ett stort antal uppgifter om unga pojkars sysslor men ger stor överrepresentation av arbeten som har med djur att göra, i synnerhet att gå vall, sköta boskap och frakta saker med häst och vagn. Mot den bakgrunden innehåller det använda källmaterialet endast 24 slumpmässigt utvalda tidlagsmål. På så vis intar djurskötseln inte en oproportionerligt stor plats bland de olika aktiviteter som analyseras.

För att försöka åstadkomma en jämnt fördelad typ av källmaterial har jag inte bara samlat olika typer av brottmål, utan kompletterat dessa med så många olycksfall som möjligt. Olyckor skedde i princip överallt och drabbade alla ålderskategorier, olika samhällsgrupper och båda könen. I 88 mål rörande dödsolyckor, vådadråp på grund av vårdslöshet samt olika rättsliga rannsakingar vid misstänkta dödsfall och misshandel återfanns 208 aktiviteter utförda av unga individer.

Domböckerna är dock inte alltid tillräckliga som källor i syfte att studera barns och ungdomars sociala bakgrund, ålder och mobilitet i

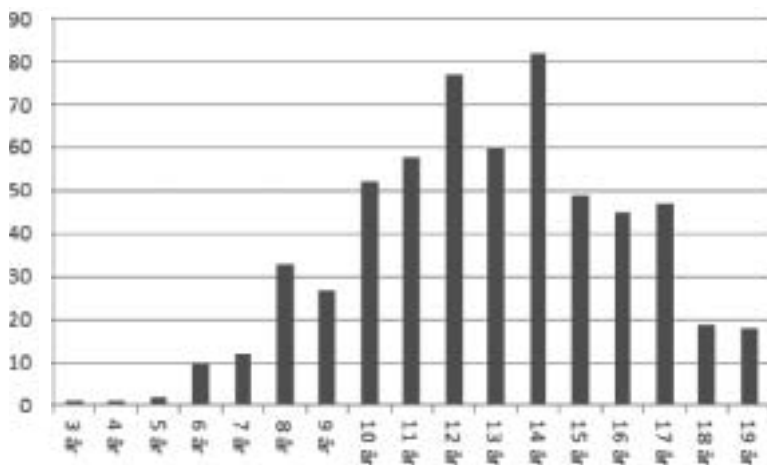
18. Excerptsamling över ärenden rörande barn och ungdom, Svea och Göta hovrätts jurisdiktionsområden, 1585–1799, i författarens ägo. För en utförlig beskrivning av detta källmaterial, se Jan Mispelaere, *Guldmynt eller äpple: straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna, 1590–1800* (Uppsala 2009) s. 42–47, 346–350.

relation till deras arbetsuppgifter och försörjning. Av den anledningen har källmaterialet kompletterats med olika typer av kyrkoböcker (flyttningslängder, husförhörslängder, dopböcker, personalia), mantalslängder, räkenskaper och lönelistor. Dessa källor har främst använts för att kontrollera bostadsort, arbetsplats, födelseort, ålder samt föräldrarnas och arbetsgivarnas bakgrund. I personalia, begravningslängder där prästen har gjort anteckningar om den avlidnas liv, hittades en del notiser om avlidna som omkommit under arbete. Här och i sockenstämmo-protokoll identifierades på så vis ytterligare 27 arbetsuppgifter utförda av barn och ungdomar.¹⁹ Nedslag har också gjorts i följande egodokument: Petrus Gyllenius och Pehr Sjöbrings dagböcker och C.C. Gjörwells brev-samling, som berör 1600-talets förra hälft och 1700-talets andra hälft.²⁰

Totalt hittades 776 aktiviteter i de olika källorna. Om de som uppges ha gått i skola eller studerat undantas återstår 755 aktiviteter utförda av 494 olika individer. Bland dessa 755 aktiviteter fanns 162 fall av tjänstgöring utanför hemmet. Dessa 162 arbetsuppgifter har använts för att studera unga människors tjänstgöring i sig och deras förflyttningar men har inte inkluderats i analysen för att studera vilka arbetsuppgifter som var vanligast i en viss ålder. Om dessa omnämningen om att unga människor tjänstgjort någonstans utanför den egna familjen räknas bort, återstår 593 olika slags aktiviteter utförda av barn och ungdomar mellan tre och 19 år, varav 222 var flickor och 272 pojkar. Av arbetsuppgifterna är 286 från 1600-talet och 303 från 1700-talet. Antalet uppgifter från 1500-talets slut är endast få. Fyra uppgifter gällde specifika sysslor och ytterligare fyra gällde tjänstgöring och inräknas i de ovan nämnda 162 fallen. Åldersfördelningen av uppgifterna i källmaterialet framgår av figur 1.

19. Kyrkoarkiv från socknarna Säby, Norberg, Stora Malm och Stora Skedvi ca 1687–1799, Landsarkivet i Uppsala (ULA).

20. Carl Jacob Gardberg & Daniel Toijer (utg.), *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok 1622–1667* (Karlstad 1962); Bibliotekarien C. C. Gjörwells familjebref, Oscar Levertin (utg.), *Svenska memoarer och bref II*, (Stockholm 1900); Pehr Sjöbring, *Från Bringeback till Fyris: anteckningar ur min lefnad*, Inger Hägglund & Bengt Hägglund (utg.) (Växjö 1993).

FIGUR 1: Antalet aktiviteter fördelade efter olika åldrar. Totalt 593 aktiviteter. Källor: *Excerptsamling över kyrkliga och rättsliga ärenden rörande barn och ungdom, Göta hovrätts och Svea hovrätts jurisdiktionsområden, 1585–1799, i författarens ägo.*

Åldersuppgifter

Kontroller mellan olika källor – födelseböcker, dödsböcker, husförhörlängder och domböcker – visar att den åldersuppgift som antecknades i domboken ofta överensstämmer med den uppgift som finns i andra källor. Under rättegången var det i en del fall inte alltid helt säkert att domstolen hade rätt åldersuppgift och man var på så vis antingen tvungen att uppskatta hur gammalt ett barn var eller inkalla flera vittnen som kunde intyga åldern. Vid en del tillfällen skiljer sig anteckningarna i domboken åt från dem i andra källor och uppgifterna går isär. Felen är dock inte frekvent förekommande, och i de fall födelsedatumet har kunnat verifieras med hjälp av andra källor är avvikelser nästan aldrig mer än ett år. Andelen barn och ungdomar i varje åldersgrupp överensstämmer därför inte till 100 procent med det verkliga antalet barn i den åldersgruppen. Rätten hade dock i många fall ett stort intresse av att fastslå hur gammal ett barn eller en ungdom var, i synnerhet när domstolen skulle fastslå huruvida de bar ansvar för en olycka eller ett brott, om de var tillräckligt gamla för att svära ed när de skulle vittna, om de var trovärdiga som vittnen och om de var mogna nog att utföra vissa handlingar.²¹

21. Om domstolen och åldersuppgifter, se även Mispelaere (2009) s. 44.

Av metodologiska skäl och för att minska felmarginalen på grund av de felaktiga åldersuppgifterna, har undersökningens åldersgrupper i flera fall slagits ihop till större grupper, till exempel ungdomar mellan tolv och 14 år.

Vilka arbeten utförde barn och ungdomar?

De olika arbeten som unga människor fick utföra, eller tvingades utföra, påverkades inte minst av deras ålder, mognad, förmågor, tidigare skolning och erfarenhet. Vissa uppgifter krävde en viss mogenhet och skicklighet, andra en viss fysisk styrka.²² Att plöja med dragdjur krävde exempelvis en inlärningsprocess och viss kunskap om markens struktur, fukthalt och kompakthet. Det var med andra ord inget som små barn klarade av direkt på egen hand. I vissa fall kunde yngre personer hjälpa till med olika uppgifter men behövde ledsagas av vuxna eller följa deras anvisningar. Även om det var vanligt att barn arbetade och i vissa fall började arbeta i tidig ålder, så kan vi ana att de inte arbetade med vad som helst.²³

Krausman har påpekat att det på den engelska landsbygden var vanligt att yngre barn gick vall.²⁴ Med hjälp av medeltida och tidigmoderna källor har Janken Myrdal visat att det åtminstone från och med 1500-talet var regel att barn och ungdomar i yngre tonåren gick vall även i Sverige.²⁵ Det fanns både manliga och kvinnliga vallhjon. Trots att överheten i Sverige i november 1686 fastslog att pojkar inte längre borde gå vall, för att undvika att de begick tidelag, så fortsatte bönder att använda unga manliga vallhjon, vilket framgår av både rättsliga och kyrkliga källor.²⁶ De svenska domböckerna från slutet av 1600-talet och

22. Se t. ex. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou: en fransk by 1294–1324* (Stockholm 1980) s. 264–268; Krausman (1994) s. 42f., 58f., 74f.; Mispelaere (2009) s. 196–223.

23. I källorna hittades en 13-årig pojke som bearbetade en åker med dragdjur och en 16-årig pojke som plöjde. Brunflos tingslag 11–14/4 1698, fol 141, Jämtlands läns domsagas häradsrätter (JDHR), Landsarkivet i Östersund (ÖLA); Hovrättens resolution (hovres) 14/12 1752, Brottmålsutslag (BU) Jönköpings län, BIIA:56, Göta hovrätts arkiv (GHR), Landsarkivet i Vadstena (VaLA).

24. Krausman (1994) s. 40f.; Jfr Le Roy Laduries (1980) s. 267f.

25. Vissa medeltida källor tyder nämligen på att andelen vuxna herdar var betydligt större då än under tidigmodern tid. Det gäller även för andelen manliga herdar. Myrdal (1999) s. 132–135.

26. Förordningen rörande pojkars vallgång från 1686 var inte formulerad som ett förbud utan snarare som att det inte var lämpligt att ha pojkar som vallhjon. Se skriften *Wy, Friherre Petter Scheffer, Praesident uti Kongl. Maj:ts och Riksens Swea Hoff-Rätt [...] det alla Husbönder,*

framåt vittnar om att bönder från både södra och norra Sverige fortsatte att låta sina egna söner och andras pojkar gå vall även efter 1686.²⁷ Trots att det är svårt att säga om förordningen i vissa områden kullkastade den rådande könsarbetsdelningen bland unga djurskötare, så kan vi ana att effekten som förordningen hade på könsarbetsdelningen bland de unga vallhjonerna åtminstone i vissa trakter var märkbar. I Orsa i Dalarna fanns exempelvis nästan inga manliga herdar antecknade i förhörlängderna från 1687 till 1691. Så var dock inte fallet i församlingarna Sala i Västmanlands län och Norrbärke i Dalarnas län, där en hel del manliga vallherdar återfinns (tabell 1).²⁸ I husförhörlängden från Näskott och Rödön i Jämtlands län 1711–1721 fanns ungefär dubbelt så många flickor under 15 år som tjänstgjorde som vallhjon som pojkar i samma åldersgrupp. Andelen flickor och pojkar under tolv som gick vall var emellertid ungefär lika stor.²⁹ Det går inte att utesluta att skillnaden mellan andelen pojkar och flickor i åldersgruppen tolv till 15 berodde på förordningens införande, men den kan också förklaras med att pojkar från och med tolv års ålder i större utsträckning än flickor började arbeta med andra arbetsuppgifter än djurskötsel.

Myrdal menar att de flesta vallhjonerna skulle ha varit mellan tio och 16 år. Uppgifterna från de ovan nämnda kyrkliga källorna verkar bekräfta detta. En systematisk analys av det rättsliga källmaterialet visar däremot att till och med yngre barn gick vall och tog hand om djuren på gårdarna. (se vidare nedan).

och samtelige Allmogen, böra till Wallgång, så mycket möjligt är, och huars och ens lägenhet tillåta kan, i ställe för Poikar, hellre bruka Qwinfolck [...] (Stockholm 1729).

27. Totalt hittade jag 36 enskilda ärenden från perioden efter 1686 med pojkar som gick vall. T.ex. Hedes ting 21/6 1690, Renoverade domböcker (Renov domb) Jämtlands län vol 1b, ÖLA; Revsunds tingslag 18/9 1695 fol 46–49, JDHR, ÖLA; hovres 26/2 1701, Norunda Häradsrätt (HR), Inkomna brev till landskansliet (IBL) Uppsala län, ULA; Lagating Älvdalen 16/12 1720, Häradsrätternas arkiv Kopparbergs län (KLHA) serie XI, AI:13, ULA; Västra Götaland HR AIA:38, 20/9 1729, Häradsrättens arkiv Kristianstads län, Lunds Landsarkiv; hovres 23/10 1750, Norra Möre HR, BU Kalmarlän BIIA:54, GHR, VaLA; hovres 15/10 1754, Sevede HR, BU Bohuslän BIIA:58, GHR, VaLA; kyrkoråd, 3/10 1779, Kyrkoarkiv, Rambergs socken, KI:2, ULA. I 44 fall rörde det sig om flickor som gick vall efter 1686.

28. Husförhörlängd AI:1, 1671–1693, folio 131, Kyrkoarkiv Norrbärkes församling, ULA; Skrivelser från Sala EIVa:72, 1687–1825, Västerås domkapitlets arkiv (VDK), Västerås stift.

29. Husförhörlängd AI:1, 1711–1721, Kyrkoarkiv Rödöns socken, ÖLA. De som gick vall med föräldrarnas boskap fick i husförhörlängden, liksom alla andra barn som bodde hemma hos sina föräldrar, epiteten son eller dotter och går därför inte att urskilja som vallherdar.

	9 år	10 år	11 år	12 år	13 år	14 år
Vallhjon Rödön och Näskott Flickor 1711–1722	0	4	2	9	8	3
Vallhjon Rödön och Näskott Pojkar 1711–1722	1	3	3	3	2	2
Vallpojkar Sala 1687 & 1692	0	3	3	10	3	3
Vallpojkar Norrbärke 1687	1	4	5	1	3	0

TABELL 1: *Antalet belägg på pojkar och flickor som tjänade som vallhjon i Rödön och Näskott socknar, samt åldersfördelning för vallpojarna från Sala och Norrbärke*³⁰

Med hjälp av de olika kyrkliga källorna har beräkningar för hur gamla de hemmaboende kvinnliga vallhjonerna i Norrbärke församling var kunnat göras. Materialet ger en bild av åldersfördelningen bland herdarna även för dem som var äldre än 14 år (tabell 2). Här finns dock inga anställda vallflickor med, och vi kommer alltså inte åt dem i denna källa. Uppgifterna bekräftar att det var barnens och ungdomarnas uppgift att vakta boskapen. De flesta flickor som gick vall med sina föräldrars boskap i Norrbärke 1687 var mellan nio och elva år. Endast en handfull av vallhjonerna var äldre än 14 år. I Näskott och på Rödön var de flesta vallpigor däremot tolv eller 13 år (tabell 1). Förmodligen är skillnaden i ålder ingen tillfällighet, utan beror just på att vallhjonerna från de sistnämnda socknarna var vallhjon som var i tjänst, och att vallflickorna från Norrbärke var hemmaboende flickor som gick vall med föräldrarnas djur. De vallhjon som tjänstgjorde hos andra var alltså förmodligen i genomsnitt ett par år äldre än de som fortfarande bodde hemma.

30. Källa: Inkomna skrivelser från Sala EIVa:72, 1687–1825, VDK, Västerås stift. Husförhörslängd AI:1, 1711–1721, Kyrkoarkiv Rödön, ÖLA. Husförhörslängd AI:1, 1671–1693, folio 131, Kyrkoarkiv Norrbärkes församling, ULA. Anmärkning: I längden med vallhjon från Norrbärke fattas fyra åldersuppgifter för pojarna. En har kunnat beräknas med hjälp av husförhörslängden, konfirmationslängden och födelseboken från samma period.

	8 år	9 år	10 år	11 år	12 år	13 år	14 år
Antalet hemmaboende vallflickor Norrbärke 1687	2	5	4	8	2	1	3
	15 år	16 år	17 år	18 år	19 år	20 år	21 år
Antalet hemmaboende vallflickor Norrbärke 1687	0	2	0	1	0	1	0

TABELL 2: Åldersfördelning för hemmaboende vallflickor från Norrbärke socken³¹

Domböckernas uppgifter kan ge en mer detaljerad bild av barns och ungdomars arbetssituation, även för tidigare perioder. Av de 593 olika aktiviteter som utfördes av pojkar och flickor i mellan tre och 19 år finns inte mindre än 116 stycken som berörde vallgång, det vill säga nästan 20 procent. Andelen av den totala mängden arbetsuppgifter som rör sig om vallgång för åldersgruppen åtta till 14 år – den ålder i vilken de flesta barn gick vall – var ännu högre, drygt 25 procent, (101 av 389 arbetsuppgifter). Eftersom det är så påfallande många barn och ungdomar som gick vall är det värdefullt att titta närmare på dem. Källorna ger även en tydlig bild av i vilken ålder barn på landsbygden började lämna föräldrahemmet för att tjänstgöra i andra hushåll.

I vilken ålder började man gå vall?

Husförhörslängden från Rödön och Näskott visar att 13 av de anställda vallpojkar och vallflickorna var mellan nio och elva år, det vill säga ungefär en av tre unga anställda vallhjon. Om också Salas längd med vallpojkar någorlunda speglar den verkliga situationen i socknen så var cirka en femtedel av alla vallpojkar mellan nio och elva år. Det yngsta barnet som kunde åldersbestämmas bland vallherdarna från Orsa socken var också nio år och i Norrbärke var den yngsta individen åtta år. För en hel del barn på landsbygden började arbetslivet alltså redan så tidigt. Husförhörslängden från Jämtland visar dessutom att en mindre del av

31. Möjligtvis var några av dessa vallflickor verksamma på fåbodarna i likhet med vad som framgår av längden från Orsas församling, men detta kan inte bekräftas. Åldersuppgifterna har beräknats med hjälp av förhörslängden, konfirmationslängden och födelseboken från samma period. Källor: Kyrkoarkiv Norrbärkes församling, AI:1, 1671–1693, AI:2, C:1, C:2, ULA.

dessa unga barn inte längre arbetade hemma utan redan hade flyttat hemifrån för att börja arbeta någon annanstans som vallhjon.³²

En del av dessa herdar arbetade endast under sommarhalvåret med vallningen.³³ Petrus Gyllenius skriver i sina memoarer att han hela våren 1630 gick vall, i stort sett nästan varje dag. Han hade nyss fyllt åtta år när han för första gången gick vall. Han berättar att han gick relativt långa sträckor med djuren. Ängarna där djuren betade var belägna en god fjärdingsväg (drygt 2,6 km) från gården. Också våren därpå vallade Gyllenius föräldrarnas djur.³⁴

Att unga barn gick vall var något som under 1600-talet verkar ha varit så väl etablerat att begreppet användes för att omskriva ens ålder och en specifik fas i livet. När tinget i Östra härad hölls hösten 1663 behandlade domstolen bland annat ett ärende där den centrala frågan var var gränsen gick mellan två ägor. Ett av vittnena som kallades fram under rättegången var Börje Knutson från Mehdale som skulle vittna om gränsstenarna mellan ägor. Rätten antecknade att han var "[...] så gammal at han mins då Elfzborgz lösen gafz Uth, och kunde då gå wall med getter".³⁵ Hur gammal Börje var just då antecknades inte, men de som var närvarande vid tinget verkar ha uppfattat hur gammal han var då han gick vall. Utifrån analyserna ovan kan det förmodas att Börje var något äldre än sju år då han började gå vall.

I de undersökta rättsliga källorna finns det inga barn under åtta år som gick vall *ensamma*. I högre åldrar är dock andelen barn som gick vall mycket större. Det finns belägg från bland annat Jämtlands län som visar att yngre barn kunde tänkas följa med en äldre person som gick vall. Den sex- eller sjuårige soldatsonen Swen från Björnö i Revsunds socken följde med den 14-årige Jon till en ö (eller ett näs) där deras boskap gick på bete. Pojkarna rodde dit. Under vallturen fyllde bägge pojkar båten

32. Det var vanligt att barn under tolv år tjänstgjorde, både under 1600- och 1700-talen. Ungefär lika stora andelar tjänstgörande barn under tolv hittades i de rättsliga källorna från 1600- och 1700-talen. Uppgifterna om när barn på landsbygden började arbeta utanför den egna familjen ligger i linje med de uppgifter som berör barn från manufakturerna från Stockholms stad i slutet av 1700-talet. De allra yngsta, om vilka det finns åldersuppgifter, av dem som började arbeta i Barnängens manufaktur i Stockholm 1779–1794, var en "spinnnerska" på åtta år, och en "spolgosse" på nio år. Hedenborg (1997) s. 85.

33. Se t.ex. Norunda lagating, 8–10/1 1691, Renov domb Uppsala län 52a, Svea Hovrätt, RA; Torstuna 14/1 1702, 17–18/2 1702, Häradsrätternas arkiv Västmanland, ULA; Laga ting Folkare, 28/4 1746, KLHA V, A1:15, ULA.

34. Gardberg & Toijer (1962) s. 11–13.

35. Domböcker Östra härad, A1a:4, höstting 1663, fol 7, Häradsrätter, VaLA.

som låg på stranden med några kärvar löv och rodde dem sedan hem.³⁶ Ett annat exempel är den sjuåriga flickan Hanna från Kristianstads län, som vaktade föräldrarnas får tillsammans med sin bror Eskill, nio år, och grannpojken Carl, elva år.³⁷

I ett fall från Revsunds tingslag finns det ett explicit uttalande om att en sjuårig pojke ensam inte ansågs klara av att driva fram boskap över längre avstånd. Pojken Oluf som det rör sig om, var på åttonde året när han i juni 1695 fick hjälpa grannhustrun att driva tillbaka getterna som hade sprungit hem från fåbodarna belägna en mil från gårdarna i Sidsjö. En del av de bortsprungna getterna var grannhustruns boskap och en del tillhörde pojkens föräldrar. Eftersom mamman till Oluf var sjuk och inte orkade följa med, fick pojken följa med på det villkoret att grannhustrun skulle hjälpa honom över Agnellån och sedan tillbaka hem.³⁸ Vandrigen till fåbodarna tog nästan en halv dag. Pojkens mor hade enligt protokollet tyckt att det var tveksamt om han verkligen skulle klara att gå så långt. Det är uppenbart att barns fysiska konstitution satte vissa gränser för vad de klarade av att göra.

Det analyserade källmaterialet ur domböckerna innehåller flera uppgifter om att barn som var åtta år gick vall. Av de 32 uppgifter som berör barn mellan åtta och tio års ålder som gick vall, rör det sig i nio fall om åttaåringar, varav fyra flickor och fem pojkar.³⁹ Om alla åtta- och nioåringars arbetsuppgifter räknas samman för att komma upp i en större mängd, 45 individer, så är andelen åtta- och nioåringar som gick vall nästan 40 procent av det totala antalet individer i åldersgruppen. Andelen åtta- och nioåringar som uppges ha gått vall är betydligt större än andelen tonåringar som hade gått vall i någon annan av åldersgrupperna mellan 13 och 19 år (figur 2). Skillnaden gentemot de äldre var att endast några få av barnen mellan åtta och nio år var vallhjon som var i tjänst. Också domböckerna stärker misstanken att de allra flesta åtta- och nioåringar som gick vall under 1600- och 1700-talen gjorde det med sina föräldrars boskap. Den åldersgrupp som omfattade den största

36. Revsunds tingslag 18–20/5 1696, § 17, JDHR, ÖLA.

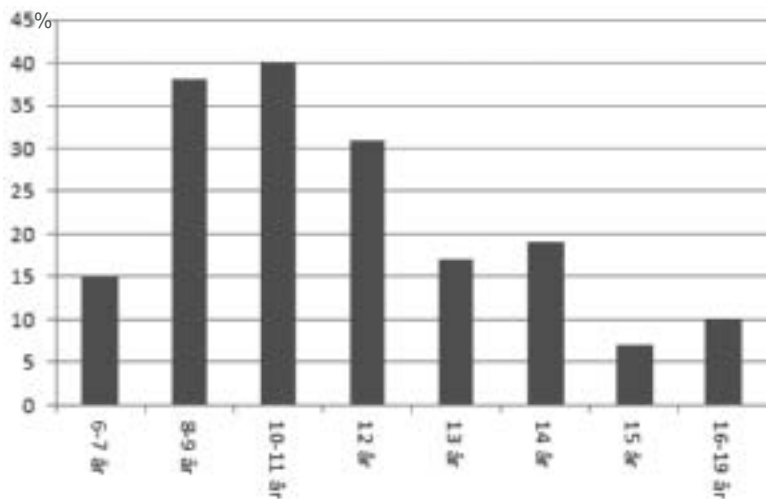
37. hovres 25/11 1729, BU Kristianstads län BIIA:34, GHR, VaLA; Födelselängd CI:1 fol 60 och CI:2 fol 7v, 15, Kyrkoarkiv Oppmanna socken, Landsarkivet i Lund.

38. Revsunds tingslag 18/9 1695 fol 46–49, JDHR, ÖLA.

39. T.ex lagating, 10/2 1651 Visnums HR, A1a:2, Värmlands landsarkiv; hovres 4/5 1664, IBL Örebro län, ULA; Nätra HR, 27–28/8 1675, Renov domb, Gävleborgs län, Svea Hovrätt, RA; hovres 17/10 1745, Näs HR, BU Värmland BIIA:49, GHR, RA.

andelen barn som gick vall var de som var mellan tio och elva år, drygt 40 procent. Kanske var de fler än så: Om en del av barnen i den åldern vet vi endast att de arbetade på en gård. Det nedteknades inte alltid vilka specifika arbetsuppgifter de utförde där.

Att det i första hand var barns uppgift att gå vall, och inte de äldre tonåringarnas, visar även figur 2. Figuren innehåller uppgifter för hur stor andelen unga personer var som gick vall av det totala antalet individer i respektive åldersgrupp. Resten av barnen och ungdomarna arbetade med andra typer av arbetsuppgifter. Såsom i ovanstående tabeller med kyrkligt källmaterial visar det rättsliga källmaterialet att det var barn och ungdomar under 15 år som hade vallning som sin huvudsakliga uppgift.⁴⁰ Det blir också tydligt – och detta är viktigt – att det var från och med tolv års ålder som ungdomarna i allt större utsträckning började syssla med andra uppgifter.

FIGUR 2: Andelen (%) barn och ungdomar som gick vall fördelade över olika åldersgrupper. Anmärkning: Andelen vallande barn och ungdomar uttrycks i procent för varje enskild åldersgrupp.⁴¹

40. I domböckerna finner vi någon enstaka gång även vuxna som gick vall men de är få.

41. Det totala antalet individer var 494 personer under 20 år. Källor: Excerptsamling över kyrkliga och rättsliga ärenden rörande barn och ungdom, Göta och Svea hovrättsens jurisdiktionsområden, 1585–1799, i författarens ägo.

Bland de få individer i äldre tonåren som gick vall fanns en 18-årig pojke som ansågs vara något efterbliven, och en av de tre 17-åriga flickorna beskrevs som något enfaldig. Båda tonåringarna kan just av den anledningen ha gått vall snarare än att ha ägnat sig åt andra uppgifter. En av de tre 19-åringar som gick vall vaktade en oxe, ett djur som förmodligen inte var lätt att hantera för ett litet barn. Till slut finns även en 17-årig flicka inräknad bland dem som gick vall vid fåbodarna i Lits socken långt från själva huvudgården. Hon arbetade sannolikt också med en hel del andra uppgifter på fåbodarna medan hon ansvarade för både grannens och föräldrarnas boskap.⁴² Andelen äldre tonåringar som gick vall är sannolikt mindre än 10 procent.

Även om vissa personer tyckte att åttaåringar fortfarande var alltför små för att gå vall, visar de rättsliga källorna att det på flera ställen runtom i Sverige varit brukligt att barn i den åldern började gå vall. Marit Swensdotter från Visnum socken i Värmland till exempel gick 1651 ensam till skogen med föräldrarnas boskap, trots att hon bara var åtta år.⁴³ Det normativa källmaterialet ger oss också en fingervisning om den ungefärliga minimiåldern för vallhjon. Åttaåringar skulle enligt en rad förordningar och lagförslag från 1600-talet ”tiäna Bonden medh wallgång eller annat ringa arbete”.⁴⁴ Lagstiftarnas förslag låg tydligen i linje med den praxis som rådde på den svenska landsbygden.

Fler arbetsuppgifter

För de som var yngre än åtta år är uppgifterna ganska få, men barnen mellan tre och sju gjorde bland annat följande saker:⁴⁵

42. Lits tingslag 18–22/11 1695, fol 320, JDHR, ÖLA.

43. Lagating, 10/2 1651, Visnums HR A1a:2, 1640–1666, Värmlands Landsarkiv.

44. Conny Blom, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund 1992) s. 80f., 126f., 142f..

45. Den här lilla gruppen utgör 28 av 755 aktiviteter, tjänstgöring inräknade. Källorna för den här gruppen omfattar hela perioden 1585–1800.

<i>Kön</i>	<i>Ålder</i>	<i>Uppgifter</i>
flicka	3 år	Ledsagade sin blinda farmor, över 70 år gammal, ute på gården och på vägen till grannarna.
flicka	5 år	Var tillsammans med en dräng, 15 år, och en äldre piga på logen när de flätade vidjor.*
flicka	6 år	Såg efter sin lillasyster, 2 år gammal, när mamman var i fähuset.
flicka	6 år	Bar betset till hästen som hennes bror, 13 år, ledde och använde till att frakta vatten med. Hon följde med för att hämta vattnet.
flicka	6 år	Skalade en rova hemma i köket.
flicka	7 år	Tjänstgjorde hos en bonde.
flicka	7 år	Hämtade då och då en bytta vatten ur vattenkällan åt tjänstepigan.
flicka	7 år	(Tjuv)mjolkade grannens kor tillsammans med sin äldre syster, 10 år.
flicka	7 år	Gick ut med en korg till humlegården där två drängar stod och vässade stören för att hämta spån som användes som bränsle.
flicka	7 år	Hjälpte sin far bära hem några kärvar löv.
flicka	7 år	Tjänstgjorde som barnflicka i ett par år.
flicka	7 år	Vaktade får tillsammans med sin bror, 9 år, och grannpojken, 11 år.
pojke	4 år	Pojkens syster, 8 år, skickade honom till Swen som "kiörde i åkern vid Åbackan" för att hämta tobaken som drängen hade lovat henne.
pojke	5 år	Plockade oxelbär med flera barn och vuxna.
pojke	6 år	Gick vall med en vallpojke, 14 år.
pojke	6 år	Fyllde en båt med löv tillsammans med en pojke, 14 år.
pojke	6 år	Hjälpte sin syster bära några kärvar löv.
pojke	6 år	Plockade bär.
pojke	6 år	Samlade pinnar (stök) till spisen.
pojke	6 år	Passade sin syster en stund utomhus tills fadern kom hem.
pojke	7 år	Plockade oxelbär med flera barn och vuxna.
pojke	7 år	Hjälpte driva tillbaka getterna till fäbodarna med grannhustrun.
pojke	7 år	Plockade upp bitar av råmetall ur askan i smedjan hos sin far, som var kopparslagare.
pojke	7 år	Blev prästens tjänstepojke sedan han blivit föräldralös.

* Det är inte helt säkert om flickan deltog i arbetet.

De analyserade domböckerna innehåller även uppgifter om att vissa barn mellan tre och sju år fick någon form av undervisning.⁴⁶ En lång skolgång var dock, för de allra flesta barn under tidigmodern tid, inte särskilt vanlig.⁴⁷ Trots att det ibland fanns en skola var bönderna inte alltid benägna att skicka sina barn dit utan såg hellre att de arbetade, i synnerhet under sommarhalvåret.⁴⁸

Källmaterialet visar att det ganska ofta hände att barnen följde med sina föräldrar, tjänstefolk eller andra bekanta till den plats där dessa arbetade eller där de skulle uträtta något ärende. För föräldrarna kan det ha varit ett sätt att se till att de själva eller någon annan kunde hålla ett öga på dem. Om en del barn står det tyvärr inte vad de gjorde på arbetsplatsen när de följde med, men man kan förmoda att några av dem hjälpte de vuxna, och då fick själva aktiviteten bli en kombination av arbete, sysselsättning och barnpassning.⁴⁹ Till exempel följde den lilla flickan Anna Olsdotter med sin morfar till fäbodarna när höet skulle bärgas där, och den sexåriga Catharina följde med sin 13-åriga bror när han skulle hämta vatten med häst och vagn.⁵⁰

Många av arbetsuppgifterna som återfinns i källmaterialet handlade, i likhet med fallet med fyraåringen som skulle hämta tobak åt sin syster, om att springa ärenden åt andra, hämta saker, lämna bud, köpa något åt någon och att hjälpa till att bära saker. Detta var även ganska vanliga uppgifter för de som var något äldre. Den åttaåriga tjänsteflickan Elisabeth Larsdotter från Altorp i Björkinds härad hämtade en morgon

46. Se t. ex. Oluf Persson från Vadsjö, sju år. hovres 15-16/10 1658 och bifogade under rättshandlingar, RR Kalmar, Criminalia Kalmar län, EVAA:40, GHR, VaLA. Brukspatronens son Anders Mølner från Mølntorps bruk fick en praeceptor när han var fem år och skickades till Västerås skola när han var åtta år. Dödsbok 13/12 1691, Kyrkoarkiv Säby socken, C:2, Västmanlands län, ULA.

47. Hovres 27/8 1712, RR Västersås, 23-30/6 1712, IBL Västmanlands län, och Rådhusrätterna, ULA. Gästgivaren Lindquists son hade endast fått undervisning av en praeceptor i bara ett år och kunde sin katekes och något skriva; hovres 10/2 1736, Häbo HR 23/1 1736, IBL Uppsala län, ULA.

48. Se t. ex. klagomålen under biskopsvisitationen i Lindesberg, där föräldrarna uppmanas att skicka sina barn fr.o.m. sex-sju års ålder till skolan, åtminstone en period under vintern fram till påsk och under hösten fram till allhelgonahelgen. Biskopsvisitation 3/2 1754, Lindebergs kyrkoarkiv, KI:3, ULA.

49. Se t. ex. Nora Bergslags rätt, Alaa:3, 8/5 1740, fol 17, Örebro län, ULA. Vuxna arbetare i Pershyttegruvan brukade ta med spädbarn i vaggor och många små barn till själva gruvhyttan; hovres 10/2 1736, Häbo HR 23/1 1736, IBL Uppsala län, ULA; hovres 2/11 1756, Rasbo HR 14/10 1756, IBL Uppsala län, ULA. Se även Gyllenius dagbok i Gardberg & Toijer (1962) s. 10-13.

50. Österdalarna HR, Al:2, 5/9 1668 KLHA IV, ULA; hovres 10/2 1736, Häbo HR 23/1 1736, IBL Uppsala län, ULA.

eld hos grannarna åt sin husbonde och vid ett annat tillfälle skickades hon dit för att låna en spade.⁵¹ Ett annat barn gick för att låna salt hos en granne. Johan Olufsson, tio år, hämtade matvaror hos sin mormor.⁵² Anna, åtta år, hämtade mjölk i fåbodarna, och trädgårdsmästarens dotter Maja, åtta år, skulle visa kokerskan från herrgården i Rö var hon kunde skära löv till harungarna.⁵³ Mer än tio procent (68 av 593) av alla aktiviteter i källmaterialet handlar om barn och ungdomar som utförde sådana ärenden eller förrättade små, enkla arbeten. Till dessa skall läggas ytterligare 16 fall då barn bar vatten till köket och ladugården eller gjorde upp eld, både i hemmet och utomhus.

Om samma slags arbetsuppgifter vittnar Pehr Sjöbring när han i sina levnadsanteckningar tar upp vad han behövde göra hemma innan han fyllde tolv. Som litet barn fick han hjälpa sin mor med att samla spån och stickor ute på vedbacken till elden i spisen. När han var fem eller sex år, och hans föräldrar var ute i ladugården, satt han ibland ensam kvar i stugan och vaktade elden så att den inte skulle slockna. Han skulle även gå små ärenden, röja upp hos fåren och getterna, plocka bär, kummin och nötter. Exakt hur gammal han då var framgår inte ur källan. När föräldrarna inte var inne skulle han även se efter sina yngre syskon och vagga de minsta.⁵⁴ De arbetsuppgifter som de yngsta barnen utförde var självklart ofta enkla, men såsom i Sjöbrings fall, sett utifrån ett hushållsperspektiv, kunde arbetsuppgifterna ändå vara mycket viktiga. Den tioåriga flickan som stannade hemma på gården en söndagsmorgon för att arbeta i fåhuset medan folket i övrigt for till kyrkan, förrättade definitivt ett arbete, också när hon gick in och såg till maten. Hade inte flickan gjort det skulle någon annan behövt titta efter långkoket och behövt stanna hemma.⁵⁵ Detsamma gäller för en välbärgad bonde och hans hustru från Sunnanäng som inte hade kunnat åka till styvfaderns gård i Leksand om inte deras åttaårige son hade hjälpt pigan att sköta hemmet och boskapen. Den 14-årige sonen till en storbonde från Blacksta hade vidare inte kunnat hjälpa till att fälla träd om fadern inte hade

51. Criminalia Östergötlands län, EVAA:58, höstsession, hovres nr. 16, 1674 + bifogade underrättshandlingar, Björkekinds HR, GHR, VaLA.

52. hovres 24/4 1697, Närdinghundra HR, IBL Uppsala län, ULA.

53. Österdalarna HR, AI:2, 5/9 1668, KLHA IV, ULA; hovres 5/9 1699 Sjuhundra HR, IBL Uppsala län, ULA.

54. Pehr Sjöbring, född 1776, var son till småländska bönder. Sjöbring (1993) s. 29–32.

55. hovres 21/2 1667, Criminalia Skaraborgs län, EVAA:48, GHR, VaLA.

anställt en nioårig gosse som under tiden gick vall med deras getter.⁵⁶ Som Krausman och Hanawalt har påpekat arbetade de allra minsta förmodligen varken lika regelbundet eller lika långa dagar som de som var tolv eller 13 år, men när de uppnådde tio–elva års ålder hade de flesta barn vant sig vid att arbeta tämligen länge och med alltmer krävande uppgifter.⁵⁷

De olika arbetsuppgifter som utfördes av åtta-, nio- och tioåringar kan sammanfattas på följande vis: I källorna omnämns att 32 av 86 barn mellan åtta och tio år gick vall, främst med getter, får och kor, men några enstaka gånger vaktade de gäss och kalkoner. I ytterligare tio fall handlade det om att arbeta i fägården, att utfodra djuren samt att hämta och leta efter djur som var ute på bete. Barnen lärde sig alltså redan i mycket unga år ta hand om och hantera djur. Många lärde sig också att rida i den åldern och en del av dem, både pojkar och flickor, kunde redan i unga år köra vagn (se vidare nedan),

De övriga uppgifter och arbeten som utfördes av dem som var mellan åtta och tio år omnämns bara en eller några få gånger, förutom barnpassning, springa ärenden, bära och hämta saker, som omnämns 25 gånger av totalt 112. Åtta–tioåringarna hjälpte också ganska ofta till med skörden och bärplockningen. Resten av aktiviteterna var mycket varierande till sin karaktär, men ingen av dem dominerar så kraftigt som djurskötseln. Om även elvaåringarna beaktas, blir antalet individer större och kan på ett meningsfullt sätt delas upp efter kön. 41 procent av flickorna och lika stor andel av pojkarna i åldersgruppen åtta–elva år gick vall enligt det rättsliga källmaterialet (24 av 59 flickor och 31 av 76 pojkar). Vad gäller dessa typer av arbetsuppgifter för barn finns alltså inga belägg för en uppdelning i en manlig och kvinnlig sfär.

Av källmaterialet med de ovan nämnda 593 arbetsuppgifterna framgår att minst en tredjedel (29 av 86) av de barn som var mellan åtta och tio år gamla tjänstgjorde utanför den egna familjen, antingen under ett år eller under en kortare tid. I Björskogs socken var 40 av de 129 barnen och ungdomarna som var mellan nio och 14 år tjänsteflickor eller -pojkar som inte bodde hemma längre, det vill säga nästan en tredjedel. Den totala andelen unga individer mellan nio och 14 i Björskog utgjorde inte

56. Leksands HR 30/10 1659, KLHA IV, ULA; hovres 10/2 1692, Oppunda HR, IBL Södermanlands län, ULA.

57. Hanawalt (1986) s. 168, 183; Krausman (1994) s. 67.

mindre än sjättedel av den totala arbetsföra befolkningen – inklusive individer över sju år, gamlingar inräknade – år 1688. Arbetsstyrkan i den åldersgruppen var betydligt större än vad tidigare forskning har antagit. På 1600- och 1700-talen existerade det ett ekonomiskt system där både pojkar och flickor integrerades i arbetslivet och var del av ett omfattande ekonomiskt och socialt nätverk där man inte bara arbetade i hemmet utan även åt andra. Från och med åtta års ålder kunde arbetet bli ganska omfattande. Det ansågs i första hand vara barnens och de yngre tonåringarnas uppgift att ta hand om de flesta djuren. Just för att nästan alla svenska hushåll – även en stor del av stadsbefolkningen – ägde djur och just för att vallhjonen var en så pass stor grupp bland den som tjänstgjorde, så spelade barn och ungdomar en viktig roll inom den svenska ekonomin under tidigmodern tid.⁵⁸

Vallbarn, unga tjänsteflickor och -pojkar och hemmaarbetande barn, var i många fall det lilla tillskott av arbetskraft som behövdes för att på olika sätt få det lite bättre ställt. Följande exempel illustrerar detta klart och tydligt: Joen Erichsson, som var uppvuxen på Skattmansö i Vittinge socken i Västmanlands län, förlorade sina föräldrar när han var nio år gammal. Under en tid gick han ”man emellan och tiggde”. Han arbetade även som vallgosse på Skattmansö herrgård, där han tog hand om gässen, kalkonerna och hönsen. Han mockade fähus hos bönderna i trakten under sina vandringar och blev till slut anställd av torparen Johan Mattzson i Månsbo för att gå vall under sommaren 1701. Pojken var då tio år. Intressant är torparens utläggning om varför han anställde gossen. På Månsbo skulle han ersätta hans 16-åriga dotter ”som [nu] varit så pass wuxne att hon kunnat göra dagswärken åth herregården”.⁵⁹ Torparen räknade med att pojken skulle gå vall med boskapen och getterna från och med den tid då ängarna och hagarna var slagna och ungefär sex-sju veckor framåt. Han hade även tänkt att pojken skulle stanna i Månsbo under hösten, men Joen återvände till Skattmansö och lämnade därmed sin tjänst utan lov.⁶⁰

Det var förmodligen mer lönsamt för denna torpare att anställa en vallpojke så att hans dotter kunde göra dagsverken på godset än att fort-

58. Om jordbruk och djurskötsel i städer se Kekke Stadin, *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar* (Uppsala 1979) s. 78.

59. Torstuna HR 14/1 1702, 17-18/2 1702, Häradsrätternas arkiv Västmanlands län, ULA.

60. Torstuna HR 14/1 1702, 17-18/2 1702, Häradsrätternas arkiv Västmanlands län, ULA.

sätta låta dottern gå vall.⁶¹ Det kan antas att det i många fall var så att vallpojkar och vallflickor lättade på arbetsbördan och frigjorde tid åt andra. Detta gällde uppenbarligen många arbetande barn och ungdomar. Till exempel uttryckte en småbarnsmamma januari 1736 bestämt att hon behövde sin tjänsteflickas hjälp efter julledigheten. Flickan fick inte stanna hemma längre, förklarade matmodern för modern, eftersom hon inte klarade sig utan flickans hjälp.⁶² Barn och ungdomar var i många fall eftertraktade som arbetskraft, både hemma och utanför familjen.

Hemmasfären och sfären utomhus

Analyserna rörande pojkars och flickors arbeten visar helt klart att barn ibland rörde sig över långa avstånd från hemmet. Både flickor och pojkar vandrade regelbundet långa vägar med sina hjordar.⁶³ Det omnämns också ofta att de letade efter frigående djur som var ute och betade i skogarna och på utmarker som kunde ligga flera kilometer från gården. Mindre djur skulle hämtas in för natten, kor skulle hämtas in för mjölkning och hästar skulle hämtas tillbaka för att användas till att harva eller dra något. Det är bara några exempel på sådana tillfällen då de unga rörde sig utomhus och tämligen långt bort. Också när barn och ungdomar levererade och hämtade saker gick de ibland långa vägar.⁶⁴ Arbetet utomhus på långt håll från hemmet var inte bara pojkars domän. Det har redan framgått ur beskrivningen av vallningen att flickor lika ofta, om inte oftare, var ute med djuren än pojkar. Ungefär en lika stor andel pojkar och flickor arbetade också med djuren i andra sammanhang. Detta motsäger den mer generaliserande, onyanserade bilden

61. Det var också möjligt att dottern skulle utföra specifika kvinnodagsverken som torparen ansvarade för.

62. hovres 15/9 1736, Oppunda HR IBL Södermanlands län, ULA.

63. Se t.ex. Gyllenius dagbok, Gardberg & Toijer (1962) s. ii; hovres 4/5 1752., Kinda HR 21-23/10 1751, 12/2 1752, BU Östergötland, GHR, VaLA.

64. T.ex. en tioårig pojke som hämtade mat hos sin mormor. hovres 24/4 1697, Närdinghundra HR IBL Uppsala län, ULA; en tioårig flicka från Vadsbo härad som vandrade till Mariestad för att betala en lindvävare. hovres 1/4 1698, Vadsbo HR, BU Skaraborgs län, GHR, VALA; en 14-årig flicka som hämtade upp pengar åt sin far. hovres 5/10 1699, Kumbla HR 10/5 1699, IBL Örebro län, ULA; en elvaårig pojke bar då och då studenters pistoler till Uppsala. hovres 21/10 1735, Ulleråkers HR 26/9 1735 IBL Uppsala län, ULA; en 13-årig flicka som visade vägen åt någon. hovres 23/11 1778, Sundals HR 28/10/1778, BU Älvsborgs län, GHR, VaLA; En pojke, 13 år som hämtar kärvar löv med en kälke. Sockenstämmaprotokoll, 16/6 1793 §1, Kyrkoarkiv Stora Malms Socken, ULA,.

om att pojkar på den svenska landsbygden ofta gick vall medan flickor ofta arbetade i hemmet.⁶⁵

Av de 68 aktiviteter som handlar om att springa ärenden och att bära och frakta saker (att frakta med vagn eller släde inte inräknat), utfördes 45 av flickor, i alla åldrar. En del arbeten förutsatte att flickorna gick långt, men inte allt gjordes till fots. Hästen var inte heller bara pojkarnas och männens sfär.

Något som dock verkar varit könskodat under 1600- och 1700-talen är mjölkningen. Påfallande är att endast en handfull domstolsärenden omnämner att flickor mjölkade kor, men det inte i något ärende omnämns att pojkar gjorde det, trots att de i lika stor utsträckning ägnade sig åt andra delar av djurskötseln som att mocka, utfodra, vattna, hämta djur, släppa ut djuren och hjälpa till i fähuset.

Det är slående att det bland de 51 aktiviteter som handlade om bland annat skörd, bärgning av spannmål och slätter, inte finns någon där en pojke hjälpte till att tröska, trots att tröskningen ibland utfördes av manliga vuxna. Det kan förvisso vara en slump, men i källmaterialet finns fyra flickor, alla mellan 15 och 17 år, som tröskade.⁶⁶ En av dem, en 15-årig flicka, tröskade tillsammans med två andra gårdspigor på logen hemma hos sin husbonde, bokhållaren vid bruket i Billsjö. Det gjorde hon på morgonen innan hon packade sin matsäck och gick ut med boskapen.⁶⁷

Inte särskilt många ungdomar i källmaterialet tillverkade saker och ännu färre barn gjorde det. De yngsta i en grupp av 21 personer som ägnade sig åt att tillverka något spann eller lärde sig att spinna. Det rörde sig om både flickor och pojkar, från tio till 14 år. En pojke på 13 år snidade sin egen lieorv och en pojke i samma ålder täljde. En 14-årig flicka gjorde hank med sin far, och två drängar, 15 och 19 år, tillverkade band. En ung hustru vid 18 års ålder förväntades bland annat bidra med att sticka och stoppa strumpor och sy en skjorta åt sin man. Domkapitlet i Växjö ansåg att hon inte hade åstadkommit särskilt mycket efter tre års äktenskap. Tillsammans förvaltade det unga paret en egen gård. Mannen var tre år

65. T.ex. Myrdal (1999) s. 95; Sjöberg (2004) s. 20.

66. Se t. ex. Vista HR 18/2 1693 §4, renov domb EVIIAAAA:117, GHR, VaLA; hovres nr 4, 20/11 1662 samt bifogade underrättshandlingar från Kinds HR, Criminalia, Älvsborgs län EVAA:39, GHR, VaLA.

67. Söderbärke HR, AI:10 25/1 1728, §8, KHLA XXXVI, ULA.

äldre och paret gifte sig när flickan var 15.⁶⁸ Det är intressant att domkapitlet efterfrågade en större aktivitet gällande klädtillverkning hos den unga hustrun.

Iögonfallande är att den stora majoritet av aktiviteter som har att göra med ved och trähanteringen utfördes av pojkar. Det betyder dock inte att kvinnor inte arbetade med ved eller inte fällde träd.⁶⁹ Även flickor var ute för att hugga och lasta ved.⁷⁰ Det finns bland annat en flicka på 15 år som fällde träd under vallgången.⁷¹ Det handlar dock endast om en handfull flickor, medan det rör sig om fem gånger fler pojkar, de allra flesta mellan tio och 15 år.

Nästan motsatta förhållanden finns bland de yngre som passade barn. De som anställdes för att passa barn var oftast flickor, men även pojkar passade barn. Ofta tog de hand om yngre syskon eller grannars småbarn. Det kunde hända att det endast var för en kort stund, som till exempel pojken som sommaren 1736 under höbärgningen och rågskörden vaknade en farled för tunga vagnar som gick rakt genom byn och såg till att de småbarn som var ute inte for illa.⁷² Annika Erichsdotter, åtta år, tog 1676 hand om sin yngre bror, som fortfarande var så liten att han inte kunde prata väl, när han på nätterna behövde gå upp ur sängen för att kissa.⁷³ Tre gånger fler ärenden rörde sig om flickor än om pojkar som tog hand om små barn. Viktigt är dock att komma ihåg att det alltså inte var helt ovanligt att pojkar tog hand om små barn.⁷⁴

Detsamma gäller för de sfärer som tidigare ofta har förknippats med männens arbetsområde.⁷⁵ Det var inte helt ovanligt att flickor utförde arbeten som förutsatte att man kunde hantera en eller flera hästar. Det finns flera fall där flickor körde vagn eller handskades med hästar helt

68. Akter EIII:34, s. 313, 1692. Protokoll AI:6, s. 21, 22/6 1692, Växjö domkapitels arkiv, VaLA. Se även Malin Lennartsson, *I säng och säte* (Lund 1999) s. 260. Förutom det ovan nämnda paret hittades i det rättsliga källmaterialet ytterligare en 19-årig flicka som var gift. Giftna ungdomar under 20 var mycket sällsynta. Den 19-åriga flickan var gift med en militär och ledde ett hushåll där det ingick två drängar och två pigor. Maken var nästan aldrig hemma.

69. Se fallet från Revsunds tingslag enligt vilket fyra kvinnor fällde träd: hösting Revsund 1692, § 10, Renov domb Gävleborgs län vol. 34, Svea hovrätt, RA.

70. T. ex. hovres 13/3 1665, 25/10 1665 + bifogade underrättshandlingar, Östra HR, Criminalia Jönköpings län, EVAA:46, GHR, VaLA; Se även hovres 11/5 1769, Olands HR 22/6 1768, IBL Uppsala län, ULA.

71. hovres 1/3 1701, Vadsbo HR, BU Skaraborgs län BI:A:11, GHR, RA.

72. hovres 23/9 1736, urtima ting Rasbo 3/8 1736, IBL Uppsala län, ULA.

73. hovres 13/6 1677, KHLA III AI:18, Ting i Husby 17/1 1676 IBL Kopparbergs län, ULA.

74. Om barn och ungdomar som passade yngre barn se även Rahikainen (2004) s. 12.

75. Heywood (2005) s. 186; Gadd (2000) s. 309–313.

själva och detta i påfallande tidig ålder. Barn som levde i en värld utan bilar, där hästar var en viktig del av vardagen, lärde sig enligt källmaterialet tidigt att umgås med dem. Det rörde sig inte enbart om att vattna och utfodra hästar när de var inhägnade eller stod i stallen. Att leda flera hästar ute på bete eller uppsöka dem i hagen för att ta med dem hem fordrar en viss hästvana. Det kunde även betyda att den som hämtade hästarna red dem hem.⁷⁶

Det yngsta barnet i källmaterialet som lärde sig rida var sju år. Fallet är från 1743. Pojken det rörde sig om hade fått rida en stund under ledning av en erfaren person som gick bredvid när djuret gick till en drickplats. Dagen efter hade pojken på eget bevåg, dock utan lov, tagit den unga hästen och tänkt rida till samma tjärn. För att komma upp på hästen stod han på grinden. Olyckligt nog tappade pojken kontrollen över djuret och ramlade av. En nästan blind 17-årig dräng försökte stoppa hästen, men skrämde den i stället. Trots detta påpekade rätten att en av de viktigaste orsakerna till olyckan var att pojken helt enkelt inte kunde rida.⁷⁷

Även om ovanstående exempel visar att pojkens fysiska begränsningar och brist på erfarenhet gjorde att han inte förmådde hantera hästen, så visar källmaterialet att barn som endast var några år äldre hade lärt sig handskas med hästar. Källmaterialet innehåller flera fall där barn utan hjälp av vuxna fraktade saker med häst och vagn eller med häst och släde, utan att det verkar ha varit något problem. Två pojkar, nio och tolv år, ledde två vagnar med minst två dragdjur över landsvägen genom skogen och passerade Tidaholms ägor i Skaraborgs län. Två drängar, som trodde att pojkarna inte hade stängt grinden, följde efter dem och tog ifrån dem en säck med havre. Utifrån vittnesmålen framgår att pojkarna utförde transporten utan vuxet sällskap.⁷⁸ Ett annat exempel är den elvaårige gossen Erich Michelson som ensam körde häst och släde tillbaka till prästgården.⁷⁹ Också den tolvåriga Britha Erichsdotter var ensam när hon med häst och vagn kom till skogen för att lasta på en del störor och

76. T.ex. pojke, 12–13 år, hovres 9/10 1656, 14/11 1656 samt bifogade underrättshandlingar från Östra HR, Criminalia, Jönköpings län, GHR, VaLA; pojke 14 år och flicka 13 år, hämtade var sin husbondes häst; hovres nr 20, 21/11 1670 samt bifogade underrättshandlingar från Kinne HR, Criminalia Skaraborgs län, EVAA:51, GHR, VaLA; Se även Åker extraordinarie ting 12/8 1737, Häradsrätter Södermanlands län, AI:13, ULA.

77. Lagating 20/10 1743 § 8, Folkare AI:14, KLHA V, ULA.

78. Hovres 20/6 1702, Vartofta HR, BU Skaraborgs län BIIA:12, GHR, VALA.

79. Extraordinarie ting 3/4 1692 Skedvi AI:3, KLHA Serie X, ULA.

frakta hem dem.⁸⁰ Flera barn och ungdomar utförde även skjutsfärder. De behövde inte bara skjutsa folk med häst och vagn utan också komma tillbaka med ekipaget när den som hade blivit skjutsad hade kommit fram till sin bestämmelse.⁸¹ En tioårig flicka hjälpte till att driva fyra ston och fyra föl till ett annat samhälle. Hon skjutsade vid det tillfället drängen som hon arbetade med, och det framgår ur källan att hon kunde rida.⁸² Kerstin Olofsdotter var bara elva eller tolv år då hon i juni 1711 om aftenen "skjutsat främmande ifrån sitt husbondefolk" från Brännkyrka socken till Stockholms stad. Det framgår även att flickan mitt i natten kom ridande tillbaka, sittande på skjutshästen.⁸³ Också Ingeborg Olofsdotter från Ökna, 13 år, kunde rida. Den 2 maj 1745 skickades hon iväg av sin matmoder för att hämta tillbaka hästen som en artillerist skulle använda för att rida från Ökna till Granhed. Flickan började gå innan mannen startade.⁸⁴

Mest vanligt var att barn, och i synnerhet ungdomar, fraktade varor med häst och vagn eller släde. Även bland dem fanns en del flickor.⁸⁵ Pojkar är dock i majoritet vad gäller aktiviteter som innefattar hästhantering, 33 av 48 stycken, undantaget att utfodra och vattna hästar är inte inräknat här. De allra flesta pojkar som utförde dessa arbeten var tonåringar, men det är uppenbart att denna typ av arbeten också utfördes av flickor, och det från tio års ålder och uppåt.

Sammanfattningsvis kan det fastslås att det i de flesta fall inte fanns vattentäta skott mellan det som unga kvinnliga och unga manliga personer gjorde. Det andra vi kan konstatera är att unga personer av

80. Lagmansting 2/3 1586, Bro och Färentuna HR, fol 59v-60v, Reproduktionssamlingen, Upplands Lagmansrätt A:1, ULA.

81. Utförda skjutsfärder: pojke, tolv år, Kils Ting, 31/7 1633, Renov domb Värmland, Advokatfiskalen, EVIIAAL:2, VaLA; pojke, 16 år, Köpings KR 2/4 1690, ULA; pojke, 15 år, Personalia, C:2, 10/11 1693, Säby socken, Kyrkoarkiv i Västmanland; pojke, 14 år, hovres 23/8 1750, Åkerbo HR 22/5 1750 IBL Västmanlands län, ULA; pojke, tolv år, hovres 28/9 1763, Urtima ting Bälinge 8/9 1763 IBL Uppsala län, ULA.

82. Hovres nr 11, 25/6 1649 samt bifogade underrättshandlingar från Norra Vedbo HR Criminalia Jönköpings län, EVAA:27, GHR, VaLA.

83. Hovres 3/8 1711, Svartlösa HR, samt Justitierevisionens utslag, 8/8 1711, Svea hovrätt, RA.

84. Hovres 28/1 1746, Oppunda HR, IBL i Södermanlands län, ULA.

85. Två syskon, pojke, tolv eller 13 år, och flicka 16 år, fraktade ved, var sin tur; hovres nr 8, 13/3 1665, hovres nr 14, 25/10 1665 samt bifogade underrättshandlingar från Östra härad, Criminalia Jönköpings län, EVAA:46, GHR, VaLA; två systrar, 16 och 18 år, fraktade halm över sjön; personalia Fi, andra advent 1715, Stora Skedvi socken, Kyrkoarkiv Kopparbergs län, ULA; flicka, 17 eller 18 år, fraktade en tunn råg till kvarnen på natten; häradsrättsprotokoll 7/2 1733, Håbo häradsrätts arkiv Uppsala län, AI:6 ULA.

båda kön ibland rörde sig över stora avstånd från hemmet för att utföra vissa ärenden, som att överlämna pengar, hämta saker, valla boskap och skjutsa folk. Just när det gällde de geografiska gränserna och det fysiska rummet i förhållande till hemmet är det väldigt svårt att se någon skillnad mellan flickors och pojkars rörlighet. Löfgrens antaganden verkar alltså stämma bra.

Slutsatser

Mitt mål med den här studien har varit att utvidga kunskapen om barns och ungdomars levnadsvillkor och vardag under tidigmodern tid. Resultaten visar att barnens arbetsinsatser var viktiga, inte enbart för att unga personer behövde lära sig saker, utan också, och inte minst, för att barnens arbeten var en del av en större ekonomisk aktivitet på hushållsnivå och därutöver.

På 1600- och 1700-talen började barn i de nederländska städerna från och med åtta–nio års ålder integreras på arbetsmarknader som var en del av en mycket stor ekonomisk väv med förgreningar på landsbygden och långt ute i fjärrhandelns värld. I dessa städer var det mycket vanligt att unga barn utförde oskolat arbete, till exempel i repslagerier och inom piptillverkning eller i manufakturer där de kardade, spolade och spann. När det gäller Sverige har Hedenborg slagit fast att pojkar och flickor i samma ålder under slutet av 1700-talet började tjänstgöra även i manufakturerna i Stockholm. I likhet med i städerna började unga barn redan i åtta–nio års ålder på den svenska landsbygden under 1600- och 1700-talen slussas in i arbetslivet. Deras arbete utgjorde en viktig byggsten i den lokala ekonomin. Utan att utgöra en permanent arbetsstyrka bidrog yngre tonåringar och barn med viktiga insatser, både genom att arbeta för föräldrar, grannar och släktingar samt på den lokala arbetsmarknaden där de arbetade som barnflickor, hjälpredor, vallhjon, tjänstegossar och tjänstepigor.

Djurhållningen var en central del av den tidigmoderna ekonomin, och utan djurskötare fungerade inte denna. Därför var de unga vallhjonens arbetsinsatser mycket betydelsefulla för ekonomin i sin helhet. Detsamma skulle kunna sägas om en hel del av barns och ungdomars övriga arbete. Jesper Larsson hävdar till och med att den kraftiga ökningen av boskapsbesättningarna inom det svenska jordbruket under slutet av 1500-talet och under 1600-talet till stor del skedde tack vare en

effektivare användning av utemarkerna. Denna förändring, som tydligast märktes genom en påfallande ökning av antalet getter och får samt genom byggandet av fåbodar norr om fåbodgränsen, blev enligt Larsson möjlig bland annat genom att barn och unga vallhjon utnyttjades till att ta hand om djuren.⁸⁶ Mina resultat understödjer Larssons slutsatser. Uppgifterna om barns och ungas arbete från 1500-talet är dock för få för att något om de eventuella förändringarna i barns insatser jämfört med 1600-talet ska kunna fastställas. Att barn och ungdomar användes som arbetskraft kan dock ses som ett slags dominoeffekt. Barnen gjorde mängder av nödvändiga saker och frigjorde därmed tid åt föräldrar, äldre syskon, släktingar, grannar och husbondefolket. Dominoeffekten av den typen av enkla insatser var enorm. Småbarnsföräldrar kunde göra vissa saker som utan barnens hjälp var omöjlig, äldre ungdomar kunde hjälpa de vuxna med tyngre arbeten och dagsverken och husbönder och matmödrar kunde uträtta egna ärenden, både innanför och utanför hemmets ramar, underhålla sociala relationer, besöka marknader och arbeta med uppgifter som krävde en eller flera vuxnas insatser.

Detta särskilda ekonomiska system förutsatte att det fanns – och skapades – specifika sociala relationer mellan barnen, ungdomarna, fosterföräldrar, husbondefolk och andra arbetsgivare ofta redan i mycket tidig ålder. Någon motsvarighet till detta finns inte i senare tiders Västeuropa. Systemet med arbetande barn och ungdomar, av vilka många dessutom var inneboende hos sin arbetsgivare, hade långtgående ekonomiska och sociala konsekvenser för alla samhällsmedlemmars sätt att leva och för hur samhället utvecklades i stort.

I likhet med Krausmans studie om unga personers arbete på landsbygden i det tidigmoderna England ser vi att fenomenet att ta tjänst och börja arbeta i andras hushåll inte behöver ses som en allt för abrupt övergång inom barns och unga tonåringars arbetsliv. Krausman påpekar med all rätt på att många barn och ungdomar som arbetade inom jordbruket redan hade arbetat under flera år innan de flyttade hemifrån. Många hade även lämnat föräldrahemmet för att arbeta hos andra under kortare perioder innan de flyttade definitivt.⁸⁷ Men brottet med föräldrahemmet kan ändå ha uppfattats som abrupt av andra skäl. Man kan

86. Jesper Larsson, *Fåbodväsendet 1550–1920: ett centralt element i Nordsveriges jordbruksystem* (Uppsala 2009) s. 35f., 186f., 191–197.

87. Krausman (1994) s. 39, 62.

föreställa sig att det var psykiskt och socialt påfrestande att flytta hemifrån, i synnerhet i Sverige, där vi kan konstatera att många av de som lämnade föräldrahemmet endast var tolv–tretton år gamla och ibland yngre. Till skillnad från vad Rahikainen uppger, visar källmaterialet att det var relativt vanligt att unga personer under 15 år tjänstgjorde i andras hushåll.

Resultaten från den här undersökningen stämmer överens med Le Roy Laduries och Hanawalts påpekanden, att det fanns olika uppgifter för olika åldrar. Men det finns också skillnader. Att gå vall var exempelvis något som i Sverige i första hand gjordes av personer under 15 år och flickor och pojkar arbetade i lika stor utsträckning som vallhjon. I analogi med de barn och yngre tonåringar som man anställde i manufaktur och fabriker, anställde godsägare och bönder barn och yngre tonåringar i en viss ålder för att arbeta med specifika arbetsuppgifter under en kortare period. När de blev ungefär 15 ersattes de ofta med ny, ung arbetskraft.⁸⁸ Ung arbetskraft på landsbygden föll därmed isär i flera åldersgrupper: en grupp, under åtta år, som lekte oftare än att arbeta; en grupp mellan åtta och tolv år; en grupp mellan tolv och 15 och de som var 15 år och äldre. Den uppdelningen blir synnerligen tydlig när vallgång sätts i relation till andra arbetsuppgifter. En betydande del av dem som arbetade som vallhjon hemma var bara tio–elva år. De vallhjon som tjänstgjorde utanför den egna familjen var ofta bara ett par år äldre, mellan tolv och 13 år. Barn under tolv arbetade framför allt med djurskötsel, skörd och uppgifter som i tiggarförordningarna kallas ”ringa arbeten”. Andelen ”övriga arbetsuppgifter” som unga personer utförde ökade kraftigt från och med tonåren.

Barn och ungdomar av båda könen rörde sig regelbundet över stora områden och tillryggalade stora sträckor under arbetet. Flickor verkar inte ha varit mer knutna till hemmet rumsligt sett än pojkar, något som gällde både barn och ungdomar. En starkt utpräglad könsarbetsdelning går inte att finna för barn under tolv år. I den mån en sådan ändå fanns, var den inte lika strikt som i det medeltida England. Även ungdomar av båda kön arbetade ofta med arbeten som tidigare har uppfattats som starkt könskodade. Det mest påfallande exemplet på avsaknaden av olika arbetsfärer är arbetet med hästar och hästskötseln och till viss del galler

88. Jfr Lars Olsson, *Då barn var lönsamma* (Lund 1980) s. 169f.

det även barnpassning.

Möjligtvis var mjölkningen ett undantag – jag har bara stött på flickor som mjölkade – men uppgifterna om just denna aktivitet är få. Däremot visar det genomgångna källmaterialet att både flickor och pojkar arbetade i fähuset i lika stor utsträckning. Trots att det fanns en tendens till könsarbetsdelning för vissa arbetsuppgifter så finns det en hel del belegg för Löfgrens antagande att könsarbetsdelning inte gällde i särskilt hög grad för barn. Åldern inte bara bestämde vilka slags arbeten tidigmoderna människor kunde och fick utföra utan undanträngde i vissa fall andra faktorer som var bestämmande för vad som ansågs vara typiskt kvinnligt respektive typiskt manligt.

Indispensable help: Child and teenage labour in early modern Sweden

In the older literature, the work performed by children and teenagers in early modern Sweden is often associated with a specific type of simple tasks carried out within the household, particularly undervalued domestic work such as running errands and taking care of livestock. Newer evidence suggests that what seems to be a range of less important tasks were not only of substantial importance to the economy of the household, but were also of great importance to the economy as a whole.

This article focuses primarily on young people's work: what they did and at what age. The aim is also to study the division of labour between the sexes or the absence of such a division among young people.

Previous research on early modern labour has sometimes emphasized that men's and women's work was undertaken in two different spheres in accordance with a widespread gendered division of labour. New research has underlined that factors such as status, poverty and work force shortages meant that the relatively strict boundaries between male and female spheres were abandoned. An important element that also affected the division of labour was age. According to Orvar Löfgren, separation into a male and female sphere did not exist for children to the same extent as it did for adults.

The study shows that the labour of children and young teenagers of both sexes was regularly carried out at great distances from their homes and over extensive areas. It appears that girls were not more limited by the boundaries of the domestic sphere than boys were. A distinct gendered division of

labour therefore did not exist for children and young teenagers. Age not only defined what type of work early modern people were expected to do, in some cases age eliminated other factors which were determinative for what was considered to be typically female and male behaviour.

Being neither a permanent or stable workforce, the effect of child and teenage work at home as well as on the local labour market was obvious.

The use of a young labour force worked like a domino effect. By working, children saved their parents, older siblings, relatives, neighbours and employers much time. The domino effect of their efforts was enormous. Parents with small children could do certain things that had been impossible without this help, older youths could instead help adults with heavier work and *corvée*, and employers could do their own business, maintain social contacts, visit marketplaces and perform work that could only be managed by one or more adults.

Keywords: Sweden, early modern period, children's history, child labour, teenagers, gender

Rayon för rikets försörjning

Kris, korporatism och beredskapspolitik, 1972–1983

MAGNUS LINNARSSON *Stockholms universitet*

Mellan åren 1972 och 1983 gav den svenska staten mångmiljonbelopp i stöd till företaget Svenska Rayon AB. Bolaget tillverkade rayonull, också kallat viskos. Om en internationell konflikt bröt ut och den svenska importen av bomull spärrades, var tanken att svenska folkets kläder skulle tillverkas av rayonull. Företaget ansågs därför viktigt för den svenska försörjningsberedskapen, och trots omfattande ekonomiska förluster fortsatte staten att pumpa in pengar i bolaget.

I en skrivelse till regeringen 1983 beskrev dåvarande Överstyrelsen för ekonomiskt försvar (ÖEF) Sveriges försörjning av textilfiber i händelse av en internationell konflikt.¹ I det fall landet spärrades av från import av bomull skulle tillverkningen av kläder framför allt baseras på inhemsk producerad viskosfiber, så kallad rayon.² Fibern i fråga skulle tillverkas vid företaget Svenska Rayon AB i Älvenäs utanför Karlstad, vid tiden Sveriges enda producent av rayon och det bolag som förutsattes förse de svenska spinnerierna med fiber om exporten skars av. Den svenska beredskapen för att klara av att försörja befolkningen med garn och tyg

1. Forskningen för denna uppsats har finansierats av projektet "Chemical functionalization and regeneration of cellulose" vid Chalmers tekniska högskola, Göteborg. Tack till forskarseminariet vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, för konstruktiva kommentarer på en tidig version av texten. Tack också till Johan Svanberg och Bo Persson, Stockholms universitet, för deras synpunkter på manuskriptet.

2. Materialet har benämnts vid olika namn, exempelvis viskos, rayon, konstsilke och cellul. I det följande används genomgående begreppet rayon. Namnet kommer av den amerikanska benämningen och blev den generellt använda termen inom industrin.

Fil. dr Magnus Linnarsson, f. 1977, är verksam vid historiska institutionen, Stockholms universitet. Han disputerade 2010 på *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*. Bland hans övriga arbeten kan nämnas "Postal service on a lease contract: the privatization and out-sourcing of the Swedish postal service, 1662–1668", *Scandinavian Journal of History* 37:3 (2012).

E-post: magnus.linnarsson@historia.su.se

baserades, med Överstyrelsens egna ord, ”sålunda i det närmaste helt på förekomsten av *en* inhemsk rayonfiberproducent”.³

Mot bakgrund av detta hade den svenska staten sedan början av 1970-talet gett rayonbolaget omfattande ekonomiskt stöd. Målet hade varit att bibehålla en inhemsk produktion av rayonull för att landet skulle vara självförsörjande i händelse av en avspärrning. Skrivelsen från 1983 utgör slutpunkten på en period av omfattande förhandlingar mellan staten och rayonbolaget. I ett avtal som tecknades den 24 januari 1983 garanterades företaget sammanlagt 160 miljoner kronor i stöd fram till och med 1987.⁴

Föreliggande uppsats analyserar den svenska beredskapspolitiken mellan 1972 och 1983 genom en fallstudie av det ekonomiska stödet till Svenska Rayon AB. Statens stöd till bolaget var en del av den större försvarspolitiken och tjänar som ett exempel på hur det svenska ekonomiska försvaret utformades. En undersökning av förhandlingarna om beredskapsstöd åt rayonbolaget ger därför möjlighet att analysera den förda beredskapspolitiken. I undersökningen placeras beredskapsstöden i skärningspunkten mellan industripolitik och sysselsättningspolitik, och studien utgör ett bidrag till vår kunskap om de i många fall omfattande företagsstöd som staten betalade ut under 1970- och 1980-talen. Den huvudsakliga frågan är dels hur statens stöd till rayonbolaget såg ut, dels vad som är förklaringen till de omfattande stödåtgärderna. I dag skulle dessa betraktas som mer eller mindre otillbörliga industristöd, men satta i sin kontext träder en annan bild fram: genom ett minutiöst planeringsarbete försökte den dåvarande statsförvaltningen förebygga en försörjningsmässig kris i händelse av att landet skulle bli avspärrat.

Skälen att undersöka Svenska Rayon AB är framför allt två: För det första var bolaget ett av de företag som efter 1972 fick mest pengar i stöd av den svenska staten. Det totala beloppet på bolagets lån från ÖEF uppgick till över 200 miljoner kronor. För det andra hade Svenska Rayon en särställning på marknaden genom att det var det enda bolaget i landet som producerade rayonull. En hypotes i studien är därför att företaget genom sin marknadsdominerande position kunde förhandla

3. "Försörjningsberedskapen avseende inhemskt producerade textilfibrer", skrivelse till regeringen (24/11983) dnr 78/83, Överstyrelsen för ekonomiskt försvar (ÖEF), hemliga arkivet (HA), Er:128, Krigsarkivet, Stockholm (KrA); min kursivering.

4. *Ibid.*

till sig bättre villkor och mer pengar från staten. Kronologiskt avgränsas studien av riksdagens beslut om avskrivningslån 1972 och avtalet mellan rayonbolaget och ÖEF i januari 1983.⁵

Teoretiskt behandlar undersökningen frågan om korporatismen inom den svenska statsförvaltningen. Forskningen har beskrivit den svenska statsförvaltningen som tydligt präglad av korporativa strukturer, varav det påtagligaste exemplet är arbetsgivar- och arbetstagarorganisationernas representation i de statliga verksamheterna.⁶ Korporatism definieras här, i enlighet med PerOla Öberg, som en situation där intresseorganisationerna deltar i utformningen av den förda politiken, varvid det rör sig om ett utbyte av makt mellan parterna.⁷ I fallet med rayonbolaget byggde relationen på att staten respektive bolaget båda hade en resurs som den andra parten ville åt – Svenska Rayon AB besatt kompetensen att producera rayon, medan staten hade de pengar som krävdes för ändamålet. Som skall framgå i det följande fanns tydliga korporativa inslag i statens förhandlingar med rayonbolaget. Det rörde sig emellertid inte om en formellt uttalad korporatism då Svenska Rayon inte hade någon representation i ÖEF. Korporatismen tog sig snarare uttryck i att de förhandlingar som fördes var präglade av den korporativa praktik som vid tiden genomsyrade den svenska statsförvaltningen.⁸ Ytterligare en fråga för undersökningen blir därför att klarlägga om den rådande förvaltningskorporatismen påverkade förhandlingarna mellan rayonbolaget och staten och om det i sin tur kan vara en möjlig förklaring till de omfattande stöden.

Avslutningsvis skall också föras en diskussion om hur beredskapsstöden bör förstås i relation till den förda ekonomiska politiken. Under

5. Det hade varit önskvärt att föra undersökningen fram till kalla krigets slut. En sådan avgränsning har emellertid inte varit möjlig eftersom källmaterialet i ÖEF:s arkiv är ofullständigt efter 1983. Det är också rimligt att argumentera för att 1983 utgör den faktiska slutpunkten för de stora beredskapsstöden i fallet Svenska Rayon, då de därpå följande länen är av betydligt mindre omfattning än de som diskuteras här.

6. Rötterna till den svenska korporatismen har framför allt studerats av Bo Rothstein, *Den korporativa staten: intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik* (Stockholm 1992). Se också PerOla Öberg, *Särintresse och allmänintresse: korporatismens ansikten* (Uppsala 1994).

7. Öberg (1994) s. 22–27. Den här undersökningen behandlar två aktörer, staten och rayonbolaget. När det gäller intresseorganisationernas betydelse i svensk politik brukar fackförbunden lyftas fram. Här utelämnas emellertid fackets roll. Detta är dels en empirisk avgränsning, eftersom fackförbunden inte är närvarande i det källmaterial som använts, dels en arbeteekonomisk fråga, eftersom en, med säkerhet givande, utökning av undersökningen inte varit möjlig.

8. Rothstein (1992) s. 347; Öberg (1994) s. 9.

efterkrigstiden dominerades den svenska löne- och arbetsmarknadspolitiken i stor utsträckning av den så kallade Rehn-Meidnermodellen. Ett inslag i modellen var förordandet av rationaliseringar inom industrin, vilket skulle leda till att olönsamma företag slogs ut från marknaden och att den friställda arbetskraften kunde användas i mer lönsamma verksamheter.⁹ Vid en första anblick ter sig statens handlande i fallet med rayonbolaget gå på tvärs mot både modellen och den etablerade politiken. Mot den bakgrunden kan exemplet Svenska Rayon ge nya perspektiv på den svenska ekonomiska politikens förändring i början av 1980-talet.

Beredskapspolitikens bakgrund

Den svenska textil- och konfektionsindustrin var en av de branscher som drabbades hårdast av efterkrigstidens industriella strukturomvandling. Under perioden 1950–1975 lades större delen av industrin ned eller flyttade utomlands. Räknat i arbetstillfällen sysselsattes vid 1950-talets början 114 000 personer inom industrin, medan det vid mitten av 1970-talet endast fanns 50 000 arbetstillfällen kvar. Den främsta förklaringen till den så kallade textilkrisen var en ökad import, framför allt från länder med lägre löne- och produktionskostnader.¹⁰ Med arbetsmarknadspolitiska argument införde den svenska staten under 1970-talet en rad stödåtgärder för att understödja textil- och konfektionsindustrin. Bland annat infördes exportstöd, lånegarantier samt omställningsstöd för att anpassa industrin till en mer global marknad.¹¹ Den generella trenden var emellertid att branschen fortsatte att krympa, och med det följde ett ökat beroende av import för att klara befolkningens försörjning av kläder. De arbetsmarknadspolitiska skälen för att rädda industrin fick därför under 1960-talet sällskap av beredskapspolitiska argument. Bland annat kartlades den svenska försörjningsgraden inom textil- och konfektionsområdet.¹² För att ytterligare utreda beredskapen tillsattes 1971 Försörjningsberedskapsutredningen, som lämnade ett delbetänkande i

9. Lennart Erixon, "A Swedish economic policy: the Rehn-Meidner model's theory, application and validity", i Henry Milner & Eskil Wadensjö (red.), *Gösta Rehn, the Swedish model and labour market policies: international and national perspectives* (Aldershot 2001) s. 17f.

10. Carina Gråbacke, *Möten med marknaden: tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945–1976* (Göteborg 2002) s. 65–68, 133f.

11. Anders Weidung, *Frihandels dilemma: aktörer och intressen i den offentliga politiken kring textil- och konfektionsindustrierna under åren 1970–1983* (Uppsala 1987) s. 10f.

12. Se exempelvis 1968 års utredning av textil- och konfektionsindustrierna, *TEKO-industrierna inför 70-talet: betänkande* (Stockholm 1970) (SOU 1970:59–60).

september 1972.¹³

Försörjningsberedskapsutredningen menade att utan ”särskilda åtgärder från samhällets sida kommer utvecklingen att bli bekymmersam i försörjningshänseende”.¹⁴ Som huvudsaklig lösning förordades att staten skulle införa så kallade avskrivningslån till de företag som bedömdes som viktiga för landets försörjningsberedskap. Ett avskrivningslån var tänkt att vara ett ränte- och amorteringsfritt lån som ett företag kunde erhålla efter ansökan hos Överstyrelsen för ekonomiskt försvar. Lånet var avsett att täcka investeringskostnader upp till 50 procent och skulle regleras i ett avtal mellan ÖEF och bolaget, vari företagets åtagande om produktionskapacitet skulle stipuleras. Lånet skulle i regel skrivas av på tio år med en lika stor summa varje år.¹⁵

I slutet av 1972 beslutade riksdagen att införa avskrivningslånen och under stora delar av 1970-talet var de en av de vanligaste stödformerna till krisande svensk industri.¹⁶ Så småningom infördes andra typer av lån, bland annat försörjningsberedskapslån, och under 1982 ersattes alla typer av lån med de då införda beredskapslånen.¹⁷ De olika låneformerna skiljde sig något åt i upplägg, bland annat med avseende på avskrivningstider och hur stora belopp som kunde betalas ut. Kärnan i alla olika typer av lån som administrerades av ÖEF under perioden 1972–1983 var dock att staten efter ansökan betalade ut pengar, ränte- och amorteringsfritt, gentemot att företaget upprätthöll driften, och i vissa fall lagrade en del av produktionen i så kallade beredskapslager.¹⁸

I ett längre perspektiv står bakgrunden till beredskapslånen och den förda politiken att finna i erfarenheterna från första och andra världskriget. När kriget bröt ut 1914 fanns inga beredskapslager av livsmedel i landet och när importen spärrades hamnade livsmedelsförsörjningen i ett mycket svårt läge. Det rådde periodvis allvarlig brist på mat och en

13. Försörjningsberedskapsutredningen, *Kläder och skor: försörjningen i en kristid: delbetänkande* (Stockholm 1972) (H-1972:3).

14. *Ibid.*, s. 21.

15. *Ibid.*, s. 219–224.

16. ”Kungl. Maj:ts proposition angående försörjningsberedskapen på beklädnadsområdet m.m.” (Prop. 1972:127) (20/10 1972), s. 42f.; Riksdagens protokoll, 12/12 1972, § 6, s. 139.

17. Douglas Dérens (red.), *Överstyrelsen för ekonomiskt försvar: handläggning av beredskapslån m.m.* (Stockholm 1985) s. 4.

18. *Ibid.*, s. 4–7.

av de viktigaste lärdomarna av kriget var att det behövdes planering.¹⁹ Frågan om en central myndighet för ändamålet utreddes av krigsberedskapskommissionen, tillsatt under kriget, men det var först 1928 som beredskapsplaneringen formellt organiserades genom inrättandet av Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap. Fram till andra världskrigets utbrott ansvarade kommissionen för planeringen av det så kallade ekonomiska försvaret, framför allt industriell verksamhet under en avspärrning.²⁰ Vid sidan av industrin gällde beredskapsplaneringen huvudsakligen jordbruket, och ett direkt resultat av kommissionens arbete var att livsmedelsförsörjningen under andra världskriget fungerade betydligt bättre.²¹ Målsättningen för den förda politiken sammanfattades under ett beredskapsmål – alltså en uppskattning av hur mycket mat, kläder eller andra produkter som behövdes för befolkningens försörjning under en avspärrning. För planeringen utgick myndigheterna från ett simulerat krisfall, vanligen tre år.²²

Forskning om beredskapspolitiken

Under en stor del av 1900-talet var beredskapsmålet en del av den svenska försvarspolitiken. Det militära försvaret avsåg att upprätthålla den säkerhetspolitiska doktrinen om alliansfrihet i fred, syftande till neutralitet i krig. Mycket av den tidigare forskningen inom området behandlar främst militära och säkerhetspolitiska frågor, exempelvis Sveriges förhållande till västmakterna och den förda politiken i militär bemärkelse.²³ Ett annat exempel är forskningsprogrammet ”Sverige under kalla kriget”, som bidragit med flera undersökningar av Sveriges relationer till omvärlden.²⁴ Förutom att betona det militära och säker-

19. Stefan Hedlund & Mats Lundahl, *Beredskap eller protektionism? En studie av beredskapsmålet i svensk jordbrukspolitik* (Malmö 1985) s. 47f.

20. Olle Månsson, *Industriell beredskap: om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget* (Stockholm 1976); Hedlund & Lundahl (1985) s. 56.

21. Hedlund & Lundahl (1985) s. 8if.

22. Den tänkta avspärrningsperiodens längd skiftade, men ett scenario utifrån tre år synes vara vanligast. Det var också förslaget i försörjningsberedskapsutredningens delbetänkande 1972; se Försörjningsberedskapsutredningen (1972) s. 108.

23. T. ex. Robert Dalsjö, *Life-line lost: the rise and fall of "neutral" Sweden's secret reserve option of wartime help from the west* (Stockholm 2006); Mikael Holmström, *Den dolda alliansen: Sveriges hemliga NATO-förbindelser* (Stockholm 2011).

24. T. ex. Stefan Ekecrantz, *Hemlig utrikespolitik: kalla kriget, utrikesnämnden och regering- en 1946–1959* (Stockholm 2003); Ulf Bjereld, Alf W. Johansson & Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred: svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm 2008).

hetspolitiska perspektivet, har den tidigare forskningen även en tydlig slagsida åt tidsperioden 1945–1970.

När det gäller civilförsvaret, och i synnerhet det ekonomiska försvaret, är mindre gjort. Huvudmålet för den ekonomiska försvarsplaneringen var att upprätta en plan för hur landet skulle klara av en avspärrning. Överstyrelsen för ekonomiskt försvar, som undersöks i denna artikel, var en direkt efterföljare till mellankrigstidens rikskommission. Den senare har utförligt undersökts av Olle Månsson i hans avhandling.²⁵ Månssons undersökning är representativ för den forskning som gjorts om den svenska beredskapspolitiken, så till vida att den är koncentrerad till perioden före och under andra världskriget. Lennart Fribergs avhandling om krisförvaltningens organisation under kriget är ett annat exempel, liksom Tommy Bengtssons avhandling om avspärrningen under andra världskriget och dess inverkan på bomulls- och ylleindustrin.²⁶ Det område som studerats flitigast när det gäller beredskapsplanering är jordbrukspolitiken. Inom denna sektor var beredskapsargumentet uttalat redan under mellankrigstiden. Stefan Hedlund och Mats Lundahl har undersökt jordbrukspolitikens utveckling från första världskriget till 1980-talet. Deras resultat är att politiken dominerades av protektionism, vilket gjorde att beredskapsmålet fick stå tillbaka.²⁷ Fredrik Eriksson har vidare studerat högerns jordbrukspolitik och visat att beredskapsfrågan hade olika tyngd under årens lopp.²⁸

De flesta europeiska stater hade vid tiden för andra världskrigets utbrott någon form av civil försvarsplanering. I en internationell jämförelse framstår emellertid den svenska beredskapsplaneringen som unik på grund av sin omfattning.²⁹ Denna generalisering får anses gälla också för perioden efter kriget då den svenska beredskapspolitiken fortsatte att expandera. Liknande politik fördes förvisso på andra håll i västvärlden, exempelvis i Storbritannien och USA, där lager av både mat och råmaterial för industrin byggdes upp under perioden närmast efter

25. Månsson (1976).

26. Lennart Friberg, *Styre i kristid: studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945* (Stockholm 1973); Tommy Bengtsson, *Industri under avspärrning: studier i svensk textilproduktion 1935–1950* (Lund 1980).

27. Hedlund & Lundahl (1985) s. 298.

28. Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget: högerns jordbrukspolitik 1904–2004* (Stockholm 2004) s. 184.

29. Ebba Dohlman, *National welfare and economic interdependence: the case of Sweden's foreign trade policy* (Oxford 1989) s. 52f.; Månsson (1976) s. 17–23.

andra världskriget.³⁰ I många fall baserades planeringen på erfarenheterna från kriget, inte minst de bekymmer som rådde i exempelvis Tyskland och Sovjetunionen när det gällde försörjningen av mat och kläder.³¹ Sammantaget framstår den svenska planeringen under efterkrigstiden likväl som mer omfattande, något som Ebba Dohlman har förklarat med den svenska neutraliteten: Eftersom merparten av de övriga västländerna ingick i NATO, ansågs det inte nödvändigt att planera för någon länge avspärrning – allianskollegorna skulle komma till undsättning. I Sveriges fall planerade politikerna i stället för en situation likt den under andra världskriget.³² Den närmaste parallell som står att finna i Europa är Schweiz, där det liksom i Sverige fanns en tidigt utvecklad beredskapsplan, bland annat genom Kommission für Kriegswirtschaft (Kommissionen för krigshushållning).³³

Bland de perspektiv som inte varit speciellt vanliga inom forskningen om svensk försvarspolitik märks undersökningar av inrikespolitiska förhållanden och om byråkratiska aspekter på säkerhets- och beredskapspolitiken.³⁴ Det är i den senare luckan som denna artikel skall placeras då den svenska beredskapspolitiken skall analyseras utifrån ett inhemskt perspektiv i vilket den centrala förvaltningen ges en framträdande plats. Någon undersökning av de beredskapspolitiska stöden i form av avskrivningslån efter riksdagsbeslutet 1972 har inte tidigare företagits. De lån och stöd som ÖEF administrerade har endast kortfattat berörts som detaljer i andra framställningar.³⁵

Statens ekonomiska stöd åt krisande industri under efterkrigstiden har framför allt berörts när det gäller de industripolitiska stöden, särskilt de stora varvsstöden under 1970-talet.³⁶ Industripolitiken i stort under

30. Mancur Olson, *The economics of the wartime shortage: a history of British food supplies in the Napoleonic War and in World Wars I and II* (Durham 1963) s. iif.

31. Bl. a. Mark Harrison, "Resource mobilization for World War II: the U.S.A., U.K., U.S.S.R., and Germany, 1938–1945" *Economic history review* 41:2 (1988) s. 171–192.

32. Dohlman (1989) s. 230.

33. Se Månsson (1976) s. 19; Dohlman (1989) s. 52.

34. Detta uppmärksammas bl.a. av Magnus Petersson i Cecilia Notini Burch, Karl Molin & Magnus Petersson (red.), *Svensk säkerhetspolitik under det kalla kriget: öppen för olika tolkningar?* (Stockholm 2011) s. 25. Ett undantag är Wilhelm Agrell, *Det välorganiserade nederlaget* (Stockholm 1990).

35. Ett exempel är den bolagshistorik över Svenska Rayon AB som Ragnar Magnusson skrivit och vari ÖEF:s roll är mycket undanskymd; Ragnar Magnusson, *En stråle av ljus: Svenska Rayon AB 1943–1993: fabriken, bygden, människor, händelser* (Edsvalla 1993).

36. T. ex. Jan Bohlin, *Svensk varvsindustri 1920–1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad* (Göteborg 1989); Bo Stråth, *Varvsarbetare i två varvsstäder: en historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö* (Göteborg 1982).

strukturomvandlingens tidevarv har behandlats i olika sammanhang. Det stora industriprojektet Stålverk 80 har undersökts av Roger Henning, som också har studerat industristödspolitik generellt utifrån frågan om varför riksdagen valde att införa de stora ekonomiska stödåtgärderna under 1970-talet.³⁷ Svaret är enligt Henning att politikerna prioriterade det sysselsättningspolitiska målet – genom att betala ut stöd skulle jobben räddas. I sin undersökning ställer Roger Henning de industripolitiska målen mot de sysselsättningspolitiska, bland annat utifrån varvskrisen.³⁸ Hans dikotomi är i hög grad relevant att jämföra med rayonbolagets statliga stöd men skall här kompletteras med det beredskapspolitiska målet.

Den direkta strukturkrisen inom textil- och konfektionsindustrin har undersökts av Carina Gråbacke och Anders Weidung.³⁹ Framför allt skall Weidungs avhandling nämnas, vari han undersöker den svenska politiken på textilområdet mellan 1970 och 1983. Undersökningsperioden sammanfaller med den här behandlade och resultaten här skall avslutningsvis jämföras med Weidungs slutsatser.

Mot bakgrund av tidigare forskning anlägger föreliggande uppsats alltså ett nytt perspektiv på beredskapspolitiken genom att statens ekonomiska beredskapsstöd under perioden 1972–1983 analyseras. Fokus flyttas därmed från de militära och säkerhetspolitiska frågorna och studien bidrar på så sätt till en vidgning av den befintliga forskningen. Likaså kompletteras de tidigare undersökningarna av statens industristöd genom att ytterligare en del av stödpolitiken analyseras. Det innebär att den tidigare koncentrationen på sysselsättningen som den drivande faktorn bakom stöden här kompletteras med argument om rikets försörjningsberedskap.

Svenska Rayon AB och materialet rayon

Svenska Rayon AB startades 1942 under namnet AB Cellull. Bakom bolaget stod Kooperativa förbundet (KF) samt 166 företag från den svenska textilindustrin. Fabriken startades under pågående världskrig med målet

37. Roger Henning, *Partierna och Stålverk 80: en studie av industripolitiskt beslutsfattande* (Stockholm 1980); Roger Henning, "Industripolitik eller sysselsättningspolitik? En studie i svensk industristödspolitik", i Axel Hadenius, Roger Henning & Barry Holmström, *Tre studier i politiskt beslutsfattande* (Uppsala 1984).

38. Henning (1984) s. 59–62.

39. Gråbacke (2002); Weidung (1987).

att försörja landet med inhemska textilfibrer, och statens industrikommission gick in och garanterade vissa beställningar. Efter 1945 beslutades att driva företaget vidare. Under 1959 köpte KF ut de övriga delägarna och stod därefter som ensam ägare.⁴⁰

Rayonets ursprung kan härledas till 1600-talet, då europeiska vetenskapsmän försökte producera konstgjort silke enligt en metod som påminner om nutida rayonproduktion – inledningsvis kallades materialet också för konstsilke. Det var emellertid inte förrän den moderna kemin fick sitt genombrott på 1800-talet som det blev möjligt att effektivt producera konstgjorda textilfibrer.⁴¹ Rayon är en så kallad regenererad cellulosa fiber och materialet består av cellulosa från träd, till exempel tall och gran. Trämassan löses upp med hjälp av kemikalier och bildar en sirapsliknande vätska, viskos. Denna pressas genom ett munstycke med fina hål, varpå den upplösta cellulosan återbildas, regenereras, i ett svavelsyrabad. De tunna trådarna kan sedan spinnas till garn och tråd.⁴²

Den svenska rayonindustrin växte fram under mellankrigstiden. Som den första artificiella fibern för klädesproduktion sågs rayon som framtidens material och stora förhoppningar sattes till den nya industrin. Flera fabriker startades i Västeuropa och USA. Under årtiondena fram till andra världskriget expanderade marknaden för det nya materialet stort.⁴³ Inledningsvis gick Svenska Rayon AB också bra med god försäljning under 1950-talet. Antalet anställda ökade och 1962 var drygt 1 400 personer anställda vid fabriken i Älvenäs.⁴⁴ Textilkrisen gjorde emellertid strax därefter avtryck i bolagets räkenskapsböcker, inte minst eftersom den allra största delen av produktionen gick på export och endast runt

40. Magnusson (1993) s. 13–15; Berit Eldvik, "En kameleont i fiberdjungeln", i Christina Westergren (red.), *Tyg överallt* (Stockholm 2002) s. 25f. Brittiska Courtaulds var 1963–1977 delägare med 49 procent i Svenska Rayon. När det gäller driften av bolaget och de förhandlingar som rayonbolaget bedrev med staten, förefaller det brittiska delägandet inte spelat någon roll; se Magnusson (1993) s. 71, 88.

41. Rayonfibers historia refereras bl. a. i Teresa A. Summers, Billie J. Collier, John R. Collier & Janice L. Haynes, "History of viscose rayon", i Raymond B. Seymour & Roger S. Porter (red.), *Manmade fibers: their origin and development* (London 1993) s. 72–89 och George B. Kauffman, "Rayon: the first semi-synthetic fiber product", *Journal of chemical education* 70:11 (1993) s. 887–893.

42. En översiktlig beskrivning av processen finns i Kauffman (1993) s. 890.

43. Yvette F. Lane, "No fertile soil for pathogens: rayon, advertising, and biopolitics in late Weimar Germany", *Journal of social history* 44:2 (2010) s. 545f.; Jeffrey Harrop, "The growth of the rayon industry in the inter war years", *Bulletin of economic research* 20:2 (1968) s. 82.

44. Magnusson (1993) s. 62–68.

tio procent av produkterna avsattes i Sverige.⁴⁵ När den internationella marknaden störtade under 1970-talet drogs det svenska företaget med i fallet.

En sammanställning av företagets årsredovisningar visar hur Svenska Rayon AB utvecklades under perioden 1969–1987. Den långsiktiga trenden under 1970-talet var tydlig: för varje år visade bolaget sämre avkastning, för att under den senare hälften av årtiondet göra omfattande förluster. För åren 1971–1974 redovisade bolaget vinst, för att sedan gå in i en lång period av stora förluster. Störst var underskotten åren 1977–1979 då rayonbolagets resultat efter finansiella poster – alltså bolagets verkliga resultat innan ÖEF sköt till pengar – låg på ett underkott på mellan 39 och 46 miljoner kronor. Förlusttenden bröts inte förrän 1987, men då endast på pappret. Den redovisade vinsten på 13 miljoner kronor berodde på att KF sköt till ett koncernbidrag som täckte förlusterna.⁴⁶ Årsredovisningarna för Svenska Rayon AB visar alltså att bolaget inte hade överlevt utan omfattande stöd från den svenska staten.

De första beredskapsstöden

Omgående efter att riksdagen 1972 beslutat om införandet av avskrivningslån inkom en ansökan till ÖEF från Svenska Rayon AB.⁴⁷ Bakgrunden var den alltmer pressade ekonomiska situationen för rayonbolaget. Framför allt var det efterfrågan på cord, rayon med högre styrka som användes i bildäck, som sjönk kraftigt under 1972 och ledde till att produktionen avsevärt fick reduceras.⁴⁸

Ansökan från rayonfabriken ledde till ett avtal med ÖEF om ett första avskrivningslån om 748 500 kronor.⁴⁹ I avtalet reglerades bolagets åtagande för försörjningsberedskapen. Svenska Rayon förband sig att under en period av tio år efter att lånet betalats ut upprätthålla en produktionskapacitet av 15 000 ton rayonull om året.⁵⁰ Avskrivningslånet var starten på ett allt större engagemang från statsmakternas sida i rayonbolagets

45. Uppgiften är från 1979 och återfinns i "Svenska Rayon AB", skrivelse från industridepartementet, 2/11 1979, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

46. Sammanställningen bygger på bolagets redovisade resultat efter finansiella poster i årsredovisningar för Svenska Rayon AB, 1969–1987, Registret för aktiebolag, Bolagsverket.

47. Ansökan om avskrivningslån, 29/3 1973, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

48. Magnusson (1993) s. 82f.

49. Reskontrakort för avskrivningslån nr 215, 4/12 1973, ÖEF, F4:35 (KrA); Lånet anmäldes i ÖEF:s plenum den 9/10 1973; se Föredragningslista ÖEF plenum, 9/10 1973, ÖEF, A1:1 (KrA), § 1.

50. Avtal om avskrivningslån mellan SRA och ÖEF, 4/12 1973, ÖEF, HA, F5:3 (KrA), § 4.

affärer. Från och med 1973 inleddes en tioårsperiod då staten, via ÖEF, betalade ut minst 211 miljoner kronor i olika former av beredskapslån till Svenska Rayon.⁵¹ Utöver beredskapslånen erhöll bolaget också andra former av statsstöd, bland annat det så kallade äldrestödet som infördes 1977.⁵² Den totala summan av statens stöd till rayonbolaget är svår att beräkna, men en försiktig uppskattning ger vid handen att det vid 1980-talets mitt rörde sig om åtminstone totalt 250 miljoner kronor.⁵³ De stora beredskapslånen gjorde Svenska Rayon till ett av de bolag som fick de största ekonomiska stöden. Många av de andra företag som erhöll lån var mindre företag som fick betydligt lägre summor, runt 200 000 kronor om året.⁵⁴

I ett försök att öka lönsamheten beslutade bolaget 1975 att lägga ned cordproduktionen och i stället satsa på produktion av modalfiber.⁵⁵ Modalfiber är en förbättrad och modifierad variant av rayon, mer stabil i formen och något enklare att blanda med bomull.⁵⁶ Vid mitten av 1970-talet var det tydligt att statens beredskapsintresse i Svenska Rayon blivit allt större. För omställningen till modalfiber fick bolaget ytterligare ett avskrivningslån under 1975, denna gång på tio miljoner kronor, betydligt mer än det första lånet från 1973. Pengarna räckte emellertid inte för ombyggnaden av fabriken och i ett brev till ÖEF ansökte Svenska Rayon om extra avskrivningslån. I mars 1977 beviljades också fyra miljoner kronor i ytterligare lån, med villkoret att bolaget räknade upp den planerade årsproduktionen om 6 000 ton med tio procent.⁵⁷

51. En summering av utbetalningarna från ÖEF till Svenska Rayon mellan 1973 och 1984 ger 210 915 800 kr. Sammanställningen bygger på reskontrakort i ÖEF, F4:32 och F4:35 (KrA).

52. Äldrestödet ("Sysselsättningsbidrag för äldre arbetskraft inom textil- och konfektionsindustrin") infördes 1977 och var ett stöd riktat till textil- och konfektionsindustrin där företaget fick statsbidrag för att behålla personer mellan 50 och 65 år i produktionen. Se Åsa Olli Segendorf, *Arbetsmarknadspolitiskt kalendarium II* (Uppsala 2003) s. 167–169; Weidung (1987) s. 10.

53. Häri inkluderar jag delar av de 120 miljoner kr. i beredskapslån som reglerades i avtalet från 1983 och som betalades ut fr.o.m. 1984. Större delen av dessa utbetalningar ligger utanför denna undersöknings tidsperiod.

54. Se reskontrakorten i ÖEF, serie F4 (KrA).

55. Magnusson (1993) s. 85f.

56. Summers *et al.* (1993) s. 82f.

57. Brev från SRA till ÖEF, 23/4 1975, ÖEF, HA, F5:3 (KrA); Reskontrakort för avskrivningslån nr 216, 8/10 1975 och 1/3 1977, ÖEF, F4:35 (KrA).

Krisen 1977

Efter 1975 drabbades Svenska Rayon på allvar av den globala textilkrisen och bolagets lönsamhet kördes i botten. Företaget vände sig vid upprepade tillfällen till ÖEF med ansökningar om mer pengar.⁵⁸ Bolagets problem från 1975 och framåt hängde samman med den internationella lågkonjunkturen, som framför allt utlöstes av oljekrisen 1973, men berodde också på den pågående strukturkrisen inom industrin. Sverige drabbades på grund av krisen av stigande arbetslöshet, som den då nyvalda borgerliga regeringen med alla medel försökte motverka. Den huvudsakliga lösningen blev ett omfattande industristöd till ett stort antal företag som fick kapitaltillskott – i praktiken en fortsättning av den socialdemokratiska politiken. De tidigare nämnda varvsstöden utgjorde en stor del, men många andra branscher fick också del av de pengar som administrerades av det som i vardagligt tal kallades "Åslings krisakut", efter industriminister Nils G. Åsling (C).⁵⁹

I ett brev i januari 1977 beskrev företagsledningen för Svenska Rayon de dystra utsikterna. Ledningen påpekade att bolaget sedan 1974 haft en vikande försäljning och redovisat stora förlustsiffror.⁶⁰ I brevet till ÖEF meddelade företagsledningen att de arbetade med två åtgärder för att öka lönsamheten: dels en koncentration på modalfibertillverkning, dels undersöktes möjligheten till samgående med den norska rayonproducenten A/S Borregaard.⁶¹ En sådan omställning av företagets verksamhet kostade emellertid pengar och för detta ansökte bolagsledningen om statligt stöd på sammanlagt 56 miljoner kronor.⁶²

I en promemoria inom överstyrelsen diskuterades verksamheten vid rayonfabriken. Om det tidigare funnits reservationer kring betydelsen av fabriken stod det nu klart att den bedömdes som en viktig del av landets ekonomiska beredskap. Efter att den industriella strukturkrisen på allvar slagit igenom vid mitten av 1970-talet förenades statens och rayonbolagets intressen på ett tydligare vis, vilket ledde till att de korporativa dragen, framför allt det som Per Ola Öberg definierat som ett maktutbyte mellan

58. Se bl.a. Brev från SRA till ÖEF, 23/11 1976, ÖEF, HA, F5:3 (KRA); Brev från SRA till ÖEF med anhållan om strukturstöd, 31/1 1977, ÖEF, HA, F5:3 (KRA).

59. För den ekonomiska krisen i allmänhet, se Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia: tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm 2007) s. 468–495.

60. Brev från SRA till ÖEF med anhållan om strukturstöd, 31/1 1977, ÖEF, HA, F5:3 (KRA).

61. *Ibid.*

62. *Ibid.*

staten och intresseorganisationerna, blev mer framträdande.⁶³ Tjänstemännen inom ÖEF hade, av källmaterialet att döma, löpande kontakter med företagsledningen i Älvenäs, och myndighetens bedömning av framtidsutsikterna för bolaget sammanföll med de som presenterades i Svenska Rayons brev till ÖEF. I promemorian heter det att:

ÖEF ansluter sig emellertid till företagets bedömningar att utsikterna till lönsam tillverkning av rayon- och modalfiber är gynnsamma på längre sikt med hänsyn till allmänt förväntad efterfrågeökning och prisutveckling. Detta förutsätter dock dels ytterligare investeringar i modalfiberanläggningar för minskning av kapacitetskostnaderna dels externt stöd för upprätthållande av driften fram till dess företaget nått lönsamhet.⁶⁴

Varifrån det externa stödet skulle komma var underförstått: det var staten som genom ÖEF skulle stötta rayonbolaget under den pågående strukturkrisen. Utifrån Svenska Rayons brev och den interna skrivelserna tillstyrkte ÖEF ansökan om avskrivningslån för nyinvesteringar, eftersom "statligt stöd i någon form är ofrånkomligt".⁶⁵ Här framgår hur rayonbolaget och staten positionerat sig i ett korporativt spel. Bolagets insats var kompetensen att försörja riket med rayonull, medan statens resurs var pengarna för att driva fabriken vidare.⁶⁶

Riktigt så mycket som de 56 miljoner kronor som bolaget ansökt om beviljades inte, men efter förhandlingar tecknades 1978 det första av tre större avtal mellan överstyrelsen och rayonbolaget. Avtalet, daterat i maj 1978, gav Svenska Rayon avskrivningslån om 37 miljoner kronor för de nämnda förändringarna av produktionen.⁶⁷ Det tyngst vägande argumentet för beviljandet av lånet var den svenska försörjningsberedskapen. I den tidigare citerade promemorian var tjänstemännen noga med att "understryka investeringarnas utomordentliga betydelse för försörjningsberedskapen".⁶⁸

63. Öberg (1994) s. 25.

64. PM inom ÖEF med redogörelse för företagets betydelse för försörjningsberedskapen, utan författare, 31/1 1977, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

65. *Ibid.*

66. Öberg (1994) s. 23.

67. Reskontrakort för avskrivningslån nr 217, 19/5 1978, ÖEF, F4:35 (KrA).

68. PM inom ÖEF med redogörelse för företagets betydelse för försörjningsberedskapen, utan författare, 31/1 1977, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

Det här är ett exempel på hur förvaltningskorporatismen präglade relationen mellan Svenska Rayon och staten, och det var de korporativa strukturerna i förvaltningen som ledde fram till den typ av samarbete som på allvar påbörjades 1977.⁶⁹ I och med avtalet i maj 1978 inleddes en period av stort statligt engagemang i bolagets verksamhet och under de kommande fem åren skulle staten betala ut åtskilliga miljoner i stöd till företaget. Avtalet med Svenska Rayon som reglerade avskrivningslånet från maj 1978 skulle gälla till 1984.

Redan 1979 visade det sig dock att bolaget, trots de statliga pengarna, hade omfattande ekonomiska problem och KF började på allvar fundera på att avveckla rayonfabriken. Försäljningen hade fortsatt att minska, bland annat till följd av att konsumenterna under 1970-talets gröna våg började välja bort rayon till förmån för naturfibrer som exempelvis ull.⁷⁰ Underhandsbesked om att en nedläggning planerades gavs till ÖEF, förmodligen under sommaren 1979.⁷¹

Förhandlingar om tilläggsavtal 1979–1980

KF:s planer på att lägga ned Svenska Rayon utlöste omfattande verksamhet på ÖEF och de ansvariga departementen i regeringen. På dåvarande industridepartementet tillsattes en arbetsgrupp för att utreda frågan. En nedläggning skulle ställa den gällande beredskapsplaneringen på ända enligt arbetsgruppen. ”Nuvarande planering förutsätter viss lagring men framför allt bygger beredskapen på levande produktion. [...] Det är f.n. mycket dyrare att lagra än att ge teko-industrin ett löpande driftstöd som åtminstone än så länge är förhållandevis marginellt”.⁷² Arbetsgruppen menade i sin rapport att en nedläggning av Svenska Rayons fiberproduktion allvarligt skulle försämra försörjningsberedskapen i landet, samtidigt som tjänstemännen på departementet var väl medvetna om att det knappast fanns ekonomiska argument för att stötta det blödande rayonbolaget:

69. Rothstein (1992) s. 28.

70. Eldvik (2002) s. 26.

71. Någon officiell skrivelse från 1979 där KF uttalar att de vill lägga ned Svenska Rayon har inte återfunnits i arkivet. Att information om en eventuell nedläggning har gått från KF till ÖEF under sommaren 1979 framgår emellertid av andra handlingar, bl. a. Brev från SRA till ÖEF, 10/1 1980, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

72. ”Svenska Rayon AB”, rapport från industridepartementet, 2/11 1979, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

Det enda argument Sverige har för att behålla nuvarande tekoindustri är försörjningsberedskapen. Detta kräver omfattande statliga stödinsatser. Trovärdigheten i denna linje förutsätter att vi har tillgång till fiber och garn i tillräcklig omfattning. Alltså kan inte Svenska Rayons produktion få försvinna utan att motsvarande beredskap byggs upp i form av lagring. [...] Lagringsalternativet skulle medföra nästan oöverstigliga praktiska problem. Så länge lagring kostar mer än årliga driftstöd till Svenska Rayon bör fortsatt drift av företaget vara ett billigare alternativ.⁷³

Från statens sida gällde det alltså att få med KF på en lösning där olika former av beredskapsstöd kunde motivera fortsatt drift av fabriken. Uppgiften blev att med det utökade korporativa samarbetet i ryggen förmå KF att – för att tala med Bo Rothstein – ta samhällsansvar för produktionen.⁷⁴ I sin rapport förordade arbetsgruppen att ÖEF skulle ges i uppdrag att förhandla med KF om statliga stöd för fortsatt drift. Som gruppen tidigare redovisat, ansågs beredskapslagring av rayonfiber vara ett för dyrt alternativ. Om förhandlingarna med KF inte skulle gå i lås, menade gruppen att staten skulle undersöka möjligheterna att ta över driften av bolaget.⁷⁵

Ytterligare ett exempel på allvaret i situationen är att handelsdepartementet efter KF:s hot om nedläggning på hösten 1979 kopplade in Ulf af Trolle, under 1970-talet känd som "företagsdoktorn", som konsult. I sina ekonomiska memoarer berör af Trolle kortfattat sitt arbete med rayonbolaget. Han skriver att han fick uppdraget av dåvarande handelsministern Staffan Burenstam-Linder (M). Enligt af Trolle ville KF lägga ned, medan departementet ville skjuta på en nedläggning till dess att beredskapsfrågan hade utretts.⁷⁶ I ett brev till rayonbolagets verkställande direktör Ulf Frölander i december 1979 beskrev af Trolle frankt premisserna för bolaget: "Som allmän förutsättning gäller, att sannolikheten är mycket liten för att verksamheten någonsin kan bli lönsam av egen kraft. Det svenska kostnadsläget är förhögt [*sic!*] för denna typ av verksamhet. Den kan alltså inte drivas utan samhälleligt stöd".⁷⁷ Det

73. *Ibid.*

74. Rothstein (1992) s. 16f.

75. "Svenska Rayon AB", rapport från industridepartementet, 2/11 1979, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

76. Ulf af Trolle, *Ett andfått liv: mina ekonomiska memoarer* (Stockholm 1996) s. 425.

77. Brev från Ulf af Trolle till Ulf Frölander, 7/12 1979, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

gällde, enligt af Trolle, att hitta ett sätt att driva bolaget vidare där den fredstida kostnaden för tillverkningen av rayon kunde konkurrera med kostnaden för beredskapslagring.⁷⁸

af Trolle presenterade i slutet av 1979 en analys av bolaget i en skrivelse till handelsdepartementet och företagsledningen. Låsningen mellan parterna var under hösten 1979 total eftersom KF ville att staten skulle gå in som ägare, medan staten motsatte sig en sådan lösning. Enligt af Trolle var KF:s argument att om staten krävde en verksamhet av beredskapsskäl borde staten också ta på sig ansvaret för bolaget. Hans förslag till lösning var att koncentrera verksamheten till produktionen av rayonull och lägga ned modalfibertillverkningen. Förslaget var drastiskt mot bakgrund av att ÖEF så sent som 1975 hade beviljat Svenska Rayon avskrivningslån på tio miljoner kronor för att ställa om produktionen till just modalfiber. af Trolle menade dock att investeringen i modalfiber varit en felsatsning redan från början. Företagsdoktors ordination var besk, inte minst eftersom omstruktureringen innebar att flera av bolagets nästan 700 anställda riskerade att bli av med jobbet.⁷⁹

I början av 1980 presenterade Ulf af Trolle ett slutligt förslag avsett att ligga till grund för förhandlingar mellan staten och Svenska Rayon. Planen utgick från att företaget behövdes av beredskapsmässiga skäl och att det gällde att finna en struktur som motiverade fortsatt drift utifrån detta. Liksom tidigare var huvudmålet att ordna produktionen så att bolaget skulle kunna gå runt av egen kraft. Den tidigare pessimismen hade dock dämpats något vad gällde framtidsutsikterna, och i sin rapport skriver Ulf af Trolle att ”verksamheten erbjuder stora risker men även vissa chanser – som [*sic!*] helhet överväger riskerna”.⁸⁰ En konsekvens av bedömningen var att af Trolle bedömde att rayonbolaget visserligen skulle kunna klara sig i framtiden utan stora lån från ÖEF, men att det fortfarande var nödvändigt med statligt äldrestöd.⁸¹ I förslaget skissades tre alternativ för Svenska Rayons framtid: att KF lägger ned bolaget, att staten tar över driften eller att KF driver bolaget vidare efter ett nytt avtal med ÖEF. I sin genomgång av de tre alternativen föreslog

78. *Ibid.*

79. Brev från Ulf af Trolle till Staffan Burenstam-Linder m. fl., 22/12 1979, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

80. ”Inledande synpunkter på förhandlingsproblemet”, brev från Ulf af Trolle till Staffan Burenstam-Linder m. fl., 10/1 1980, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

81. *Ibid.*

af Trolle, liksom tidigare, det sistnämnda alternativet – fortsatt drift efter ett nytt avtal med ÖEF. Möjligheterna att få till ett sådant bedömdes i januari 1980 som goda och rapporten avslutades med observationen att "eftersom KF har som mål att bli av med förlusterna på en verksamhet som drivs för beredskapsändamål, bör det vara möjligt att finna en konstruktion som gör det möjligt för staten att vara tämligen generös vid fastställandet av det årliga stödet".⁸²

Ulf af Trolles förslag till ett nytt avtal mellan Svenska Rayon och ÖEF byggde på den tidigare projekterade förändringen av produktio- nen: modalfibertillverkningen skulle läggas ned och hela verksamheten koncentreras till produktionen av rayonull. Förändringen skulle, enligt honom, innebära förenklad produktion och ett mindre personalbehov än tidigare.⁸³ Med utgångspunkt i af Trolles analys satte handelsdeparte- mentet samman ett förslag till ett nytt avtal. Statens bud 1980 bestod i fler beredskapslån och förmånliga avskrivningar av de tidigare lånen. Dessutom utlovades ytterligare pengar i framtiden om bolaget lyckades uppfylla de ekonomiska mål som ställdes upp. Bland annat utlovades medfinansiering av en ny ångpanna om Svenska Rayon lyckades få verk- samheten att gå runt.⁸⁴

De följande avtalsförhandlingarna mellan rayonbolaget och staten är dåligt bevarade i arkivet. En del av förloppet går dock att rekonstruera utifrån annat material. Bland annat beskriver af Trolle i sina memoarer förhandlingarna som "rätt komplicerade" och i en senare promemo- ria från handelsdepartementet sägs att förhandlingarna med KF var hårda.⁸⁵ Den 14 maj 1980 tecknades ett tilläggsavtal mellan ÖEF och Svenska Rayon. Avtalet kompletterade huvudavtalet från 1978 och det bestämdes att bolaget skulle ställa om produktionen i enlighet med af Trolles förslag.⁸⁶

Oavsett hur hårda förhandlingarna var under våren 1980, visade sig af Trolles förutsägelse om statens generositet falla in. I tilläggsavtalet garanterades Svenska Rayon ett avskrivningslån på motsvarande 30

82. *Ibid.*

83. *Ibid.*

84. Statens förslag till nytt avtal med SRA, 20/2 1980, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

85. af Trolle [1996] s. 425; PM om Svenska Rayon AB, odaterad [troligen juni 1982], ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

86. Detta framgår av brev från SRA till handelsdepartementet, 1/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

miljoner kronor.⁸⁷ Dessutom fick bolaget förmånligare avskrivningsvillkor på flera av sina tidigare lån, samtidigt som staten betalade ut ett omstruktureringsbidrag på tio miljoner kronor. I samband med avtalet visade dessutom staten, genom handelsdepartementet, i sann korporativ anda, god kreativitet när det gällde att komma på nya stödformer för rayonbolagets överlevnad. Det tidigare äldrestöd som bolaget uppburit skulle genom personalminskningarna försvinna eftersom företaget inte längre skulle ha tillräckligt många anställda över 50 år. Frågan löstes genom att Svenska Rayon i stället fick 7,5 miljoner kronor i ett specialutformat sysselsättningsbidrag. I handelsdepartementets promemoria från 1982 är tonen lakonisk vid uppräknigen av stödåtgärderna, vilka beskrivs som "i realiteten driftstöd".⁸⁸ Sammantaget fanns det dock en viss optimism över framtiden i Älvenäs på våren 1980 – en inställning som snart förändrades när nya kristecken tornade upp sig vid horisonten.⁸⁹

Kris på nytt och nya förhandlingar 1982

Avtalet mellan staten och Svenska Rayon 1980 skulle garantera driften av fabriken fram till 1984, den period som huvudavtalet löpte. De nya beredskapslånen försvann dock snabbt ned i det svarta hål som verksamheten mer och mer började påminna om. Trots nya pengar från staten gick bolaget med miljonförluster under 1980 och 1981. Omstrukturen av fabriken löpte däremot väl och det fanns, som antytts, skäl att se positivt på framtiden då de flesta av de mål som rayonbolaget förbundit sig till i avtalet 1980 hade uppfyllts. Sommaren 1982 stod det emellertid klart att KF ville avveckla bolaget. I ett brev till handelsdepartementet i juni begärde verkställande direktör Ulf Frölander nya förhandlingar med staten. Målsättningen var att "i denna förhandling som huvudfråga föra fram att staten bör träda in i Svenska Rayon som ägare eller huvuddelägare".⁹⁰ I brevet underströk Frölander att KF och rayonbolaget under flera år tagit ett stort ansvar för den svenska försörjningsberedskapen. Helst ville företagsledningen ha ett avtal klart före september samma år. "Kan parterna ej komma överens måste undertecknad tyvärr föreslå

87. Reskontrakort för avskrivningslån nr 219, 14/5 1980, ÖEF, F4:35 (KrA).

88. Avtalets villkor rekapituleras i PM om Svenska Rayon AB, odaterad [troligen juni 1982], ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

89. Magnusson (1993) s. 95.

90. Brev från SRA till handelsdepartementet, 1/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

styrelsen att besluta om att varsel om avveckling av företaget skall läggas efter denna tidpunkt”, skrev direktören.⁹¹

Svenska Rayons brev väckte, om inte bestörtning, så i alla fall en viss villrådighet när det ankom till departementet. Riksdagsvalet 1982 stod för dörren och i en första promemoria konstaterade departementsrådet Nils Cavalli-Björkman att han självfallet insåg ”problemet för regeringen att i valtider hantera det ramaskri som sannolikt skulle komma i en sådan situation [om KF varslade]”.⁹² Cavalli-Björkman konstaterade också att “[m]ed stor sannolikhet ’bluffar’ KF inte när man hotar varsla mitt i valrörelsen”.⁹³ En tolkning av detta är att KF:s brev i högsta grad var en politisk markering. Den borgerliga regeringen hade anledning att förmoda att KF som organisation ville ha ett regeringsskifte i det kommande valet. För handelsdepartementet gällde det alltså att snarast inventera de alternativ som fanns. I botten låg ställningstagandet från 1980 att staten definitivt motsatte sig att gå in som ägare i Svenska Rayon AB. Hotet om nedläggning av fabriken var emellertid mer reellt nu än för två år sedan, och förutom den lösning med nya beredskapslån som bolaget presenterat i sitt brev, undersöktes möjligheten att teckna ett avtal med en utländsk producent av rayon. På så vis skulle Svenska Rayon kunna läggas ned, samtidigt som Sveriges beredskapsbehov av rayonfiber säkrades från annat håll. Det senare var emellertid en komplicerad lösning och ett sådant avtal bedömdes enbart realistiskt med Finland. Där emot menade Cavalli-Björkman att om ett avtal om krisimport kunde tecknas, torde det i kombination med ökad beredskapslagring ge ”en rimlig försörjningstrygghet på detta område, om rayonfabriken inte till rimliga kostnader kan räddas kvar”.⁹⁴

Senare i juni preciserades handelsdepartementets synpunkter i ett förslag till statligt bud. Sammantaget var inriktningen att på nytt locka KF att fortsätta driva Svenska Rayon med nya beredskapslån från ÖEF. Om någon skillnad skall lyftas fram jämfört med förhandlingarna 1978 och 1980 är det en större medvetenhet från statens sida om att KF verkligen övervägde att stänga fabriken. Vid en nedläggning konstaterade nämligen Cavalli-Björkman att “[s]laktvärdet på Rayon är inte så då-

91. *Ibid.*

92. PM om Svenska Rayon AB, odaterad [troligen juni 1982], ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

93. *Ibid.*

94. *Ibid.*

ligt, då dels uppsägningsstrukturen på personalen gör att kostnaderna för dess avveckling täcks av rörelsen, dels det finns en efterfrågan på moderna, begagnade anläggningar av Rayons typ”.⁹⁵ Tillsammans med diskussionen om att teckna importavtal med Finland, visar detta att det under 1982 fanns alternativ för hur försörjningen skulle lösas. Den tidigare politiken, som avsåg att bibehålla rayonproduktion i landet, hade under 1980-talets början luckrats upp så pass mycket att andra alternativ diskuterades.

Det visade sig så småningom att samtalen om krisimport från Finland inte ledde någonstans och på sommaren 1982 stod det klart att staten hade två alternativ när det gällde försörjningsberedskapen av rayonfiber: beredskapslagring eller nya beredskapslån.⁹⁶ ÖEF hade beräknat att lagring skulle kosta 65 miljoner kronor om året och den summan skall ställas mot det bud som Cavalli-Björkman tänkte ge till Svenska Rayon.⁹⁷ Staten kunde tänka sig att erbjuda nya beredskapslån och andra insatser uppgående till som mest 24 miljoner kronor om året.⁹⁸ I detta läge kallades Ulf af Trolle åter in som konsult. Efter en förnyad genomgång av bolaget anslöt han sig till handelsdepartementets analys: om bolaget lades ned återstod krisimport eller en ökad beredskapslagring. Bästa lösningen vore, enligt af Trolle, ett nytt femårigt avtal där staten gick in med nya pengar. ”Inget företag kan planera på kortare sikt än så. Egentligen borde det vara rullande femårigt”.⁹⁹

Några rullande avtal om beredskapslån, som förnyades per automatik, var dock inte handelsdepartementet beredda att gå med på. I en summering av förhandlingsläget skrev Cavalli-Björkman att det inte var lämpligt: ”vi måste hålla kvar fiktionen (?) att industriella åtgärder på försörjningsberedskapsområdet som på andra områden har ett slut och att företagen då skall stå på egna ben”.¹⁰⁰ I övrigt höll Cavalli-Björkman med af Trolle i analysen om ett nytt femårigt avtal. Det vore dessutom bra för regeringen, ”inte minst med tanke på valet, att ha af Trolles

95. PM med förslag till statligt förhandlingsbud, 22/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

96. Dåvarande handelsministern Björn Molin (FP) förde samtal med den finske industriministern om eventuell krisimport; se PM med nytt förslag till statligt förhandlingsbud, 30/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

97. *Ibid.*

98. PM med förslag till statligt förhandlingsbud, 22/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA); PM med nytt förslag till statligt förhandlingsbud, 30/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

99. Brev från Ulf af Trolle till Nils Cavalli-Björkman, 22/8 1982, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

100. PM om Svenska Rayon, 26/8 1982, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

auktoritet bakom ett statligt bud. Det gör det lättare för en eventuell ny regering att fatta ett snabbt beslut".¹⁰¹ Något formellt bud lämnades inte under september, eftersom departementet "inte så nära valet [ville] lämna ett bud".¹⁰² Däremot skrev Cavalli-Björkman att departementet önskade fortsätta diskussionerna med företaget för att "snarast förelägga en ev. ny regering ett eller flera genomarbetade förslag".¹⁰³

Vid riksdagsvalet den 19 september 1982 förlorade den borgerliga regeringen majoriteten och Olof Palme bildade en ny socialdemokratisk regering. Maktskiftet i regeringskansliet påverkade endast i liten utsträckning den förda beredskapspolitiken i fallet med Svenska Rayon. Förhandlingarna med bolaget återupptogs efter regeringsbildningen och i handelsdepartementets bud framfördes på nytt att staten inte tänkte gå in som ägare, samtidigt som det underströks att staten var "intresserad av att de närmaste åren behålla SRA [Svenska Rayon AB] som en beredskapsresurs".¹⁰⁴ Statens syn på rayonbolaget var här uttalat som en resurs i ett maktbyte, helt i linje med PerOla Öbergs beskrivning av de korporativa arrangemangen inom förvaltningen.¹⁰⁵ När det gällde bolagets resultat under den kommande femårsperioden skrev Cavalli-Björkman att "[s]taten har förståelse för att KF Industri AB inte kan driva SRA med förväntade stora och ihållande förluster, och att staten därför måste betala om bolaget skall vara kvar".¹⁰⁶

Statens förslag i oktober 1982 framstår som mycket lite, om ens något, påverkat av det föregående regeringsskiftet. Den politiska inriktningen på beredskapspolitiken låg fast: det gällde för staten att stötta viktiga industrier för att upprätthålla försörjningsberedskapen. Den politiska inriktningen stämmer väl överens med hur försvarspolitiken över huvud taget var en okontroversiell, icke-politisk fråga i Sverige under stora delar av kalla kriget. Inte minst kan grundstötningen av den sovjetiska ubåten U-137 år 1981 bidragit till att försvarspolitiken och frågan om försörjningsberedskapen ytterligare avpolitiserades och att den konsensus som fanns bland de politiska partierna förstärktes.¹⁰⁷

101. *Ibid.*

102. PM med handelsdepartementets handlingslinjer, 31/8 1982, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

103. *Ibid.*

104. Förslag till överenskommelse mellan staten och SRA, 18/10 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

105. Öberg (1994) s. 23.

106. Förslag till överenskommelse mellan staten och SRA, 18/10 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

107. Bjereld, Johansson & Molin (2008) s. 313–314.

Med tanke på att KF redan i sin begäran om nya förhandlingar aviserade att företaget kunde tänka sig ett nytt avtal med staten, verkar parterna varit ense om den följande utvecklingen. De avslutande förhandlingarna under oktober och november visar också hur det slutliga avtalet förhandlades fram under korporativa arrangemang mellan företagsledningen och handelsdepartementet. Det tydligaste belägget är Svenska Rayons motbud till statens förslag. Ett sådant, undertecknat av bolagets direktör Ulf Frölander, lämnades den 24 november, dagen innan handelsdepartementet, ÖEF och Svenska Rayon undertecknade en preliminär överenskommelse om ett nytt avtal.¹⁰⁸ Överenskommelsen från november låg sedan till grund för det avtal som berördes inledningsvis och som gav rayonbolaget ytterligare 160 miljoner kronor i statligt stöd fram till 1987.¹⁰⁹

Svenska Rayons motbud hade emellertid inte utformats av bolaget självt utan tillsammans med tjänstemännen på ÖEF. I arkivet finns tre exemplar av skrivelsen, varav två utgör koncept till den slutliga versionen från den 24 november.¹¹⁰ I koncepten är det tydligt hur skrivelsen delats med tjänstemännen inom myndigheten och hur dessa gått igenom skrivningarna i KF:s svar och lagt till kommentarer och anteckningar i marginalen. Koncepten byggde på varandra och de ändringar som föreslogs fördes in i de följande versionerna. Företagsledningen i Älvenäs blev därvid en del i beredningsprocessen på handelsdepartementet och ÖEF. Målet med förhandlingarna framstår som givet på förhand. Samarbetet kring KF:s svar till staten blir än tydligare i en promemoria som bland annat berörde amorteringen av rayonbolagets kommande lån. Där skrev handelsdepartementet att "[b]eräkningar har gjorts enligt förutsättningar i H:s [handelsdepartementets] bud 1982-10-18 och i SRA:s embryo till motbud 1982-11-10".¹¹¹

Det finns anledning att i detta sammanhang diskutera vad Svenska Rayon AB utvecklats till för typ av företag under den tioårsperiod som förflutit sedan de första avskrivningslånen betalades ut. Inledningsvis

108. KF Industri AB:s motförslag till ny överenskommelse, 24/11 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

109. Se "Försörjningsberedskapen avseende inhemskt producerade textiltfibrer", skrivelse till regeringen, 24/1 1983, dnr 78/83, ÖEF, HA, E1:128 (KrA).

110. Ett av koncepten är daterat till 8/11 1982, det andra är odaterat. Deras roll som koncept understryks ytterligare av att KF:s motförslag från den 24/11 är utskrivet på bolagets brevpapper, och undertecknat av v.d.; se ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

111. PM om Svenska Rayon AB, handelsdepartementet, 15/11 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

agerade bolaget och staten som två från varandra fristående parter, men i takt med att krisen tilltog närmade de sig varandra. Frågan är därför om Svenska Rayon AB under 1980-talets början kan sägas ha varit ett fristående aktiebolag i egentlig mening. Det finns snarare skäl att beskriva bolaget som en officiös organisation, det vill säga en organisation som varken är en del av staten eller av det civila samhället. I Svenska Rayons fall handlar det om en blandning mellan en intresseorganisation och ett företag på den fria marknaden.¹¹² Det är emellertid inte en slump att rayonbolaget antog formen av officiöst organ. Som Lennart Friberg visat i sin studie av krisförvaltningen under andra världskriget, hade de officiösa organisationerna stor betydelse för utformandet av försvars- och beredskapspolitiken. Ett av hans resultat är att de officiösa organen bidrog till att öka det korporativa inslaget i den efterkrigstida administrationen.¹¹³

Om någon av parterna, trots det korporativa samarbetet, skall pekas ut som vinnare i förhandlingarna får det blir KF. Förbundet fick i stort sett igenom de krav som lades fram i juni 1982. Statens stöd till KF och Svenska Rayon under perioden 1983–1987 kostade i genomsnitt 32 miljoner kronor per år. I sitt ursprungliga bud hade KF begärt nya lån på 28,5 miljoner kronor, medan Nils Cavalli-Björkman i juni ville att staten skulle erbjuda som mest 24 miljoner.¹¹⁴ Rent ekonomiskt drog rayonbolaget alltså vinstlotten. Den troliga förklaringen är att departementet under förhandlingarnas gång blivit på det klara med att staten, för att tala med Cavalli-Björkman, måste betala om bolaget skulle vara kvar. KF, å sin sida, satt som landets enda producent av rayon med trumf på hand. Det är ett resultat som bekräftar den inledande hypotesen, att Svenska Rayon genom sin marknadsdominerande position kunde förhandla till sig bättre villkor.

Avtalet mellan ÖEF och Svenska Rayon från 1983 utgör slutpunkten för den här undersökningen. Under de följande åren drevs bolaget med fortsatta förluster och 1989 fattade KF beslut om nedläggning. Efter förhandlingar såldes bolaget till företaget Fiberduk AB, som med omfattande rationaliseringar drev verksamheten vidare. Rayonbolaget fortsatte att gå med förlust och såldes 1993 till Hebi AB. Den nya ägaren hade den

112. Rothstein (1992) s. 12; Friberg (1973) s. 31.

113. *Ibid.*, s. 340–343.

114. PM med förslag till statligt förhandlingsbud, 22/6 1982, ÖEF, HA, F5:3 (KrA).

välkände finansmannen Refaat El-Sayed som konsult och under hans ledning drevs rayonfabriken vidare in i 2000-talet.¹¹⁵ Bolaget försattes i konkurs 2003, då produktionen av rayonull upphörde i Älvenäs.

Sammanfattning och avslutande diskussion

Den här redovisade undersökningen har demonstrerat att Svenska Rayon AB mellan 1972 och 1983 fick sammanlagt runt 250 miljoner kronor i olika former av statligt beredskapsstöd. Det torde stå klart att företaget inte hade överlevt utan stöden och rayonbolagets resultat efter finansiella poster (det vill säga före de statliga stöden) under perioden ger en bild av ett företag i fritt fall. Stödpolitiken kan delas in i två faser: En första period inföll mellan 1973 och 1977, då företaget erhöll de första avskrivningslånen från ÖEF och då statens ekonomiska engagemang var på en relativt låg nivå. I de ursprungliga avtalen mellan ÖEF och Svenska Rayon var det också uttalat att stödåtgärderna skulle vara tidsbegränsade och punktvisa. Den andra perioden sträcker sig från det så kallade huvudavtalet 1978 till undersökningens sista avtal, som tecknades 1983. Under denna period ingick ÖEF och Svenska Rayon tre mycket omfattande avtal om beredskapsstöd och den här undersökningen har visat hur staten allt eftersom ökade sitt engagemang i rayonbolaget.

Beredskapsstödet till Svenska Rayon kan jämföras med statens stöd till textil- och konfektionsindustrin, något som har undersökts av Anders Weidung. I sin studie delar han in statens stöd till industrin i tre perioder. Den första, från 1970 till mitten av 1970-talet, kännetecknades av ett lågt och tidsbegränsat industripolitiskt stöd. Den andra perioden, cirka 1975–1980, dominerades av kraftigt ökade stöd, däribland beredskapsstöd. Slutligen talar Weidung om en tredje period, cirka 1980–1983, då den förda politiken omprövades och de olika stödformerna började avvecklas.¹¹⁶

I grova drag stämmer Anders Weidungs uppdelning överens med resultatet från undersökningen av rayonbolaget. Den huvudsakliga trenden var att stöden började i liten skala i början av 1970-talet för att nå sin topp runt 1980. Detta sammanfaller med kulmen för de stora industristöden som regeringen gav till framför allt varvs- och stålindu-

115. Magnusson (1993) s. 100–111.

116. Weidung (1987) s. 135f.

strin.¹¹⁷ I fallet Svenska Rayon är det emellertid svårt att hålla med om att politiken omprövades under 1980-talets inledande år. Det nya avtalet från 1983 var tvärtom det mest omfattande för rayonbolaget under hela perioden. När det gäller stöden för rikets försörjningsberedskap är det utifrån den här undersökningen rimligt att, liksom vad beträffar de stora industristöden, lägga omprövningen av politiken något längre fram under 1980-talet. Staten fortsatte att teckna beredskapsavtal med rayonbolaget också efter att avtalet löpte ut 1987, visserligen omfattande mindre summor än tidigare, men det statliga intresset för att behålla en inhemsk rayonproducent fanns kvar.¹¹⁸ Den omsvängning i politiken som möjligen kan skönjas när det gäller beredskapsstödet till Svenska Rayon är de diskussioner som under 1982 fördes om alternativ till det nya avtalet. Både krisimport från Finland och möjligheten att beredskapslagra större mängder fiber utreddes. I slutändan bestämde sig staten likafullt för ett nytt avtal med nya beredskapslån. Den omprövning av politiken, som på sikt innebar avskaffandet av de stora beredskapsstöden till industrin, skedde inte inom denna underöknings tidsperiod, utan får bli föremål för framtida studier.

Hur skall då statens beredskapsstöd till Svenska Rayon förstås? Den mest uppenbara förklaringen är att bolaget under hela undersökningsperioden bedömdes vara en viktig del av den svenska beredskapspolitik. I samband med förhandlingarna om nya stöd argumenterade staten för att rayonproduktionen var viktig, och undersökningen har visat hur staten stöttade industrier som ansågs viktiga för den ekonomiska beredskapen. Frågan är emellertid om det är rimligt att förklara beredskapsstöden enbart utifrån de försvarspolitiska argumenten. Anders Weidungs resultat synes motsäga det, då han menar att beredskapsmålet, vartill beredskapsstöden syftade, skulle kunna motiveras inte bara av en bibehållen produktionsnivå, utan även av en bibehållen sysselsättningsnivå inom branschen.¹¹⁹ Det här är samma förklaring som Roger Henning har givit för de omfattande industristöden. Henning menar att stöden till varven och stålindustrin inte var industripolitik utan ren och skär sysselsättningspolitik.¹²⁰ Hennings och Weidungs betoning av sysselsättningen

117. Statens stöd till industrin var som störst 1983; se Sven Ingemar Eriksson, *Företags- och branschspecifikt stöd till industrin: bokslut över en epok* (Stockholm 1994) s. 7–10, fig. 1.

118. Magnusson (1993) s. 100f.

119. Weidung (1987) s. 138.

120. Henning (1984) s. 59–62.

får stöd av förre chefen för ÖEF, Gunnar Nordbeck. I en kommentar till sex föredrag om det svenska totalförsvaret, skriver Nordbeck att ÖEF:s stöd åt textil- och konfektionsindustrin "var betingat av andra än beredskapsskäl".¹²¹ Nordbeck menar att beredskapsmotivet var användbart i handelspolitiska sammanhang. Det är oklart om han inkluderar stödet till rayonbolaget här, men oavsett pekar han på att sysselsättningspolitiken var en variabel som påverkade beredskapspolitiken.

Resonemanget ovan innebär att beredskapsstöden till Svenska Rayon var ett sätt för staten att rädda jobben i Älvenäs. Den genomförda undersökningen ger inte något starkt stöd för en sådan slutsats. Staten och KF tog knappast några mer omfattande arbetsmarknadspolitiska hänsyn i sina förhandlingar; tvärtom visade exempelvis Ulf af Trolle klart och tydligt att företaget behövde göra sig av med upp emot 170 personer för att gå runt, en analys som staten godtog utan protester.¹²² Agerandet tyder på att det i första hand var de beredskapsmässiga skälen som motiverade ett betydande ekonomiskt stöd åt Svenska Rayon AB. Det är emellertid rimligt att tänka sig att jobben var av viss betydelse, och förmodligen skall både de beredskapsmässiga och sysselsättningspolitiska skälen vägas samman i fallet med Svenska Rayon. Anders Weidungs dikotomi mellan industripolitik och sysselsättningspolitik bör kompletteras med beredskapspolitik.

Ytterligare ett belägg för att försörjningsberedskapen verkligen var av betydelse är att statens stöd inte på något vis var givet på förhand. Förklaringen att rayonfabriken bedömdes som viktig grundades på att inte alla företag ansågs vara det. Flera bolag hörde av sig till ÖEF för att erhålla stöd, men efter att myndigheten bedömt deras ansökningar fick många avslag.¹²³ Ett sådant handlande talar för att den förda beredskapspolitiken, utifrån exemplet Svenska Rayon AB, måste beskrivas som baserad på försvarspolitiska hänsyn. De stora stöden åt bolaget sattes in utifrån övertygelsen om att rayonbolaget var oundgängligt för beredskapen.

121. Gunnar Nordbeck, "Efterskrift: några kommentarer och reflexioner", i Gunnar Artéus, & Herman Fällström (red.), *Totalförsvaret under Sveriges kalla krig: sex föredrag* (Tyresö 2011) s. 85.

122. Detta diskuteras bl. a. i "Inledande synpunkter på förhandlingsproblemet", brev från Ulf af Trolle till Staffan Burenstam-Linder m. fl., 10/1 1980, ÖEF, HA, F5:2 (KrA).

123. Avslagna ansökningar om avskrivningslån från 1970-talets början finns i ÖEF, F4:34 (KrA).

Det finns emellertid ytterligare en möjlig förklaring till de ekonomiska stöden till Svenska Rayon: den rådande förvaltningskorporatismen. Förhandlingarna mellan bolaget och ÖEF ändrar tydligt karaktär genom undersökningsperioden. De inledande avskrivningslånen från 1973 betalades ut efter ansökan från bolaget, i enlighet med instruktionerna för hur lånen skulle hanteras. Rayonbolagets ansökan kompletterades med kvitton och andra verifikat på de investeringskostnader som bolaget äskade ersättning för, och efter prövning av överstyrelsen beslutades om de första lånen.¹²⁴ I samband med förhandlingarna om de stora avtalen från 1978–1983 framträder emellertid bilden av ett helt korporativt samarbete mellan rayonbolaget och staten, företrädd främst av handelsdepartementet och ÖEF.

Det tydligaste exemplet på korporatismens betydelse är förhandlingarna om avtalet 1983, som i det närmaste verkar ha gjorts i symbios mellan bolagets och statens tjänstemän. Här kan möjligen de korporativa strukturerna i sig vara en förklaring till stödpolitiken. Efter de mångmiljonstöd som staten gick in med från 1978 blev det mer eller mindre omöjligt för ÖEF att dra sig ur bolaget. Det korporativa spelet, som PerOla Öberg beskrivit som ett utbyte av makt, hade då drivits så långt att det inte fanns någon reträtt.¹²⁵ En möjlig förklaring till detta, som inte undersökts här, är att tjänstemännen på Svenska Rayon hade ett egenintresse i att bolaget levde kvar. Det är därför inte otroligt att de hade en mer positiv syn på statens stöd än vad KF:s ledning hade. Detta skulle möjligen förklara KF:s något motsträviga förhållningssätt i förhandlingarna, samtidigt som motsträvigheten också kan tolkas som förhandlingstaktik från KF:s sida. Det är emellertid fullt möjligt att den med tiden stärkta korporatismen även hade sin grund i de beredskapsmässiga argument som staten använde sig av. Genom att låta påskina att rayonbolaget skulle ta ett samhällsansvar, drev staten bolaget mot den form av officiöst organ som diskuterats ovan.¹²⁶ Utbytet av makt, i form av det korporativa spelet, hade när 1980-talet trädde in resulterat i ett ömsesidigt beroende mellan Svenska Rayon och ÖEF. Driften av bolaget var efter huvudavtalet 1978 intimt förknippad med statens stöd, då företaget inte hade överlevt utan dessa pengar.

124. Verifikaten från SRA:s ansökan 1972 finns samlade i ÖEF, HA, F5:1 (KRA).

125. Öberg (1994) s. 23–27.

126. Rothstein (1992) s. 17; Friberg (1973) s. 31.

Återstår frågan om den ekonomiska politiken. Här kan endast avges ett preliminärt svar och ämnet fordrar en utökad undersökning. Klart är emellertid att fallstudien av Svenska Rayon AB är ett bra exempel på de förändringar som den svenska ekonomiska politiken genomgick från 1970-talets slut. Under 1960-talet och början av 1970-talet hade den så kallade Rehn-Meidnermodellen dominerat.¹²⁷ Enligt modellen skulle staten föra en stram finanspolitik för att om möjligt hålla nere löneökningarna. Den restriktiva ekonomiska politiken skulle i sin tur fostra rationaliseringar inom industrin och stänga olönsamma företag. Den arbetslöshet som blev resultatet skulle bemötas med en aktiv arbetsmarknadspolitik, ledd av Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), vari en av idéerna var att verksamt främja överflyttning av arbetskraft till andra företag och orter med bättre lönsamhet och arbetsmiljö.¹²⁸

Den förda politiken gentemot rayonbolaget visar på en motsatt politik. På sätt och vis tydliggör den brytpunkten mellan, å ena sidan, en traditionell svensk ekonomisk politik, formad av Rehn-Meidnermodellen, och, å den andra, de tidigaste försöken att hantera utmaningarna från en mer globaliserad ekonomi. Grundförutsättningarna för en politik i Rehn-Meidnersk anda var att företagen genererade vinst och att utbudet av arbetskraft var mindre än efterfrågan. I takt med att strukturkriserna accelererade under slutet av 1970-talet minskade industrins vinster, samtidigt som arbetslösheten ökade, varpå de politiska partierna valde att överge modellen. Roger Henning har förklarat det med att politikerna prioriterade att möta den alltmer omfattande arbetslösheten. Under tidigare decennier hade rationaliseringar inom industrin också inneburit arbetslöshet, men skillnaden i slutet av 1970-talet var att det nu rörde sig om långtidsarbetslöshet. I takt med att det stod klart att det var svårt att skapa nya arbeten i regioner med hög arbetslöshet, övergavs den äldre politiken.¹²⁹ De stora industristöden och beredskapsstöden syftade till att hålla sysselsättningen uppe. De utgjorde därmed ett brott med Rehn-Meidnermodellen.

127. Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden: ett perspektiv på Sveriges 1900-tal* (Stockholm 2002) s. 140.

128. Modellen beskrivs utförligt i Erixon (2001) s. 15–22; Se också Nycander (2002) s. 136; Lars Ekdahl, *Mot en tredje väg: en biografi över Rudolf Meidner 1: tysk flyktning och svensk modell* (Lund 2001) s. 313f.

129. Henning (1984) s. 29–38.

Undersökningen av Svenska Rayon har alltså visat hur den svenska ekonomiska politiken i form av Rehn-Meidnermodellen började upplösas. Som en del av en mer allomfattande svensk modell utgör övergången ett intressant brytningsskede. Fler och utökade undersökningar av de beredskapsstöd som Överstyrelsen för ekonomiskt försvar administrerade kan belysa detta förlopp från ett hittills försummat håll. Tidigare förklaringar har i hög grad pekat på sysselsättningen och den ökande arbetslösheten som de faktorer som huvudsakligen bidrog till att modellen övergavs. Det är rimligen så att dessa båda faktorer var av stor betydelse, men andra perspektiv bör också lyftas fram. Beredskapsstöden har fördelen att de utifrån ett annat politikområde, förvars- och säkerhetspolitiken, kan komplettera vår bild av 1980-talets politiska, ideologiska och ekonomiska förändringsprocesser.

Rayon for national security: crisis, corporatism and contingency planning, 1972–1983

Between 1972 and 1983 the Swedish state gave large-scale aid to the company *Svenska Rayon AB* (SRA). The company was Sweden's only producer of rayon yarn during the era of the Cold War. Rayon was seen as a necessity for the Swedish state in case of crisis or war. In a situation where Sweden was shut off from the importation of cotton, rayon yarn would be the replacement material in the production of clothes and cloth. The Swedish government therefore protected the company and its production facilities, despite a poor economic performance. The government gave SRA some 250 million kronor in state aid between 1972 and 1983. What triggered the aid was the international textile crisis in Europe that began in the 1950s. The Swedish textile industry contracted and the economic results of the rayon company suffered under hardened international competition. In the beginning of the period analyzed, the aid was limited. It escalated over the years and culminated in the last agreement with the company in 1983.

The article argues that national security was one explanation for the large amounts of state aid given to the SRA. The government considered rayon production vital to state security. This explanation complements previous research about Swedish state aid in the time period, which has mainly been interpreted from the perspective of labour policies. A second explanation is

provided by the Swedish system of corporatism. Sweden has been described as one of the most corporative states in Europe, and the analysis of the aid offered to the SRA shows that the state and the company became more and more interlinked. In the case of the 1983 agreement, most of the text was produced by the two parts together. The article ends with a discussion of the case of the SRA as an example of the dissolution of the prevailing economic policy model in Sweden. This policy had been shaped by the so-called Rhen-Meidner model, and the state's aid to the company shows how the model was abandoned, starting the movement towards a new economic policy.

Keywords: Sweden, twentieth century, Cold War, textile industry history, corporatism, contingency planning, national security, economic defence

D E B A T T

Urval och sammanhang i Sveriges historia

Replik till Birgitta Fritz

DICK HARRISON* *Lunds universitet*

Det har sina sidor att skriva ett syntesverk om Sveriges historia. De senaste forskningsrönen skall beredas plats, men inte på bekostnad av viktiga fakta och nyckelresonemang som är lika aktuella i dag som de var för ett sekel sedan. Dessutom skall hela landets utveckling speglas, och systerdiscipliner som arkeologi och numismatik skall beredas utrymme. Lägg därtill att de åtta banden skall uppfattas som en helhet, där information i ett band ej bör dubbleras i ett annat.

På sätt och vis är det ett *mission impossible*. Ingen läsare, särskilt inte en forskare som gjort stora personliga insatser inom fältet, lär bli helt nöjd med resultatet. Om man lägger stor tonvikt vid en aspekt blir det per automatik mindre tonvikt vid en annan. Till hela detta problem kommer författarens/forskarens naturliga önskan att ge det egna bandet en inriktning som avspeglar vad hon eller han själv upplever som centrala röda trådar under epoken ifråga.

För min del, i volym 2, innebär det att den politiska kulturen hamnar i fokus, med bygdemakten före riksformationen under Birger jarl och hans söner som primär utgångspunkt. Ett sådant val sker oundvikligen på bekostnad av andra perspektiv. I volym 3 är mitt och Bo Erikssons huvudfokus ett helt annat: den demografiska utvecklingen mellan 1350 och 1600, i digerdödens och de påföljande pestepidemiernas kölvatten. Följden blir att den i strikt bemärkelse politiska händelseutvecklingen här tillmäts en mindre narrativ roll än i många andra översiktsverk om epoken.

Allt detta bör tas med i beräkningen när man utvärderar bokverket. Men framför allt: man bör, som ovan framhållits, betrakta *Sveriges histo-*

* Professor i historia; huvudredaktör för *Sveriges historia*

ria i ett helhetsperspektiv. Att vi drog en gräns vid 1350 som skiljelinje mellan volym 2 och 3 beror på den betydelse vi tillmäter digerdöden, men det innebär inte att vi menar att den svenska politiska historien avstannade och fullständigt bytte skepnad till följd av katastrofen. Om man vill sätta sig in i dagens syn på svensk medeltid räcker det inte att läsa volym 2. Man bör läsa första hälften av volym 3 också. Jag skrev båda texterna samtidigt.

I disponeringen av det omfattande stoffet för de båda volymerna ansträngde jag mig för att, i möjligaste mån, inte göra mig skyldig till upprepningar. Ett och samma omfattande kunskapssjok fick inte förekomma i båda banden. Texterna skulle hamna på den plats, i den volym, där de var mest relevanta. För det svenska rikets förvaltningshistoria innebar det att jag medvetet dröjde med redogörelsen till volym 3, av det enkla skälet att den intensiva kamp om borgar och slottslän som – vilket Birgitta Fritz, i sitt debattinlägg i *Historisk tidskrift* 132:4 (2012), helt korrekt påpekar – kännetecknade den svenska politiska kulturen under medeltiden är bäst dokumenterad för andra hälften av 1300-talet, 1400-talet och början av 1500-talet. Våra kunskaper om kampen om slottslän på Magnus Ladulås och Birger Magnussons tid är bristfällig. Våra kunskaper om kampen om slottslän under Karl Knutssons och Sturarnas tid är omfattande. Valet att placera texten i volym 3 och inte i volym 2 var lätt.

Mycket av det som Birgitta Fritz efterlyser finns alltså de facto i bokverket, men inte i den volym som hon har valt att granska. I volym 3 har ett kapitel rubriken "Slott, län och hövitsmän" (s. 98–106), vilket följs av kapitel med rubrikerna "Skatt och reduktion" (s. 106–109) och "Rådet, riksföreståndaren och riksmötet" (s. 109–113), inalles 15 sidor med konkret och forskningsmässigt uppdaterad information om kungariket Sveriges regionala och centrala förvaltning under den epok då vi verkligen kan uttala oss om denna mot bakgrund av gedigna källor. Här finns texter om slottslän, slottsloven, fataburslän, län på räkenskap, pantlän och länsinnehavare (både manliga och kvinnliga). Här konstateras att slotten stod i centrum för politik och krig, alldeles som Birgitta Fritz gör gällande. I början av slottskapitlet (s. 98) noterar jag således: "Här huserade Sveriges politiska, militära och ekonomiska elit. Det var här planerna lades upp på förräderi, fred och allianser. Det var hit upproriska bönder och fientliga härar färdades med vapen i hand under orostider."

Till dessa kapitel hör dessutom två kartor (en över hela riket, en detaljkarta över nuvarande Syd- och Mellansverige; s. 102f.) som visar alla kända städer och borgar i senmedeltidens Sverige, inklusive de som vid denna tid låg i Danmark eller Norge.

Väl att märka nöjer jag mig inte med att blott redogöra för slottslänens allmänna politiska och socio-ekonomiska betydelse, eller för slottens arkitektur. Utöver detta gör jag konkreta djupdykningar i Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköping åren 1365–1367 och Ivar Axels-sons räkenskaper för Visborg åren 1485–1487, med exempel på lönelistor, mathållning, daglig skatteuppbörd, ölbryggning, saltimport, slottsherrarnas kontakter med lokala köpmän, med mera. I synnerhet Raven van Barnekows räkenskaper återkommer ofta i volym 3, något som har möjliggjorts tack vare den förtjänstfulla publiceringen av källan genom Birgitta Fritz och Eva Odelmans försorg, något som erkänns i käll- och litteraturförteckningen.

Den kritik som Birgitta Fritz anför grundar sig alltså på det enkla faktum att hon bara har läst hälften av den medeltidshistoriska delen av Norstedts bokverk. Om hon även hade läst andra hälften hade hon funnit vad hon efterfrågat.

Därtill kommer att Birgitta Fritz kritiserar enskilda punkter i framställningen, till exempel att ståndssamhället inte var utvecklat förrän på 1500-talet och att Magnus Eriksson inte hade tre kronor. Vad ståndssamhället beträffar är det en bedömningsfråga: jag konstaterar att det under decennierna kring 1300 fanns klart markerade samhällsgrupper med specifika privilegier – ett andligt frälse, ett världsligt frälse, borgare som organiserade sig i städer med rådmän och borgmästare – vilket jag tolkar som tecken på ett ståndssamhälle. Det står Birgitta Fritz fritt att göra en annan bedömning. I slutändan handlar det om hur vi definierar termen.

När det gäller Magnus Erikssons tre kronor grundar sig min bedömning på att Magnus själv i skrift ideligen hänvisade till sig själv som kung av Sverige, Norge och "landet Skåne". Från denna tid, 1330-talet, har vi även belägg från kontinenten på att det som i dag är vårt lilla riksvapen – de tre kronorna – brukades som symbol för Magnus Erikssons monarki. Min hypotes, som jag inte är ensam om, är att Magnus 1332 började använda symbolen för heliga tre konungar (de tre vise männen) såsom syftande på hans tre riken. Det är förvisso bara en hypotes, men

en trovärdig dylik. Huruvida Magnus även hade tre kronor i fysisk bemärkelse – till exempel om det fanns en speciell skånsk kungakrona – är okänt. Jag har aldrig hävdat att en sådan skulle ha existerat, ej heller att han skulle ha krönts till skånsk kung i formell bemärkelse.

Birgitta Fritz avslutande fråga, den om från vilken tid namnet Sverige kan beläggas, gör mig förvånad. Det är av mycket stor betydelse när ett namn på ett rike kan beläggas. Under äldre medeltid cirkulerade mängder av alternativa benämningar på det välde som de (med vår terminologi) svenska kungarna härskade över. Under senmedeltiden hade man fastnat för Sverige, ett namn som tidigast kan beläggas från 1380-talet. För en analys av utvecklingen av riket och invånarnas upplevelse av vad som så småningom skulle komma att utgöra en nationell enhet, är dylika begrepp mycket viktiga. Ett första omnämnande är inte att betrakta som en bagatellartad händelse utan som en utgångspunkt för forskning.

Ö V E R S I K T

Den andra Raoul Wallenbergvägen: levnadsteckningarna, källkritiken och mytologin

WILHELM AGRELL* *Lunds universitet*

Ingrid Carlberg, *"Det står ett rum här och väntar på dig...": berättelsen om Raoul Wallenberg* (Stockholm: Norstedts 2012). 784 s.

Bengt Jangfeldt, *Raoul Wallenberg: en biografi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand 2012). 559 s.

Alex Kershaw, *Raoul Wallenbergs sista dagar* (Stockholm: Natur & Kultur 2011). 270 s. (Recenserad i *Historisk tidskrift* 132:2 2012)

Paul A. Levine, *Raoul Wallenberg i Budapest: människan, myten och Förintelsen* (Lund: Historiska media 2011). 480 s. (Recenserad i *Historisk tidskrift* 132:2 2012)

Tanja Schult, *A hero's many faces: Raoul Wallenberg in contemporary monuments* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012). 425 s.

Ulf Zander, *Förintelsens röda nejlika: Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol* (Stockholm: Forum för Levande historia 2012). 234 s.

Raoul Wallenberg, hans roll i den ungerska räddningsaktionen och hans fortsatta öde, utgjorde länge ett påfallande obeforskat område. Orsakerna till detta kan sökas i flera sammanfallande förhållanden. För det första tillhörde "Wallenbergaffären" det kalla kriget, och därmed en period som länge undveks i svensk forskning, både på grund av frågornas politiska laddning och den åtföljande avsaknaden av källmaterial. Arkivpolitiken utgjorde helt enkelt en underavdelning av säkerhetspolitiken. Bristen på källor gällde också i hög grad Wallenberg, där såväl stora delar av det svenska materialet och praktiskt taget allt i utländska arkiv var okänt och otillgängligt. Men frågan om den försvunne svenske diploma-

* Professor i underrättelseanalys och docent i historia vid Lunds universitet.

tens öde var också speciellt. Den kom i ökande grad att uppmärksammas internationellt under den senare fasen av det kalla kriget och därmed inrangeras i supermakternas psykologiska krigföring. Varje försök till analys riskerade att tolkas i denna samtida kontext. Den avgörande förändringen inträffade från slutet av 1980-talet, när sovjetiska och senare ryska myndigheter offentliggjorde material och en gemensam svensk-rysk arbetsgrupp bildades. Samtidigt började också material i amerikanska och brittiska arkiv bli tillgängligt, liksom UD:s omfattande akt i ärendet. Plötsligt fanns både en ny och öppnare forskningsmiljö och stora mängder tidigare oåtkomligt material.

Den första vågen av Wallenberglitteratur bestod av eller var nära förknippad med olika utredningar. Fokus låg här i hög grad på de utrikespolitiska aspekterna, på USA:s roll i Wallenbergs uppdrag, på omständigheterna kring hans fängslande och den långvariga svensk-sovjetiska kontroversens olika faser. Men huvudpersonen, Raoul Wallenberg själv, var på något sätt frånvarande i allt detta. I en tid av starkt ökat intresse för personhistoria och biografier utgjorde detta en allt mer iögonfallande anomali: 1900-talets internationellt mest ryktbare och hjälteförklarade svensk saknade en levnadsteckning som tog utgångspunkt i det nu tillgängliga materialet. Inför 100-årsminnet av Raoul Wallenbergs födelse var därmed fältet öppet för de första biografierna med övergripande ambitioner.

Två sådana biografier publicerade också under 2012, förra *Dagens Nyheter*-journalisten och författaren Ingrid Carlbergs "*Det står ett rum här och väntar på dig...*" med undertiteln *Berättelsen om Raoul Wallenberg*, och slavisten och biografen Bengt Jangfeldts *Raoul Wallenberg: en biografi*. Bägge verken är skrivna med ambitionen att ge en levnadsteckning, att inte bara behandla hans agerande i ett specifikt skeende eller hans roll i andras agerande.

Carlbergs och Jangfeldts biografier är välskrivna och utnyttjar olika kategorier av tillgängligt källmaterial från privata samlingar, myndighetsarkiv och muntliga källor, både sådant som tidigare dokumenterats och intervjuer som författarna själva genomfört. Rent allmänt är källläget gott och i vissa avseenden unikt för en biograf; få andra enskilda personer har varit föremål för en så detaljerad kartläggning som Raoul Wallenberg vad gäller tiden i Budapest.

Det finns stora likheter, men också viktiga skillnader, mellan Carl-

grens och Jangfeldts framställningar. Båda börjar som klassiska levnadsteckningar med födelse, familjebakgrund och uppväxt, medan tyngdpunkten i framställningen ligger på vägen fram mot rekryteringen till Budapestuppdraget och det ungerska drama som sedan följer. Jangfeldt avrundar sin framställning efter Wallenbergs förmodade likvidering 1947 medan Carlberg här inleder en tredje del av sin levnadsteckning, där objektet övergår till att vara den imaginäre och frånvarande Wallenberg; fallet Wallenberg, den internationellt hjälteförklarade ikonen och den politiska brickan i vad som visar sig vara ett allt annat än rent spel.

Det är ställvis slående hur Carlgren och Jangfeldt gått längs samma spår och läst samma material. Citaten är ibland identiska och scenerna påfallande lika, vilket torde vara naturligt utifrån vad en biograf gärna tar fasta på. Men det finns också skillnader. Carlberg har en tydlig ambition att teckna miljöer och historisk kontext och gör detta flyhänt och utan pekpinna, men huvudpersonen försvinner ibland ur sikte bland allt som på detta sätt lyfts in i framställningen. Jangfeldt lyckas här bättre med sin mera koncentrerade framställning, men också stilgreppet att i högre grad återge Raouls egna ord i längre sammanhängande citat ur brev faller väl ut.

Problemen att hålla kvar fokus på huvudpersonen tilltar i bägge biografierna när framställningen kommer in på det ungerska uppdraget. Läsaren får ingående följa vad Raoul Wallenberg och hans medarbetare gör, men huvudpersonens bevekelsegrunder, tankar och reflexioner saknas här nästan helt. Både Carlgren och Jangfeldt, och antagligen också efterföljande biografier, står här inför ett olösligt problem: bristen på trovärdigt förstahandsmaterial. Mängder av personer såg eller tror sig ha sett Wallenberg agera, talade med honom eller ingick i den stora kretsen av medarbetare. Vad som finns är andras iakttagelser och andras tankar och känslor i samband med dessa möten. Den historiske Raoul Wallenberg framstår redan här som ohjälpligt utom räckhåll för eftervärlden.

Det är också i samband med tolkningen av händelserna i Budapest som de källkritiska problemen tilltar. Medan omständigheterna kring Wallenbergs rekrytering fortfarande innehåller oklara punkter finns här ändå ett relativt rikhaltigt samtida material från flera sinsemellan oberoende källor och förloppet som helhet är väldokumenterat. I Budapest saknas motsvarande dokumentation, särskilt för den senare delen av förloppet, därför att samtida material försvunnit och det i många

fall inte fanns anledning eller tid att sätta förhållanden på pränt. Den enda genomgående primärkällan är Wallenbergs fickkalender som bara innehåller spridda namn och stickord, uppenbarligen relaterade till hans många möten med inflytelserika personer.

Ett av dessa möten, det kanske mest omskrivna och återberättade, är den middag till vilken Raoul Wallenberg skall ha inbjudit den ungerska "judeaktionens" verkställare Adolf Eichmann och som övergår till en verbal uppörelse mellan Förintelsens ideologi och humanismen, med en fond av mynningsflammor från den annalkande fronten. Scenen har sin givna plats som en dramatisk och symbolisk höjdpunkt i varje försök att skildra Raoul Wallenberg i Budapest. Men har den verkligen inträffat?

Rader av Wallenbergskildrade har betraktat detta som självklart och återgett detaljerna så som de relaterats av medarbetaren Lars Berg och andra senare källor. En som oreserverat tar till sig episoden är Alex Kershaw i *Raoul Wallenbergs sista dagar* – en för övrigt något missvisande titel. Att Kershaw gör detta är bara följdriktigt, hans bok präglas av yttlig källhantering och saknar källkritiska ansatser och han omgestaltar på fri hand hela Budapestepisoden till ett utdraget envig mellan motpolerna Eichmann och Wallenberg. Kershaw plockar lämpliga bitar ur källor och litteratur, allt för att återberätta ett i huvudsak redan känt förlopp så dramatiskt som möjligt. Att förstöra denna dramatisering genom att anföra tvivel på källornas bärkraft blir då inget som tillför framställningen något, tvärtom.

Kershaws motpol, som denne tagit med i sin litteraturförteckning men i övrigt uppenbarligen ignorerat, är Paul A. Levines *Raoul Wallenberg i Budapest: människan, myten och Förintelsen*, som förelåg på engelska året före den svenska utgåvan. Levines bok är en traditionell historievetenskaplig granskning av de många uppgifter om Wallenbergs förhållanden i Budapest som cirkulerat. Utgångspunkten är ett syndaregister på 21 punkter med vitt spridda och ofta försanthållna utsagor, som enligt Levine alla är helt eller delvis felaktiga och kullkastats eller sätts ifråga vid en närmare källkritisk granskning. Nummer tolv på Levines lista är således middagen med Eichmann. Levine pekar på klassiska svagheter i den ursprungliga källan, bland annat att Berg återger middags-samtalet alldeles för detaljerat och att det därför måste betraktas som en efterhandskonstruktion. Dateringen är svävande och sannolikt felaktig.

Men även om nu middagen ägde rum, vem var det egentligen Wallenberg träffade? Levine pekar på avsaknaden av trovärdiga uppgifter som skulle bekräfta att Eichmann och Wallenberg någonsin träffades, även om de naturligtvis var väl medvetna om varandras verksamhet i staden och Eichmann bevisligen uttalade hotet att skjuta "judehunden Wallenberg". Det Wallenberg nämner i ett brev, är att han skall möta SS-chefen Himmlers andreman. Men Himmler hade två emissarier i Budapest, dels Eichmann, dels hans SS-officerskollega Kurt Becher, som ansvarade för plundring av judiska tillgångar och företag. Med Becher hade Wallenberg ett flertal dokumenterade möten under de aktuella månaderna. Levines slutsats på denna punkt är att berättelsen om middagen dels är en överdriven efterhandsdramatisering, dels för det fall middagen verkligen ägt rum, sannolikt handlat om ett av mötena mellan Wallenberg och Becher.

Hur förhåller sig då de bägge biograferna Carlberg och Jangfeldt till Eichmann-episoden och dess källkritiska dimensioner? Carlberg återger skildringen av middagen och sammandrabbningen, men också att den ifrågasätts av flera forskare, bland dem Levine, och drar för egen del slutsatsen att det mycket väl kan ha handlat om Becher, men att detta i sak inte betyder så mycket för tolkningen av det historiska skeendet. Jangfeldt återger också middagsmötet, och ifrågasättandet av det, men med motsatt tolkning. I en fotnot skriver han att mötet ifrågasatts "med illa underbyggda argument", ett omdöme som möjligen återspeglar att Jangfeldt anser sig kunna åberopa ett vittne som framträtt på senare tid som påstår sig minnas hur man på legationen dagen efter talat om ett möte med Eichmann.

Mötet med Eichmann är alltså en omstridd och osäker punkt i försöken att rekonstruera den historiske Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest. Däremot är det en ovedersäglig nyckelkomponent i Wallenbergmytologin. Denna kan, som i fallet Kershaw, uppträda i historieskrivningen form med samma sanningsanspråk. Men den kan också uppträda i konstens och dramatiseringens form och här vara fullt legitim. Att Shakespeares Richard III-gestalt inte är identisk med den historiske Richard III torde vara uppenbart för de flesta. Men gör det Shakespeares drama osant eller till och med illegitimt? Ulf Zander berör dessa principiella frågor i *Förintelsens röda nejlika*, där han diskuterar Wallenberggestalten som historiekulturell symbol och den intrikata differensen mellan historisk och poetisk sanning, bland annat med ut-

gångspunkt i den amerikanska TV-serien *Wallenberg: a hero's story* från 1980-talet. TV-dramaturgin och publikförväntningar medförde här att Wallenbergs belagt förtroendefulla relation till den ungerske utrikesministern Keménys unga och vackra hustru så att säga utvecklas i romantisk riktning. Zander noterar att middagsmötet med Eichmann helt enkelt skulle varit omöjligt att utelämna i TV-serien på grund av den roll och synlighet bägge kontrahenterna kommit att få i offentligheten. Mötet är också en skärningspunkt av det slag en dramatisering kräver, en scen präglad av tidens, rummets och handlingens enhet. Även om Berg inte relaterat middagen är det möjligt att manusförfattaren skulle ha uppfunnit den, utan att det för den skull funnits anledning att invända så länge man inte hävdar absolut autenticitet.

Samma frågeställningar berörs i konstvetaren Tanja Schults analys av Wallenbergmonumenten, en studie som ursprungligen var tänkt att ingå tillsammans med Zanders. Konstnären, i detta fall skulptören, har inte bara att förhålla sig till den historiske Wallenberg, utan lika mycket till den mytologiske. Bäggedera utgör den kontext i vilken verket skall skapas och interagera med åskådaren. Schult är kritisk till den aversion som hon tolkar hos flera Wallenbergforskare, bland dem just Paul Levine, där mytologiserandet bara betraktas en skadlig ohistorisk undervegetation som det gäller att röja upp i. Schult noterar att historiker haft en tendens att skygga inför att beteckna Wallenberg som en hjälte, medan konstnärer på ett annat sätt varit öppna för det faktum att Wallenbergs liv förkroppsligar myten om den tragiske hjälten och att denna förkroppsligade myt är minst lika verklig och närvarande som den källkritisk avskalade historiska rekonstruktionen. Kanske är detta sistnämnda det intressantaste perspektiv som den andra vågen av Wallenbergglitteratur synliggör, att såväl den historiske Wallenberg som den mytologiske idag är realiteter som vi måste förmå att samtidigt förhålla oss till.

SAF och arbetskrafts- invandringen 1945–1972

SOFIA MURHEM *Uppsala universitet**

Joacim Waara, *Svenska Arbetsgivareföreningen och arbetskraftsinvandringen 1945–1972*, Gothenburg studies in economic history 7 (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet 2012). 181 s. (Summary in English: The Swedish Employer Confederation and labour migration 1945–1972.)

Joacim Waaras avhandling *Svenska Arbetsgivareföreningen och arbetskraftsinvandringen 1945–1972* är intressant läsning. Den fyller ett tomrum inom svensk och internationell forskning och får förhoppningsvis många efterföljare. Avhandlingens övergripande syfte är att analysera hur relationen mellan arbetsgivarorganisationer och fackliga organisationer påverkas av en upplevd arbetskraftsbrist och hur man agerar för att påverka arbetskraftsutbudet. Fokus ligger särskilt på arbetsgivarnas bedömningar, argumentation och strategier. Arbetsgivarorganisationen definieras som Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) och de fackliga organisationerna representeras av Landsorganisationen, medan medlemsorganisationerna endast berörs i begränsad utsträckning. Ett mer preciserat syfte är att undersöka hur parterna på arbetsmarknaden ställde sig till arbetskraftsinvandringen under perioden 1945–1972, då efterfrågeöverskott på arbetskraft ansågs råda i expansiva regioner och branscher. Waara vänder sig mot det som han beskriver som den gängse bilden av den svenska modellen, det vill säga att SAF och LO var två samarbetande motparter som slöt ett klassöverskridande kontrakt, vilket banade väg för en samförståndsanda rörande lönebildning, den korporativa staten och partsrelationen i allmänhet.

Mycket kortfattat redogörs för det internationella forskningsläget, och Waara påpekar att ingen liknande studie har genomförts tidigare, varken i Sverige eller utomlands. Därefter diskuteras den svenska forskningen och

* Docent i ekonomisk historia, fakultetsopponent

Waara pekar på att det finns motstridiga uppgifter om samförstånd under 1940-talet: vissa menar att det fanns samförstånd, medan andra visar på fackligt motstånd på central och lokal nivå. Fackföreningsrörelsen blev mer accepterande till arbetskraftsinvandring under 1950-talet, för att därefter blir alltmer negativ under 1960-talet. Zeki Yalcin hävdar att SAF accepterade regleringen av den utomnordiska invandringen och Johan Svanberg ser acceptansen som tecken på samförståndsandan. Waara pekar dock på att ingen av dessa har använt sig av källmaterial från SAF och att resultaten därför är osäkra. I princip är det okänt hur SAF argumenterade, och det är i detta sammanhang som Waara placerar in sin avhandling.

I det analytiska ramverket pekar Waara på att ett centralt problem för avhandlingen är förhållandet mellan kollektiv nytta och *free riders*, kartellers tendens till upplösning och åtgärder som kartellerna vidtar för att motverka detta. Med utgångspunkt i arbetsmarknadsparternas strävan efter att kontrollera utbud, efterfrågan och pris på arbetskraft vill Waara pröva SAF:s och LO:s argumentation och strategier ur en kartellaspekt. Undersökningen knyter an till teorier om karteller på arbetsmarknaden och *industrial relations*-traditionen. Möjligheten att sluta karteller på arbetsmarknaden leder till ofullständig konkurrens. Arbetsgivarkarteller är inte egentliga karteller, hävdar Waara, men kan använda kartellstrategier. Själv definierar han dock inte vad som kännetecknar en egentlig kartell. Arbetsgivarna skulle, eftersom de syftar till hög täckningsgrad, kunna betraktas som öppna inköpskarteller. För att undvika avvikelser från kartellen, exempelvis i form av löneglidning, används olika strategier som etiska koder och rikstäckande kollektivavtal.

Waara tar också upp Mancur Olsens idéer att det är omöjligt att få individer att sluta upp kring kollektiva nyttigheter om det inte finns (negativa eller positiva) selektiva incitament. Stora organisationer representerar i sig breda intressen. Denna ansats får dock inte någon direkt användning i avhandlingens fortsättning.

Enligt resonemanget bör LO vara negativt till arbetskraftsinvandring eftersom den ökar arbetskraftsutbudet. Samtidigt är LO dock en bred organisation som måste ta ett visst samhällsansvar för eventuell arbetskraftsbrist. Arbetsgivarna bör i sin tur vara positiva till arbetskraftsinvandring, eftersom det ökar arbetskraftsutbudet, men liksom LO är de en bred organisation och har även de ett samhällsansvar. Kortfattat innebär det att ju mer invandring, desto fler hjälpstrategier måste LO tillgripa, och SAF desto färre. Metoden är kvalitativ och material hämtas från SAF:s arkiv kompletterat med visst material från Arbetsmarknadsstyrelsen samt tidskrifterna *Industria* och *Arbetsgivaren*.

Arbetskraftsbristen

Inledningsvis tecknar Waara bakgrunden till arbetskraftsinvandringen, nämligen den upplevda arbetskraftsbristen under efterkrigstiden. Bland annat diskuteras SAF:s strategier för att motverka att det skulle uppstå en konkurrens om arbetstagarna med efterföljande löneökningar: bred medlemsvärvning, centralisering av makten (även inom LO) och centraliserade samordnade förhandlingar, vilka ledde till bättre klimat för produktionsförändringar och investeringar samt lägre transaktionskostnader. Vad gäller SAF:s syn på löneökningarna menade SAF att LO hade en fördel i förhandlingarna på grund av bristen på arbetskraft, vilket i sin tur ledde till stora löneökningar och minskad konkurrenskraft, i synnerhet från mitten av 1960-talet. Löneutjämningen har av Peter Swensson, i hans banbrytande arbete från 1991, setts som delvis en skapelse av SAF, till skillnad från äldre uppfattningar där SAF enbart setts som motståndare till den solidariska lönepolitiken. Waara menar dock att den medskapande rollen snarast var oavsiktlig, ett resultat av de centralt samordnade förhandlingarna, där SAF:s primära mål var att hålla nere löneökningarna. Man ville helt enkelt se till att låglönegrupperna stannade kvar inom förhandlingen. I själva verket föredrog SAF löneskillnader, som gjorde att kvinnor fick lägre betalt, mer kvalificerade arbetare och tjänstemän fick bättre betalt. Oattraktiva industrier kunde på så sätt locka med högre löner och mindre lönsamma industrier – som ju också var medlemmar – kunde klara sig genom att betala lägre löner.

Med avstamp i tidigare forskning visar Waara att LO och arbetarrörelsen hade ett starkt inflytande över den förda arbetsmarknadspolitiken. I sitt empiriska material visar han att SAF:s syn i många frågor inte var samstämmig. Det var främst från 1957 som man inom SAF började analysera arbetsmarknadspolitiken. Under perioden före det var man huvudsakligen inne på att insatser för att stimulera geografisk rörlighet och omskola arbetskraft skulle intensifieras. Den geografiska rörligheten återkom man till i sin utredning från 1959, men man skulle också i första hand se till den lokala marknaden. Beredskapsarbeten var man däremot negativ till.

Fram för allt var det gifta kvinnor som sågs som en arbetskraftsreserv. Från offentligt håll framhölls att det fanns flera problem med att få gifta kvinnor att arbeta: de arbetade inte inom industrin, de var bundna till mannens ort, de ville ha deltidsarbete vilket saknades inom industrin och så vidare. SAF var motståndare till deltidsarbete. Arbetskraftsreserven skulle visserligen användas, men den ansågs vara av lägre kvalitet. Inom organisationen fanns en tydlig uppfattning om att det fanns könsspecifika kompetenser och att den kvinnliga arbetskraften var av lägre kvalitet. Kvinnor uppfattades som svaga, mindre begåvade och som att de hade hög frånvaro.

Under 1960-talet kom flera reformer som syftade till att öka den kvinn-

liga förvärvsintensiteten. LO tog under denna period tydligt ställning för kvinnorna, medan SAF minskade sin betoning på könsspecifik kompetens och den negativa inställningen till kvinnlig arbetskraft. Waara visar på att SAF:s irrationella hållning under den tidigare perioden krävde kartellstrategier för att motverka slitningar.

Arbetskraftsinvandringen

SAF försökte direkt efter andra världskriget få igenom en liberalisering av invandringen. Bakgrunden var dels bristen på arbetskraft och dels tidigare goda erfarenheter. Företagen gjorde enskilda värvningskampanjer eftersom lagen var restriktiv. Waara menar här att SAF:s tystnad kan tolkas som gillande, och organisationen tog också initiativ till kollektiva värvningar. Den partssammansatta Beredningen för utländsk arbetskraft (BUA) tillsattes 1946. Främst kvalificerad arbetskraft beviljades tillstånd. Här visar Waara på att det fanns en etnisk rangordning av den utländska arbetskraften inom BUA, som överensstämde med SAF:s egen. Möjligheten till assimilering sågs som en viktig faktor för arbetstillstånd. Även viljan att ingå fackligt medlemskap vägdes in. Tanken var att den utländska arbetskraften skulle åka hem efter avslutat arbete i Sverige och när behovet av arbetskraft minskade. Tomas Hammar menar att det inte skall ses som ett gästarbetarsystem eftersom det inte var knutet till företag, men Waara anser att med tanke på begränsningarna i arbetstillstånden och den tydliga inriktningen på att personerna bara skulle stanna en viss tid, när behov fanns, så var det de facto ett gästarbetarsystem. SAF tyckte att överföringen blev för liten, och man ansåg att BUA gick LO:s ärenden, liksom AMS. BUA upplöstes, men den kollektiva rekryteringen fortsatte i stor skala fram till mitten av 1950-talet, nu under AMS ledning. SAF uppfattade det som att AMS fortsatt ofta gick LO:s ärenden, och Waara instämmer här med Svanbergs resultat.

Under perioden 1954–1965 skedde en liberalisering av invandringspolitiken. Varken LO eller SAF diskuterade frågan särskilt mycket, vilket i sig är intressant. LO var fortsatt intresserat av utbudsbegränsningar men biföll den nordiska arbetsmarknaden. SAF ville ha rekrytering via den offentliga arbetsförmedlingen, både för att blidka LO och för att undvika stor tillströmning i lågkonjunktur. Här fanns dock en splittring i organisationen och det var långt ifrån alla företag som instämde. SAF förespråkade även fritt folkutbyte och ville öka utbudet av såväl inhemsk som utländsk arbetskraft. Waaras slutsats är att AMS och regeringen balanserade olika intressen genom att tillåta nordisk arbetskraftsinvandring men begränsa den utomnordiska.

Vid mitten av 1960-talet kom en facklig omsvängning beträffande den liberala invandringspolitiken. Invandringen, främst den utomnordiska,

hade ökat markant. SAF argumenterade för att invandringen följde konjunkturen, vilket med viss fördröjning också var fallet. Den fackliga sidan förde fram ett antal problemområden, som behandlats av tidigare forskning, men Waara kompletterar i sin avhandling den tidigare forskningen med att belysa arbetsgivarsidans syn på dessa områden. Det första rörde exploatering av immigranter, på såväl arbets- som bostadsmarknaden, där SAF erkände att den utländska arbetskraften visserligen fick de minst attraktiva arbetena, men inte nödvändigtvis de lägst avlönade. Det andra var hotet mot strukturomvandlingen, något som SAF inte diskuterade. Problemområde tre var samhällsekonomiska och sociala problem. SAF ansåg dock inte detta vara ett problem eftersom immigranterna endast var i Sverige tillfälligt. Motsättningar mellan immigranter och infödda uppmärksammades också av LO. För SAF var det ett problem när det förekom på arbetsplatserna. Ovilja att gå med i facket var en av anledningarna till konflikterna, och SAF ville därför verka för en positiv attityd till medlemskap.

Efter förhandlingar 1965 bestämdes att kollektiva rekryteringar skulle återupptas, men att spontaninvandringen skulle hejdas. Här har tidigare forskning hävdad att SAF godtog den restriktionen då tillgången på inhemsk arbetskraft var god, efterfrågan minskats och man var rädd för lagstiftning. Waara visar att SAF inte alls accepterade, och därför inte heller skrev under, överenskommelsen. SAF argumenterade för en återgång till den tidigare politiken. Ett stopp infördes 1972 på LO:s initiativ, men arbetsgivarna lämnades helt utanför. Den kollektiva invandringen stöddes dock kortsiktigt av LO. Organisationsklausulen är ett område som av tidigare forskning setts som ett tecken på samförstånd men där SAF:s material visar något annat. SAF vägrade att gå med på annat än en rekommendation, men på branschnivå gav man med sig för att få igenom invandringen. Branschavtalen, menade SAF, stred mot organisationens stadgar. AMS uttalade dock sitt gillande för avtalet. Här syns, enligt Waara, Arbetsgivarföreningens svaghet gentemot motparten. Även den nordiska invandringen sågs som ett problem från fackligt håll. Den hade fått ersätta den utomnordiska, men LO ville att rekryteringen skulle begränsas genom att den skulle gå via Arbetsförmedlingen. Ett avtal med den innebörden tecknades 1973. Waara tolkar SAF:s agerande som utvecklande av hjälpstrategier för att motverka *free riders*.

Slutsatser och avhandlingens syfte

I sin slutdiskussion poängterar Waara att det, trots den tidigare ofta framförda bilden av konsensus inom den svenska modellen, ofta rådde ett motsatsförhållande mellan arbetsmarknadens parter rörande arbetskraftsinvandringen. Inom fem områden är det särskilt tydligt: BUA:s begränsning av antalet överförda, den fackliga beslutanderätten om ansökningar under

1950-talet, regleringen av den utomnordiska spontaninvandringen under 1960-talets mitt, den fackliga beslutanderätten över de kollektiva rekryteringarna från 1960-talet och organisationstvävet. SAF ansåg att det var LO som fick sin vilja igenom, och det är tydligt att så var fallet inom dessa områden.

Mot bakgrund av detta resultat är frågan om det inte är så att prövningen av den gängse bilden av den svenska modellen på arbetsmarknaden utifrån den grundläggande intressekonfliktsättning som fanns mellan arbetsmarknadens parter beträffande arbetskraftsutbudets storlek och arbetskraftsinvandringen borde ses som ett övergripande huvudsyfte för avhandlingen.

Min avgörande invändning mot det uppgivna huvudsyftet är dock inte huruvida det finns ett annat, mer omfattande, syfte, utan om Waara verkligen undersöker de båda parterna. I min mening är det endast SAF som blir föremål för en verklig undersökning medan LO används som kontrast och undersökningen av organisationen baseras på sekundärkällor. Avhandlingens rubrik blir därför mer rättvisande än syftesformuleringarna: det är SAF som står i centrum, och det av goda skäl. Som Waara själv skriver är de fackliga organisationerna väl studerade, men mycket mindre har gjorts på arbetsgiversidan. En viktig poäng med avhandlingen är att den bidrar till att rätta till skevheten inom forskningen. Som skäl för skevheten nämner Waara att forskarsamhället kanske har haft större intresse och sympatier för den fackliga sidan, att den fackliga sidan också varit mer intresserad av att få sin historia studerad samt brist på källmaterial. Det sistnämnda motverkas dock i och med att SAF nu gjort sitt arkiv tillgängligt. Kanske bör man lägga till att de fackliga organisationerna också varit tämligen generösa med att ställa ekonomiska medel till förfogande för forskning, något som är nog så viktigt.

Teoretiskt angreppssätt

Avhandlingen är väl genomförd och vilar på gedigna arkivstudier av ett material som hittills inte utnyttjats i någon större utsträckning. Den empiriska sidan av avhandlingen är avgjort den starkare, medan den teoretiska ansatsen skulle kunna ha gjorts tydligare och mer utvecklad. Waara motiverar inte varför han har valt kartellbegreppet och inte något annat perspektiv. Enligt min mening kunde en neo-institutionell teori om intresseorganisationer som tar hänsyn till transaktionskostnader framgångsrikt kunnat användas i stället för, eller i kombination med, kartellbegreppet. Då skulle kanske Waara ha kunnat förklara sådant som i dag i avhandlingen förblir obesvarat, exempelvis SAF:s hantering av den kvinnliga arbetskraften under tiden fram till 1960 och anpassningen till LO vad gäller den nordiska arbetsmarknaden. Waaras tolkningar av organisationernas agerande är ofta

att de agerat utifrån egennytta. Med hjälp av neo-institutionell teori skulle han bättre ha kunnat förklara de fall där man inte agerade enligt egennytta.

Övriga synpunkter

Som torde ha framgått hänvisar Waara främst till svensk litteratur. Detta motiverar han med att det internationellt är ovanligt med stora arbetsgivarorganisationer. Fackliga organisationer bör väl dock kunna vara lika intressanta, fram för allt om det, som uppges i syftet, är parterna som studeras? Waaras avhandling är i högsta grad ett viktigt led i den internationella forskningsfronten, och detta kunde han själv visat tydligare.

Dispositionen kunde ha förbättrats. Waara har valt att göra olika periodiseringar för de olika kapitlen, efter de olika temana. Detta medför att överblicken och jämförbarheten över perioderna blir sämre.

Jag är också lite tveksam till diskussionen om den invandrade arbetskraften i ett genusperspektiv. Uppenbarligen var uppfattningen utbredd inom SAF om den kvinnliga arbetskraften som sämre, åtminstone under den tidiga perioden. Medan Waara diskuterar den inhemska arbetskraften ur ett genusperspektiv, väljer han att behandla den invandrade arbetskraften som närmast könlös, trots att tidigare forskning visat att invandrad arbetskraft ofta fick könsöverskridande arbeten, men också att sammansättningen varierade under perioden.

Det sammanfattande omdömet är att Joacim Waara har skrivit en mycket intressant avhandling som kompletterar och till viss del ifrågasätter den gängse bilden av den svenska modellen. En engelskspråkig artikel utifrån avhandlingen vore ett välkommet bidrag till den internationella forskningen och borde väcka stort intresse, inte minst bland forskare inom *industrial relations*.

Hans Ruin & Andrus Ers, *Rethinking time: essays on history, memory, and representation* (Huddinge: Södertörns högskola 2011). 329 s.

Boken *Rethinking time: essays on history, memory and representation* är en samling uppsatser skrivna inom projektet "Time, memory, representation" vid Södertörns högskola. Projektet har erhållit ett anslag från Riksbankens Jubileumsfond på inte mindre än 35 miljoner kronor vilket är ett avsevärt belopp inom humanistisk forskning. Projektet i dess helhet syftar till att undersöka relationen mellan det förflutna, nutid och framtid genom historiemedvetande och uppfattningar om historia. Det är ambitiöst upplagt och tar avstamp i flera olika fält. Bland dessa ingår bland annat den språkliga vändningen, postkolonial kritik av dominerande kulturella narrativ, det nya politiska landskapet efter murens fall och globaliseringen, vilka har lett till nya sätt på hur historia skrivs av och för olika grupper.

Rethinking time är den första publikationen inom projektet där samtliga deltagande forskare – sammanlagt 25 personer från tolv olika vetenskapliga discipliner – lämnar ett bidrag. Syftet med boken är att presentera kortare exempel på hur forskargruppen arbetar och vad de olika forskarna ska ägna sig åt inom projektet. Bokens övergripande tema är "tid". Utifrån fem olika aspekter försöker författarna visa på olika sätt att förstå och uttrycka temporalitet. Den första aspekten – eller deltemat om man så vill – är tiden som begrepp, den andra om hur tiden materialiserats i form av monument; ruiner, museer, och moderna visualiseringar. Den tredje aspekten rör relationen mellan tid, historia och makt medan den fjärde kretsar omkring frågor om hur tid, berättelse och historia har behandlats i olika litterära verk. Den sista aspekten fokuserar på potentiella motberättelser till etablerade historiska framställningar.

Boken inleds med ett kort inledningskapitel och därefter följer 26 kor-

tare bidrag på cirka tio sidor vardera. Den fungerar väl som en introduktion till vad de olika författarna tänker ägna sig åt inom projektet. Emellertid lever de olika projektpresentationerna i ganska liten mån upp till de djärva utsagorna i inledningskapitlet om vilka vedertagna uppfattningar om tid, historia och representation som det skall tänkas nytt om. Flera av bidragen fungerar snarare som introduktioner till välbekanta teman än som introduktioner till hur vår förståelse av dessa teman skall kunna förändras. Peter Aronsson, till exempel, berättar om historiebruk som forskningsfält, om verklighet och representation, om konflikten mellan det partikulära och det generella, och om vad vi ska ha historisk kunskap till. Staffan Carlshamre behandlar berättandets relation till sanningen, Anders Olsson den literära kanon, Ulla Manns identitet och kollektivt minne inom den svenska 1800-talsfeminismen för att ta några exempel. Ett av bokens huvudsyften – vilket nämnts ovan – är att kortfattat presentera respektive författares forskning inom projektet. Detta resulterar dessvärre i att boken inte utgör någon fungerande helhet.

Det finns några teoretiker som figurerar mer frekvent i de olika delprojekten. Det gäller i synnerhet Hans-Georg Gadamer, Hayden White och Reinhard Koselleck, även om det bör sägas att vissa av deltagarna inte alls förhåller sig till just dessa tre. Författarna förhåller sig också mycket försiktigt till de stora frågorna om tid, representation, minne och de stora ikoner som skrivit om detta i olika sammanhang. Gadamer, White och Koselleck (och andra) bildar snarare en fond till diskussioner om ovan nämnda teman än som utgångspunkter för kritiskt omtänkande, så som titeln antyder. Vad, och vem, som skall utmanas av forskningsresultaten är därmed oklart och boken handlar egentligen mycket lite om "rethinking time".

Syftet med hela det större projektet, att kombinera insikter från hermeneutiken, dekonstruktion, mediastudier, genusteori, systemteori och kulturvetenskaperna från olika teoretiska och metodologiska utgångspunkter, avspeglas inte i någon större utsträckning i de olika delprojekten. Man undrar varför inte boken i större mån utgår ifrån författarnas kombinerade kompetenser och perspektiv. Det finns inga oväntade möten mellan olika teoretiska och empiriska fält eftersom varje delförfattare mycket traditionellt redogör för vad denna skall göra i isolation. Inget av de ingående bidragen har fler än en författare. Inledningen – som författats av de bägge redaktörerna – utgör det enda undantaget.

De enskilda bidragen väcker dock åtskilligt intresse om vad som komma skall. Förhoppningsvis tar projektdeltagarna i kommande publikationer i högre grad fasta på de utgångspunkter som formuleras i inledningskapitlet:

att det är i mötet mellan olika perspektiv rådande synsätt om nutid, framtid och historia kan utmanas. Projektets sammansättning med så många forskare från olika discipliner vittnar om en samarbetspotential som är mycket större än vad som framkommer i den här boken.

Uppsala universitet

ERIK LINDBERG

Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.), *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser* (Möklinta: Gidlunds förlag 2011). 250 s.

Biografier är något som inom historievetenskapen ofta upplevs problematiskt. Detta gäller dels biografien som genre för vetenskapliga studier,¹ dels möjligheten att använda biografier som källmaterial.² Det är därför angeläget att i likhet med antologin *Biografiska betydelser* försöka ta ett helhetsgrepp kring denna företeelse.

Detta görs här av finska och svenska forskare genom studier av såväl självbiografiska texter som av biografien som fenomen. Bokens redaktörer, Lena Marander-Eklund och Ann-Catrin Östman, använder sig i sammanhanget av begreppet biografering för att inkludera både texter där författaren beskriver en annan människas liv och texter där någon skriver om sitt eget liv. Genomgående används begreppet levnadsberättelse för att beskriva hur människor genom att rekonstruera sitt liv i form av en berättelse skapar mening och identitet.

Återkommande i bokens bidrag är ifrågasättandet av tanken att biografiska texter i första hand är ett berättande, vilket inte behöver kopplas till faktiska upplevelser. I stället framhåller både bokens redaktörer och flera av medförfattarna att kopplingen mellan texten och det faktiska levnadsödet vilket behandlas, är central. I bokens inledning kopplas detta till ett nymaterialistiskt synsätt, där språket i och för sig blir ett verklighetsbyggande redskap, men i ständig förbindelse med det upplevda och dess kontext.

Detta ställningstagande märks bland annat i Birgitta Svenssons bidrag, där hon inledningsvis ser sig föranledd att påpeka att det finns en verklighet vilken vi kan nå viss kunskap om. En liknande utgångspunkt går även

1. Se ex. Bo G. Hall, "Kan biografisk metod vara vetenskap?", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007) s. 433–435; Torbjörn Nilsson, "Biografi som vetenskap?", *Historisk tidskrift* 131:2 (2011) s. 355–361.

2. Se ex. Åsa Bergenheim, "Manlighetens ständiga kris", *Historisk tidskrift* 124:4 (2004) s. 791f.

att spåra i Bengt Kristensson Ugglas text, där tanken om människan som synonym med dess levnadsberättelse ifrågasätts med stöd av Paul Ricoeur. En av Kristensson Ugglas huvudpoänger i sammanhanget är att det inte går att tala om en berättelse om en människa, utan att det i regel finns en mängd olika potentiella berättelser. Vidare är en levnadsberättelse alltid en rekonstruktion, då en människas liv inte levs likt en berättelse. Därtill framhåller Kristensson Ugglan att en människas liv inte kan förstås enskilt eftersom det är intimt sammantvinnat med såväl andra människors liv som den historiska utvecklingen.

Den kanske tydligaste kritiken av ett diskursteoretiskt perspektiv återfinns emellertid i Ville Kivimäkis text om krigsupplevelser. Här framhålls med stöd i bland annat psykologisk forskning att vissa erfarenheter påverkar människor direkt, utan att ta vägen över språket; något Kivimäki väljer att beskriva med uttrycket ett "språklöst språk". Vidare är det i detta sammanhang inte de faktiska händelser vilka krigsskildringarna beskriver som blir det intressanta, utan snarare hur dessa erfarenheter format människor.

Utöver den återkommande kritiken av ett allt för snävt diskursanalytiskt förhållningssätt präglas boken även av sin stora spännvidd. Detta märks dels i dess tvärvetenskapliga sammansättning (redaktörerna själva placerar antologin någonstans mellan historia och etnologi), dels i att det biografiska perspektivet behandlas på så många olika sätt.

I Birgitta Svenssons bidrag tas exempelvis fenomenet biografi upp genom uppmärksammandet av hur det moderna samhälle som växte fram ur 1800-talets samhällsförändringar förde med sig ett ökat intresse för att beskriva sitt liv. Samtidigt innebar statens ökade intresse för marginaliserade grupper att även människor ur dessa grupper biograferades såsom en del av omhändertagande och kontroll.

Den sistnämnda formen av biografering är även ämnet för Jutta Ahlbeck-Rehns studie över hur den finska rättspsykiatriska vården biograferade intagna kvinnor inom ramen för diagnostiseringen. Denna Foucaultinspirerade analys visar på ett förtjänstfullt sätt hur läkare använde patienternas egna berättelser och uttalanden för att skapa nya berättelser vilka understödde deras diagnos samtidigt som konfiskerade brev skrivna av patienterna själva gav uttryck för helt andra berättelser.

Vidare finns här också texter vilka tydligt fokuserar på biografins form. Dessa visar på olika sätt hur genren som sådan både bidrar till att forma en levnadsberättelse och kan utnyttjas av författaren. I Susanne Nylund Skogs studie rör det sig om hur en judisk kvinnas levnadsberättelse skrivs in i en större berättelse om judisk diaspora under 1900-talet medan Anna Möller-Sibelius i sin analys av lyrikern Bertel Gripenbergs memoarer kan visa hur författaren porträtterar sitt liv i enlighet med rådande konventioner. Lena

Marander-Eklunds studie av en berättelse om livet som hemmafru i Finland under 1950-talet tar vidare upp dels förhållandet mellan den individuella levnadsberättelsen och de stora berättelserna, dels hur levnadsberättelser färgas av både tiden för deras tillkomst och den tid de beskriver. Liknande resonemang står också att finna i Marianne Liljeströms uppsats om ryska kvinnors autobiografiska författarskap, även om det här också är själva skrivandet som står i fokus.

Till de mer tillämpade bidragen hör Ann-Catrin Östmans studie av en bondsons levnadsberättelse och Peter Olaussons försök att rekonstruera en Amerikaemigrants liv med hjälp av breven hem. Av dessa är det Östmans bidrag som fungerar bäst, då analysen har en tydlig teoretisk utgångspunkt. Ett genusteoretiskt perspektiv är vägledande för att blottlägga den manlighet texten ger uttryck för.

Olaussons text blir i detta hänseende mer problematisk, då den inte är en analys av en berättelse, utan i stället ger sig författaren på att teckna ett slags levnadsberättelse med utgångspunkt i de fragment som breven utgör. Trots att det är fråga om ett digert material blir levnadsbeskrivningen långtifrån heltäckande och författaren ställs ideligen inför luckor, vilka han emellertid endast undantagsvis försöker fylla med hjälp av mer eller mindre hypotetiska spekulationer. Detta är dock inte textens främsta problem, för även om Olausson hade kunnat rekonstruera en närmast allomfattande levnadsberättelse, saknas här en forskningsfråga vilken gör studien vetenskapligt intressant. Det blir svårt att se vad Olausson hoppas uppnå med att utifrån breven försöka skapa ett slags levnadsberättelse.

Denna kritik till trots är det övervägande intrycket av antologin positivt, då den på ett mångfacetterat sätt tar upp en företeelse vilken långtifrån är okomplicerad i metodologiskt hänseende. Oaktat den breda ansatsen finns det likväl ytterligare aspekter av biograferandet vilka inte berörs. En sådan är det kollektivbiografiska arbetssättet, vilket öppnar upp för helt andra typer av studier.

Vidare hade det även varit av intresse med mer av källkritiska diskussioner kring självbiografiska texter. I flertalet av antologins bidrag utgör själva biografien studieobjektet medan biografier i historiska studier många gånger används som källmaterial. Detta gör att *Biografiska betydelse* inte blir någon handbok för historiska studier, även om den historiker som använder sig av biografiska texter i sin forskning med säkerhet kan finna den mycket tankeväckande. Därtill kan också framhållas att även om bidragen är mycket välskrivna gör de teoretiska resonemangen, särskilt i den inledande delen, att boken inte är särskilt lättillgänglig. Antologin är därmed inte att rekommendera såsom en första introduktion för studenter, då den snarast är en fördjupning i ämnet.

Efter att ha läst boken kan man även fråga sig vilken roll biografen har att spela i den historiska forskningen. Som flera av bidragen visar kan enskilda livsöden ofta fungera likt en nyckel till en tidperiod eller ett historiskt skeende. Vid närmare betraktelse blir det dock tydligt hur detta livsöde i regel inte på egen hand kan leverera några historiska förklaringar, utan det måste kopplas till en vidare kontext, vilken ofta bygger på annan forskning. Biografen som genre synes därmed för historikern ha sitt största värde såsom ett pedagogiskt verktyg, ett sätt att presentera och begripliggöra den historiska utvecklingen.

Uppsala universitet

ESBJÖRN LARSSON

Christian Lovén med bidrag av Claes Gejrot, *Historieskrivning vid Uppsala domkyrka under högmedeltiden: handskriften UUB C 92 och dess källor*, Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet, Serie I, Svenska skrifter 96 (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet 2012). 148 s.

När Vadstena kloster på 1360-talet började inrättas, fanns snart stor intellektuell kompetens på platsen. De kyrkomän som samlades där förde med sig skrifter och lade på så sätt grunden till klostrets med tiden stora bibliotek. Det gällde bland annat en pergamentshandskrift, nu med signum C 92 i Uppsala universitetsbibliotek. Den blivande klosterbroder eller vem det nu var, som kan ha fört handskriften till Vadstena, kunde till skillnad mot dagens forskare inte veta hur viktig den med tiden skulle bli. Efter att ha avslutat verket *Uppsala domkyrka* i sex tjocka band år 2010, har konsthistorikern Christian Lovén tagit itu med denna skrift, som så att säga blivit över vid studiet av källorna till domkyrkans historia. Helt oförskräckt har han här gett sig in på annalistiken, den nordiska medeltidsforskningens kanske snårigaste fält, detta utan att vara vare sig historiker eller språkman; till sin hjälp med språket har han haft latinisten Claes Gejrot. Annaler eller årböcker är förteckningar i tidsföljd över inträffade viktigare händelser. Detta är ett forskningsområde som mer än andra kräver betydande teoretisk och metodisk medvetenhet, något som särskilt gäller påverkansfixering. Det följande är enbart en kort presentation av boken, inte en regelrätt granskning av författarens resonemang och slutsatser, något som skulle kräva en orimligt stor arbetsinsats.

Häftet C 92 är en av de ytterst få bevarade 1300-talshandskrifterna från Uppsala domkyrka, och dess texter är bland de äldsta i sitt slag i vårt land. Innehållet utgörs av en påvekatalog (fol. 1r-2v), en biskops- och ärkebiskops-

kopslängd (fol. 3 r-v), en kungalängd (fol. 4 r) och årboken 1160–1322, tidigare kallad bland annat *Incerti Scriptoris Sveci Chronicon* eller *Uppsalaannalerna* (fol. 4v-9r, med fortsättning på folio 9v-10rv). De tio bladen är, liksom tre sidor ur handskriften C 70, återgivna i faksimil. Biskops- och kungalängderna och årboken är omtryckta med översättning från latinet. I en exkurs visas hur uppgifter i ett brev från Nydala kloster 1372 (*Svenskt Diplomatarium* X:168) går tillbaka på en årbok. Lovén har lagt ned enormt arbete på analysen av texterna och deras bakgrund.

Lovén anser det vara intressant att alla fyra texterna skrivits av en och samma, om än okända hand *a*, varefter tillägg gjorts av främst den hand som kallas *d*. Först skall biskops- och kungalängderna ha förts in omkring 1290 och påvekatalogen och årboken cirka 15 år senare. Skriften har enligt Lovén alltså skapats av en enda författare. Den okände kyrkomannen bakom verket uppfattas som "forskare" och innehållet i handskriften som "historieskrivning". Efter svenska förhållanden var den tidig och hörde närmast hemma i äldre medeltid, men efter internationella var den sen och högmedeltida.

I biskopslängden har hand *a* skrivit in fem biskopar och sedan ärkebiskoparna fram till år 1290, varefter hand *d* har avslutat listan 1305. Längden har enligt Lovén sannolikt lagts upp på 1160-talet och sedan fortlöpande kompletterats och skall gå tillbaka på ett nekrologium (förteckning över döda) i Uppsala. Kungalängden börjar med vår förste kristne kung, Olof Skötkonung, och anses gå tillbaka på en östsvensk arketypp, alltså ursprunglig version. Den var inte den äldsta kända kungalängden i vårt land och inte heller den första i Uppsala. En äldre mer utförlig med regeringsår skall liksom biskopslängden tidigare ha överförts från Uppsala till dominikanerna i Sigtuna och exporterats till Island. Det senare skall enligt Lovén ha skett omkring redan 1250 och inte 1270, såsom tidigare ansetts.

Påvekatalogen är aldrig tidigare tryckt och genren har i vårt land ägnats föga intresse. Den har alltså förts av hand *a* fram till 1303/04. För att kunna bestämma vad den bygger på har Lovén gått igenom ett hundratal utländska påvelängder med mera. Ytterst kommer han tillbaka till en längd från 1130, som tidigt kommit från klostret S:t Victor utanför Paris, vars förbindelser med Sverige är välbekanta. Den har efter tillkomsten flera gånger kompletterats och skrivits av mer eller mindre slarvigt. Lovén har funnit att listan visar flera tidigare obeaktade spår av källimport. Vad gäller årboken är den, såsom övriga sådana, ett kompilat och anknyter för tiden före 1280 till den dominikanska annaltraditionen i Sigtuna och Skänninge med starkt inslag av material från Uppsala. Den har hämtat notiser från nekrologiet och Erikslegenden. "Behandlade tillsammans med två tidiga dominikanska årböcker gör årboken och biskopslängden att flera försvunna texter kan anas", skriver Lovén.

Handskriften kunde tydligen avvaras efter tillkomsten 1344 av domkyrkans *registrum* (A 8, Riksarkivet) för viktiga urkunder. Men hur såg man i Vadstena på den? Som ett värdefullt historiskt verk, ett sammelband med skiljaktiga texter, ett uppslagsverk att söka kunskap i, en årbok att komplettera eller helt enkelt en volym med många dyrbara, oskrivna pergamentsblad? Kanske främst det näst sista, för en likaledes okänd hand har i Vadstena genast satt igång att fylla på årboken med årtal och notiser. Sedan har annalen fått ingå i klostrets diarium, huvudsakligen i den volym som idag har signum C 89, ett signum som i likhet med andra störande nog förefaller vara utelämnat i boken.

Stockholm

BIRGITTA FRITZ

Hanna Källström, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund*. Bibliotheca theologiae practicae 89 (Skellefteå: Artos och Norma bokförlag 2011). 362 s.

Till de mest påtagliga minnesmärkena från Nordens medeltid hör kyrkobyggnaderna och främst bland dem domkyrkorna. Med storslagna proportioner och påkostad utsmyckning dominerade de sina städer likaväl som den omgivande landsbygden. Domkyrkorna var i första hand biskopens och prästerskapets kyrkor, men Hanna Källström har i sin doktorsavhandling, framlagd vid Lunds universitets teologiska fakultet, valt att se dem i lekmännens och -kvinnornas perspektiv. Två av de förnämsta kyrkobyggnaderna inom dagens svenska gränser, Lunds och Linköpings domkyrkor, har valts ut som studieobjekt.

Den som i dag träder in i dessa kyrkor möts av ett storslaget och ganska enhetligt rum. Det senmedeltida kyrkorummet var emellertid inte någon enhet, utan en arena, där olika aktörer tävlade om utrymmet (s. 218). Lunds domkyrka hade ett sextiotal altarstiftelser, Linköpings hälften så många. Kapellen avgränsades i möjligaste mån med draperier och skrank från varandra. Lektoriet avdelade visuellt och fysiskt kyrkorummet i en prästerlig del och en del för lekmännen. Medan Linköpings domkyrka hade en koromgång, som tillät pilgrimerna att röra sig runt koret hade Lunds domkyrka en för lekmännen otillgänglig avslutning i öster, men också en krypta till vilken de hade tillträde. Hur tillgängliga olika delar av domkyrkorna var, exempelvis kryptan i Lund, de olika kapellen eller de helgongravar, som båda kyrkorna hade, analyserar Källström utifrån formuleringar i avlatsbrev.

Altarstiftelserna var inte sällan stiftade av välbärgade lekmän eller -kvin-

nor. Källström påpekar, att sju av tio donationsbrev för *Capella Visitationis*, ett av de främsta Mariakapellet i Lund, har utfärdats av kvinnor. En tolkning utifrån genusaspekten ligger nära till hands, men Källström betonar att man måste vara försiktig med att dra slutsatser utifrån ett så litet underlag.

Källströms huvudkälla är avlatsbrevet. Avhandlingen rymmer en kortfattad och initierad redogörelse för företeelsen avlat och dess betydelse i den senmedeltida kyrkan. Avlatsbrevet från Lund och Linköping ligger nära de teologiska koncepten och beviljar måttlig avlat, som förvärfvas genom att man utför vissa fromma handlingar som utfärdarna ville främja. Detta står i kontrast till de plenaravlater som påven utfärdade eller de tiotusentals avlatsdagar som enligt somliga bönböcker kunde vinnas genom att man läste vissa specifika böner.

Avlatsbrevet är normerande källor, med vilka utfärdarna ville styra in lekmännens religiositet på spår, som stämde med de samtida teologiska idealen. Kraven på dem som ville vinna avlat fick dock inte vara orealistiska, eftersom de då inte hade de fått någon efterföljd. Medan tidiga avlatsbrev typiskt sett tillåter vinnande av avlat för den som fromt åhör en mässa blev kraven på aktivitet från de avlatssökandes sida successivt större med tiden. Detta bör ses i samband med det allmänt ökande intresset för lekmännens religiösa liv, som också kommer till uttryck i det fjärde Laterankonciliet 1215. Allt aktivare och mer krävande lekmän, varav vissa – särskilt i urbana miljöer – var läskunniga i relativt hög grad, ställde ökande krav på de kyrkliga auktoriteterna att möta upp med motsvarande strategier i pastoral praxis. Forskningen har lyft fram den ökande betydelsen av visuella inslag i kulten. Helgonreliker, bilder och den invigda hostian visades fram för lekmännen. Källström nyanserar diskussionen och påpekar, att vissa reliker även fortsättningsvis var undandragna från betraktandet, genom att exempelvis förvaras i slutna utrymmen för att bara visas upp i samband med den årliga relikfesten.

De avlatsgivande handlingarna är vanligen knutna till bestämda dagar i kyrkoåret. Även vanliga vardagar kunde utnyttjas, men Källström understryker, att få lekmän i praktiken kan ha haft möjlighet att besöka domkyrkan under helgfria dagar. Många handlingar och andakter som ger avlat är dock inte bundna till specifika dagar. I detta avseende är avlatsbrevet generösa gentemot de avlatsökande. Genom att många olika andaktsformer ställs sida vid sida erbjuder avlatsbrevet en valfrihet för de troende och liknar i det avseendet helgonkulten.

All fromhet var inte exklusivt inriktad på det andliga. Ett engagemang för de fattiga kommer till synes i stiftandet av Själakapellet i Linköping år 1410 eller i det fyrfat av koppar som en lundensisk rådmän donerade till domkyrkan 1499, så att "fatuge klerke oc fatuge wsle menniske" skulle kunna värma

sig under vintrarna (s. 90, 141). Även bön för fred i riket är en avlatsgivande handling i ett avlatsbrev från Linköping 1412.

Hanna Källström är välorienterad i samtida brittisk, amerikansk, tysk och nordisk forskning. Hon använder sina referenser konstruktivt och självständigt och drar sig inte för att kritisera sina auktoriteter i flera frågor. Det är på det sättet forskningen rör sig framåt. Hennes bidrag skulle, i komprimerad form, förtjäna internationell spridning.

Hanna Källström har skrivit en mycket innehållsrik avhandling, som jag här blott har kunnat ge några axplock ifrån. En randanmärkning är att hennes grundliga metod leder till många omtagningar och upprepningar som hade kunnat elimineras med en effektivare disposition. Jag skulle vidare rekommendera Källström att hellre använda den tryckta och uppdaterade *New Catholic Encyclopedia* än den delvis föråldrade, men lättillgängliga *Catholic Encyclopedia* (1907–1922), även om den senare har fördelen att kunna tillgås på webben.

Linnéuniversitetet

ANDERS FRÖJMARK

Jan Glete, *Swedish naval administration, 1521–1721: resource flows and organisational capabilities* (Leiden: Brill 2010). 816 s.

Eftersom Jan Glete tråkigt nog avled 2009 blev *Swedish naval administration* ett ofrivilligt bokslut över 30 års arbete med maritim historia. Det är dock glädjande att han hann färdigställa boken och därmed sammanfatta sin betydande forskargärning åt eftervärlden.

I avslutningen av boken framhåller Glete att verket skall uppfattas som en fallstudie av hur den svenska staten utvecklade förmågor att organisera krigföring till sjöss i ett samhälle som till stora delar saknade maritima erfarenheter. Flottan är i det sammanhanget ett intressant område eftersom det krävdes stor organisationskapacitet för att upprätta och administrera en flotta. Glete lyckas väl med att påvisa hur den framväxande fiskalmilitära staten bättre än den feodala organisationen kunde tillvarata befintliga resurser och allokera dem till flottans behov.

Glete använder genomgående en komparativ metod, förutom i kapitel 6, och jämför den svenska organiseringen av flottan med andra europeiska flottor. Han behandlar både kvalitativa och kvantitativa aspekter av flottans organisering. Studien bygger inte bara på tidigare forskning utan även på en riklig genomgång av primärmaterial från svenska arkiv och även en del från utländska arkiv.

Författaren driver tesen att de svenska regenterna var entreprenörer som genom statsapparaten hade en förmåga att nyttja befintliga resurser bättre än andra organisationer. Den svenska staten utvecklades till ett företag som specialiserade sig på att erbjuda beskydd. Entreprenörskap och retorisk skicklighet, menar Glete, gick hand i hand: staten var tvungen att framstå som trovärdig och det var den genom att hänvisa till att den nya komplexa organisationen kunde försvara gränserna och upprätthålla politisk stabilitet i riket. Härvidlag hävdar författaren att det fanns en efterfrågan på beskydd hos allmogen, eftersom denna var fattig och levde nära existensminimum samt med oförutsägbara omständigheter som väder, sjukdomar och våld. Av dessa omständigheter var det endast våldet det gick att göra något åt, vilket staten gjorde anspråk på att kunna.

Glete gör en hel del intressanta observationer om hur flottans organisering förändrades över tid. Vasaregenterna under 1500-talet organiserade flottan via direktstyrning av den lokala förvaltningen och från den lokala förvaltningen överfördes inhemska resurser och inhemsk kunskap som kom flottan till del. Under början av 1600-talet blev marknaden periodvis viktigare för flottans organisering, bland annat lades under Gustav II Adolfs tid skeppsbyggande på entreprenad. Ungefär vid samma tid inköptes fler varor utifrån, till exempel hampa och segeldukar, och ny teknik introducerades när holländska, och något senare brittiska, skeppsbyggmästare anställdes i flottan. Efter Gustav II Adolfs död inordnades flottan i den nya förvaltningshierarkin med kollegium (amiralitetskollegium upprättades 1634). Under senare delen av 1600-talet blev flottans administration alltmer självständig i förhållande till den övriga statsförvaltningen. Detta märks tydligt när flottans centrum flyttades från Stockholm till den nya örlogsstaden Karlskrona och när den högre officerskåren inte längre rekryterades från aristokrater med administrativa och militära erfarenheter utan från ett fåtal familjer som specialiserat sig på en karriär inom flottan – liknande tendenser går att skönja med skeppsbyggmästarna.

I boken förekommer många detaljer om skepp, tågvirke, segeldukar och kanoner, vilket är en guldgruva för den intresserade, även om det kan bli väl detaljerat för den mer allmänhistoriskt intresserade läsaren. Förutom ett generellt index finns ett särskilt index för fartyg samt ett appendix med grundfakta om varje känt svenskt skepp från perioden i fråga. Bakom detta ligger många år av grundligt genomförda källstudier, vilket är oerhört imponerande.

Hur väl förankrar han grundtesen i själva undersökningen? Om vi betraktar regenterna som entreprenörer stämmer det väl in på Gustav I, som tog stora risker när han upprättade en stående flotta, liksom på Gustav II Adolf och Karl XI, som efter katastrofala krig (Kalmarkriget 1611–1613 respektive

Skånska kriget 1675–1679) med nya innovationer återigen gjorde flottan konkurrenskraftig. De övriga regenterna kan snarare ses som förvaltare av entreprenörernas arv. Karl IX, Karl XI:s förmyndarregering och Karl XII kan till och med uppfattas som förstörare av det. Analysen av entreprenörskap skulle ha kunnat kompletteras med begrepp som "spårbundenhet" och "kreativ förstörelse" för en mer fruktbar analys.

Huruvida en större allmänhet verkligen ställde sig bakom framväxten av den fiskalmilitära staten ger inte framställningen något entydigt svar på. Glete rekommenderar därför fler studier i ämnet. Allmogen skildras snarare som producenter, transportörer och arbetare än som politiskt handlande subjekt. Det är dock lättare att finna stöd för att aristokratin och borgerskapet i olika tider stödde flottans utveckling eftersom de därigenom gavs fler karriärmöjligheter, tillgång till patron–klient-relationer, gåvor i form av jord och förmånliga kontrakt.

Avslutningsvis ska framhållas att Gletes verk innehåller flera intressanta komparationer med andra europeiska statsbildningar. Genom dessa drar han slutsatsen att den svenska statsbildningen var, i ett europeiskt makroperspektiv, ett normalfall, om än ett tidigt sådant. Redan på 1500-talet hade den svenska staten etablerat en stående här, en permanent flotta och en skatteadministration som kunde nå ned på hushållsnivå. Dessa innovationer utvecklade andra tidigmoderna stater först vid mitten av 1600-talet eller senare, och det var detta försprång som ledde till framväxten av det svenska Östersjöväldet. När andra stater kom ikapp bidrog den ökade konkurrensen till dess fall. Här har Glete ett viktigt budskap: att inte bara fokusera på den europeiska makronivån utan att även studera meso- och mikronivån för att förklara statsbildningsprocessen.

Göteborgs universitet

KIM OLSEN

Gösta Kjellin & Johanna Enckell, *Sissi-Jaakko: en klassresa i svenskt 1700-tal* (Helsingfors: Schildts 2011). 176 s.

I Gösta Kjellins postumt utgivna bok om Jakob Forsell, adlad af Forselles (1696–1768), används en individ för att skildra frihetstiden från en annan horisont än den vanliga. I stället för Stockholm eller (riks)svensk landsort är utgångspunkten här sydöstra Finland, de gränstrakter mot Ryssland som mer än många andra fick betala det mänskliga priset för periodens krig och oroligheter. Ofta är det en historia om utsatthet, förluster och umbäranden, men det är också berättelsen om en obändig vilja att efter varje nytt slag

resa sig igen och bygga upp det som raserats. Som helhet är det historien om "en klassresa i svenskt 1700-tal" och om det samhälle som gjorde den möjlig.

Detta är inte en bok som enkelt låter sig karakteriseras eller placeras i gängse fack. Som författaren påpekar redan inledningsvis är det inte en historievetenskaplig studie, då källorna till Forsells liv är för få och tunna. Därför har Kjellin ofta fått förlita sig på "dikt" och spekulation, framför allt när det gäller huvudpersonens bevekelsegrunder och tankevärld. Likväl är det inte en skönlitterär berättelse eftersom den är uppbyggd kring mängder av sakuppgifter, inte minst om det historiska sammanhanget, baserade på samtida material och (i blygsam omfattning) sentida forskning. Det närmaste en genrebestämning vi kan komma är kanske att kalla boken en hypotetisk biografi över en 1700-talsmänniska och hans värld.

Forsell föddes och växte upp som Jakob Henriksson i den lilla staden Veckelax, varifrån han som 14-åring tvingades fly undan annalkande ryska trupper. Under det följande decenniet tillhörde han åtminstone periodvis de så kallade sissarna, lösligt organiserade smågrupper som bedrev gerillakrigsföring och sabotageverksamhet mot ryssarna; det var här han fick smeknamnet i bokens titel. När det förstörda Veckelax efter freden i Nystad 1721 återuppstod som Fredrikshamn, slog sig Henriksson ner där som borgare och antog namnet Forsell. Snart blev han en av de ledande handelsmännen i staden men tvingades återigen fly i samband med kriget mot Ryssland 1741–1743.

Sedan Fredrikshamn vid fredsslutet övergått i rysk ägo blev Forsell en av de drivande krafterna bakom etableringen av en ny stapelstad, Degerby, vilken 1752 fick sitt nuvarande namn Lovisa. Som dess borgmästare i 18 år representerade han staden vid tre riksdagar, där han även var ledamot av sekreta utskottet och deputationen för finska ärenden. I alla dessa roller tycks han ha manövrerat skickligt till Lovisas och sin egen fördel; åtminstone växte sig hans affärsverksamhet – handel, skeppsfart och järnbruk med mera – och förmögenhet allt större under årens lopp. Strax före sin bortgång nådde Forsell den sociala höjdpunkten på sin livsbana, när han 1767 adlades som tack för sina insatser under Stora nordiska kriget och i uppbyggnaden av Lovisa.

Som denna snabbskiss visar rörde sig Forsell ständigt mellan den lilla världen i hemtrakterna och den stora världen i Stockholm, en återkommande växelrörelse som Kjellin bygger upp sin framställning kring. Till detta spänningsfält bidrog ytterligare att Forsell i mogen ålder gifte sig med den unga Johanna Schultz, som vuxit upp bland välbeställda Stockholmsborgare och nu följde sin nyblivne make till en av rikets yttersta utposter. I slutet av boken finns ett särskilt kapitel, författat av Johanna Enckell, om henne och hur hon efter makens död kom att fullborda familjens klassresa.

Därtill har Enckell skrivit en epilog som berättar om Gösta Kjellin, hur boken först kom till och hur den färdigställdes efter författarens bortgång 2009. Där betonas särskilt att projektet inte började med Forsell som person, utan med Kjellins ambition att skildra frihetstidens demokratisering och de nya möjligheter den öppnade upp politiskt, ekonomiskt och socialt. Ett besläktat och återkommande tema i boken är hur den politiska och militära elitens beslut, dess vårdslösa agerande och rena inkompetens drabbade vanliga människor hårt – på och utanför slagfälten. Finlands gränstrakter tillhörde i det avseendet de mest utsatta områdena.

Såväl bokens tillkomsthistoria som den ojämn empirin har möjligen bidragit till att texten är fragmentarisk med många och tvära kast mellan olika perspektiv, nivåer och stilarter. I ett konventionellt akademiskt arbete hade den bristen på stringens avgjort varit en svaghet, men i en reflekterande och prövande biografisk essä som denna har det kanske inte samma betydelse. Mer problematisk, åtminstone för en historiker, är den genomgående och tydliga tendensen att tolka Forsells handlande i så positiva termer som möjligt, och att urskulda eller släta över episoder som – åtminstone i ett nutida ljus – kan uppfattas som mindre smickrande.

Avslutningsvis bör sägas att boken är smakfullt formgiven och rikligt illustrerad med målningar och ritningar ur samtida arkiv, men tyvärr ingen karta över den region huvudpersonen levde i. Det är lite synd eftersom framställningen så utpräglad bärs upp av rörelser i rummet och av rumsliga perspektiv. Om det är något författaren lyckas med, så är det att levandegöra hur världen kan ha tett sig från de utsiktspunkter varifrån Jakob Forsell betraktade den. Det är också detta konsekvent genomförda och inte alltför vanliga perspektiv på frihetstiden som är bokens stora behållning.

Göteborgs universitet

KENNETH NYBERG

Galina Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien* (Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek 2010). 191 s.

Efter slaget vid Poltava hamnade omkring 20 000 personer i fångenskap i Ryssland. I boken *Karolinska krigsfångar i Sibirien* undersöker Galina Sjubaldina vad som hände med dem. Boken är en omarbetning och av hennes doktorsavhandling som försvarades 2002. Avhandlingen publicerades på ryska 2005 och föreligger nu i svensk översättning tack vare en insats av Svenskt militärhistoriskt bibliotek (SMB). Thomas Roth har skrivit ett förord och Bengt Eriksson har översatt från ryskan.

I förordet skriver Roth att avhandlingen är av ett militärhistoriskt såväl som kulturhistoriskt intresse samt ett "ett fint exempel på att en historiker kan skriva en bred berättelse utan att ge avkall på de akademiska källkraven". Dessvärre har SMB:s omarbetade version medverkat till ett avkall just på de akademiska källkraven. Här saknas inte bara en presentation av tidigare forskning, frågeställningar och problem som läsaren kan ta ställning till, utan även hänvisningar till litteratur och källor samt givetvis en notapparat. Roth skriver i förordet att Sjubaldina har utnyttjat ryskt och svenskt källmaterial och att analysen baseras på omfattande källforskning i Krigsarkivet och Uppsala universitetsbibliotek. Inget nämns om vilket eventuellt ryskt källmaterial som har använts.

Boken är disponerad kronologiskt och redogör för katastrofen i Ukraina, triumftåget i Moskva, fångarnas förvisning till Sibirien, relationerna till lokalbefolkningen, den svenska organisationen i Sibirien, fångarnas kamp för överlevnad, vägen hem och den vidare betydelsen av de svenska fångarnas närvaro i Sibirien.

Delar av de teman som presenteras i boken känns igen från tidigare skildringar, medan andra förefaller vara resultat av egen forskning. Detta gäller exempelvis fångarnas brevkorrespondens och de ryska myndigheternas försök att kontrollera denna. Enligt regelverket skulle breven skrivas på ryska för att sedan granskas av det lokala kansliet och sedan vidarebefordras till Sibirienkansliet. Detta tyder på en stark vilja från de ryska myndigheterna att kontrollera vilken bild som spred av fångenskapen till Sverige. Enligt regelverket kunde en fånge skicka brev hem högst ett par gånger per år och på grund av kontrollen tog också proceduren lång tid. Sjubaldina lyfter även fram exempel där utläningar som sympatiserat med fångarnas olägenhet hjälpt till med att förmedla brev. Överhuvudtaget slås man över de stora problem som de ryska myndigheterna hade av att vakta, kontrollera och omhänderta ett stort antal fångar på eget territorium. Överallt skapades problem kring förflyttningar, inkvartering, löneutbetalning och bevakning.

Utväxlingsförfarandet hör enligt min mening till det mest intressanta temat i boken. Här knyts den enskilde soldatens liv samman med diplomati på högsta nivå. Kapitulationsvillkoren visar att alla fångar av lägre rang skulle stanna i krigsfångenskap tills de köptes fria, medan de av högre rang skulle frigges först efter att ett fredsavtal ingåtts. Sjubaldina skriver att den omfattande diplomatiska korrespondensen innebar att en relativt aktiv process för utväxlingar etablerades. Efter Poltava och Perevolotjna skall Karl XII ha visat prov på en "oerhörd energi" i försöken att återfå sina soldater medan den ryske tsaren i allmänhet var ovillig att tillåta friköpningar av krigsfångar beroende på rädslan att de skulle återgå i militär tjänst. Olika typer av utväxlingsförfaranden diskuteras, såsom "rang mot rang" eller "icke

utväxla efter namn, utan blint, antal mot antal”, det vill säga en kvantitativ princip. Det senare blev dock inte av. Sjebaldina konstaterar också att fång-utväxlingarna aldrig blev regelbundna, utan selektiva, att fångar av förnäm börd, liksom de som befann sig i centrala delar, prioriterades framför fångar i Sibirien.

Andra sätt att friges var mot borgen eller ”på *parole*”. Att friges mot borgen innebar att tre till fem personer utsågs som garantier mot att fången återvände efter en bestämd tid. Att friges mot *parole* innebar att fången gav ett skriftligt löfte i närvaro av en präst om att återvända efter en viss tid. Dessa två rättigheter kunde dock bara högre officerare nyttja. En annan väg till friheten var givetvis att övergå i rysk tjänst. Exempel återges på massövergångar och olika typer av ryska värvningar till olika militära eller civila funktioner i det ryska samhället. Sjebaldina skriver också att den ena eller den andre fångens beslut att övergå i rysk tjänst inte såg som förräderi av andra karoliner, eller under några omständigheter fördömdes. Detta var snarare ett vanligt inslag i en tid då det fanns legoarméer. Att byta religion sågs dock med strängare ögon. Skildringen av de olika liv som kunde levas i fångenskapen och de verksamheter som många soldater bedrev är också en fascinerande läsning.

Sammanfattningsvis skall det sägas att Galina Sjebaldinas avhandling är nydanande eftersom det är den första undersökningen gjord av en historiker från Ryssland som på allvar diskuterar den svenska krigsfångenskapen. Tyvärr innebär dock SMB:s omarbetning att läsaren går miste om avhandlingens historievetenskapliga bidrag. För en historieintresserad allmänhet hade det säkerligen varit intressant att få en inblick i den ryska diskussionen om den svenska krigsfångenskapen liksom vilka nya ryska dokument som bidragit till att fördjupa eller revidera bilden av fångenskapen från tidigare svensk forskning. Det är därför beklagligt att SMB väljer att omarbota bokens så pass mycket att Sjebaldinas forskningsinsats i det närmaste osynliggjorts. Boken väcker trots det en stor lust att ytterligare fördjupa sig i detta mycket intressant ämne.

Lunds universitet

JOACHIM ÖSTLUND

Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid: adelsliv i 1700-talets Finland*, övers. Camilla Frostell (Helsingfors & Stockholm: SLS & Atlantis 2011). 271 s.

Kirsi Vainio-Korhonen, professor i Finlands historia vid Åbo universitet, är känd som författare till ett flertal arbeten om kvinnors arbete och inkomst-källor i det tidigmoderna svenska riket. Hennes senaste bok, *Ujostelematto-mat* (2012), behandlar barnmorskornas historia på 1700-talet. I boken *Sophie Creutz och hennes tid* tar hon sig an en adelsdam, grevinnan Sophie Creutz (1752–1824), gift med Anjalamannen Lars Glansenstierna. Boken utkom första gången på finska år 2008 och föreligger nu i svensk översättning. På finska har den nyligen fått en fortsättning i form av en biografi över Sophie Creutz dotterdotter Sofie Munsterhjelm (2012).

Det är inte så vanligt med biografier över historiska kvinnor. I detta fall handlar det om en tämligen okänd person, vars livsöden i en lokal kontext lyfts fram som ett exempel på mera övergripande fenomen. Undersökningen kan därför beskrivas som mikrohistorisk, även om boken är skriven som en allmänt hållen tidsskildring snarare än som en forskningsrapport. Ett ledmotiv är framhållandet av adelskvinnans relativa självständighet att disponera över sin tid och sin ekonomi, en tes som är bekant från annan nyligen utkommen finländsk forskning om adliga kvinnor på 1700-talet. Vainio-Korhonen bidrar alltså till reviderandet av bilden av den tidigmoderna kvinnan som ekonomiskt och samhälleligt handikappad. I likhet med andra forskare framhåller hon i stället individen samt de partikularismer och kryphål i lagstiftning som gjorde det möjligt för driftiga kvinnor att råda över sig själva trots de svagheter som förknippades med deras kön.

I biografien skildras en tid och en livsstil, med utförliga beskrivningar av vardagssysslor, släktskap och landskap, från 1760-tal till 1810-tal. Berättelsen är skriven med inlevelse, kanske ibland onödigt detaljerat, med tämligen långa uppräknningar av anförvanter, persedlar eller maträtter. Boken beskriver vardagen, hushållningen, barnafödslar, hälsa, kärlek och död. Samtidigt är det en skildring av en släktkrets i Kymmenedalen i sydöstra Finland, invid dåvarande ryska gränsen: greve Johan Carl Creutz och Eva Sophia von der Pahlens dotter Helena Sophie Creutz var utöver Creutzarna och Wredarna befryndad med Glansenstiernor, Sprengtportar och Jägerhornar, namn som förknippas med Gustav III:s ryska krig och Anjalaförbundet. Anjalaförbundet kom att beröra också Sophie Creutz mycket konkret då hennes man Lars Glansenstierna som en av de sammansvurna gick i landsflykt och dömdes till döden i sin frånvaro, varefter hustrun ensam var tvungen att styra och ställa om familjen och dess tillgångar.

Vid sidan om Sophie Creutz självständiga agerande under makens exil

går hennes romans med svågern Göran Magnus Sprengtporten som en röd tråd genom hela boken, vilket ger intressanta nya inblickar i Sprengtportens omtvistade personlighet. Spekulationerna kring faderskapet till dottern Vendela Glansenstierna kan dock kännas aningen forcerade. Överhuvudtaget skriver författaren ofta om sannolikheter och allmänna tendenser. Som ofta i studier av den här typen innehåller källmaterialet luckor, vilka här förtjänstfullt fyllts med samtida material ur andra familjer och samlingar. Det kompletterar helhetsbilden men understryker samtidigt skildringens generella och deskriptiva karaktär. Övergången från svenskt till ryskt styre 1808–1809 skildras också enbart på person- och släktnivå och genom enskilda upplevelser, inte form av en politisk eller idéhistorisk analys.

Som ett sidospår berör Vainio-Korhonen Anjalamännens tankevärld samt de nätverk av släktskap och lojalitet som till en del förklarar officerssupporets omfattning. Boken får här en synnerligen intressant politisk dimension. Det är förståeligt att författaren inte velat frångå sitt huvudtema; dock hade hennes värdefulla insikter om Anjalamännen kunnat utvecklas mera, med tanke på att politik och filosofi också ingick som ett centralt element i den adliga självbilden på 1700-talet, för såväl män som kvinnor.

Boken väcker också tankar om korrespondens och känslor på 1700-talet. Den innehåller en stor mängd citat ur brev, vilka gärna hade kunnat problematiseras tydligare. I den svenska översättningen har bokens mycket talrika citat systematiskt återgetts i den form författaren funnit dem i arkiven. För en modern läsare som inte är insatt i tidens ortografi blir de dock tunglästa, särskilt som flera av citaten innehåller uppenbara avskrivningsfel (exempelvis "igcallianner" för "igenkänner", s. 64 och 171), vilka den svenska förlagsredaktören med lätthet hade kunnat påtala. I det finska originalet, där citaten är översatta, smälter citaten bättre in i helheten och är lättare att ta till sig.

Boken erbjuder få överraskningar åt den invigde läsaren och någon kunde kanske tycka att vardagens vidlyftigheter fått onödigt stor plats i biografin. För en läsare intresserad av adersliv och kvinnors vardag i 1700-talets Nordeuropa erbjuder boken om Sophie Creutz och hennes tid ändå en givande och medryckande läsning. Som helhet utgör den en balanserad berättelse. Författarens största merit med denna bok är att hon lyckats med utmaningen att skriva en biografi över en kvinna vars identitet sist och slutligen är av underordnad betydelse i förhållande till de strukturer, processer och mentaliteter som läsaren ges inblick i.

Helsingfors universitet

CHARLOTTA WOLFF

Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende: konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors: Schildts 2010). 225 s.

Affärer, allianser, anseende: konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820 är en bred skildring över borgerskapet i Helsingfors under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet. Under denna tid skedde stora förändringar i Helsingfors. Från att ha varit en liten svensk småstad förvandlades staden till huvudstad i det ryska storfurstendömet Finland. Praktfulla stenhus och institutioner uppfördes. Med statusen som huvudstad följde förändringen från småstadsmentalitet där de flesta kände varandra och ekonomi och politik var nära sammanflätade, till huvudstadens mer opersonliga och administrativa framtoning. Boken kretsar kring några släkter och huvudpersoner med förgreningar i vidare kretsar, där familjerna Weckström och Rosenström spelar viktiga roller. Historikern Jessica Parland-von Essen bygger upp sin skildring kring ett antal aktörer och följer dem i deras allianser. Att gifta in sig i rätt familj och bygga nätverk var strategiskt viktigt för att lyckas i karriären och vinna social prestige, och den position man erövrade skulle också synas i bostad, vanor och klädsel.

Två vändpunkter var viktiga i stadens historia: påbörjandet av fästningsbygget i slutet av 1740-talet och anslutningen till Ryssland 1808. Bokens centralgestalter är fältproviantmästare Mathias Weckström den äldre, hans son Johannes, svågern och borgmästaren Johan Kuhlberg, läkaren Otto Berndt Rosenström, samt Christian Kuhlberg. De senare representerar efterföljande generationer. Utifrån staden, dess historia och människor får vi stifta bekantskap med tidens rättshistoria, skolhistoria, umgängesliv med mera.

En viktig grund för Helsingfors sociala nätverk utgjordes av skråväsendet. Det utövade kontroll men gav också hjälp vid sjukdom och dödsfall. Stadens högsta elit bestod av en liten krets adliga personer, kronans högsta tjänstemän, de rikaste handelsmännen, prästerskapet, lärare och rektorer, samt rådmän och borgmästare. Det är huvudsakligen denna krets som skildras. Kvinnorna i familjerna spelade en viktig roll i alliansskapandet, såväl som förmedlande länkar vid äktenskap mellan olika familjer, som i egen person. Flera hustrur till handelsmän var delaktiga i makens yrkesverksamhet, både som gifta och som änkor.

Kulturlivet i Helsingfors utvecklades efterhand. 1786 anordnades den första officiella konserten, där man bland annat kunde njuta av en symfoni av Haydn. Uppgifter om inköp av noter tyder på att det heller inte var ovanligt att man musicerade i hemmen, och delvis verkar noterna ha kommit till staden via Sveaborg. Staden gästades regelbundet av kringresande teatergrupper, och under 1700-talet ägde föreställningarna rum i olika privathus.

Sveaborg bidrog också till porträttkonstens utbredning. De porträttmålare som var verksamma vid fästningen har också avbildat en del av det helsingforska borgerskapet.

Genom läkaren Rosenström ges en inblick i den medicinska sfären i Helsingfors i slutet av 1700-talet, vilket är ett av bokens mest intressanta avsnitt. I Sverige var man mån om att befrämja befolkningstillväxt och vetenskap, och efter dessa riktlinjer utbildades både läkare och barnmorskor. Den höga barnadödligheten hade länge varit ett problem, men med hjälp av legitimerade barnmorskor strävade man efter att sänka dödligheten och göra förlösningarna säkrare. I sin ed lovade barnmorskorna att bekämpa vidskepelse, aldrig framkalla missfall och att troget hjälpa behövande både dag och natt. De flesta barnmorskor var hantverkarhustrur, men även soldat-hustrur och änkor efter tjänstemän finns omnämnda. Eftersom alla skulle utbildas vid Informationsverket i Stockholm, var bristande kunskaper i svenska ett problem som drabbade kvinnor från det inre av Finland. I samband med Gustav III:s resa till Finland 1775 yrkade kungen starkt på att fler skulle utbildas, och att de blivande barnmorskorna, som i allmänhet var gifta kvinnor i trettioårsåldern, åtminstone skulle lära sig att läsa och helst också skriva svenska.

Belägringen av Sveaborg vårvintern 1808 har förstås lämnat avtryck. Rosenströms sexåriga dotter Sophie skrev i ett brev i början av mars: "En rysk officer med en hop Soldater inträdde i vår boning. Mamma hade församlat alla barn och tjänstefolk omkring sig. Vi föllo alla på våra knän och bad om Guds beskydd." Sophie berättar om kontakten mellan fästningen och staden under de dramatiska månaderna. Rosenström blev krigsfånge efter kapitulationen, men fick stanna i Helsingfors och vårda krigsfångar sedan han svurit trohetsed till kejsaren. Att han talade lite ryska bidrog nog till den bättre behandlingen.

Affärer, allianser, anseende har både sin styrka och sin svaghet i persongalleriet och den breda ansatsen. Ibland känns läsningen spretig med många namn som ilar förbi, och texten kan upplevas som ofokuserad. Andra gånger är de enskilda livsödena väl anknutna till ett större sammanhang, och det blir intressant att följa livet i Helsingfors genom några människors ögon.

Lunds universitet

EVA HELEN ULVROS

Pasi Ihalinen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the age of revolution: Nordic political cultures 1741–1820* (Farnham: Ashgate 2011). 404 s.

Revolutionens tidevarv, begränsas i nyare forskning inte bara till de franska och amerikanska revolutionerna, utan begreppet används för att sammanfatta de djupa kulturella, sociala och politiska förändringar som Europa och andra delar av världen genomgick under 1700-talets senare hälft och 1800-talets första decennier. Traditionella strukturer och tankesätt utmanades av alternativa begrepp om legitimitet, politisk makt, offentlighet, frågor om sociala privilegier och nya föreställningar om manligt och kvinnligt. I tidigare forskning har de nordiska länderna betraktats som isolerade och relativt opåverkade av de revolutionära tendenserna i Europa. I antologin *Scandinavia in the age of revolution: Nordic political cultures 1741–1820* framhålls i stället de genomgripande förändringar i den politiska kulturen som följde av ökade internationella kontakter både med Europa och övriga världen, genom handel men också på grund av krig, vetenskapliga upptäckter, politiska debatter och inte minst på grund av ändrade konsumtionsmönster.

I antologin studeras den politiska och sociala historien i de nordiska länderna under revolutionstiden. Teoretiskt hämtas inspirationen från kultursociologiskt och lingvistiskt håll. Dessa perspektiv har under de senaste decennierna vuxit sig allt starkare inom den tidigmoderna historieforskningen i Norden. Boken är indelad i fyra delar som behandlar var sin aspekt av politisk kultur: monarkins kris, omvandlingen av den politiska debatten, kommersiella intressens ökade inflytande på politiken och slutligen de skiftande gränserna och möjligheterna för politiskt deltagande. Varje del inleds med en problematiserande översikt, som ger en god ingång till artiklarna. Översikterna är analyserande och välskrivna och håller tematiskt samman de 21 korta artiklarna.

Ansatsen att komma ifrån den nationella centrering som har dominerat nordisk tidigmodern historieforskning är berömvärd. I Pasi Ihalainens och Karin Sennefelts utmärkta introduktion betonas att utvecklingen i de enskilda nordiska länderna skall kompareras både med varandra och med den europeiska utvecklingen. Hur denna ambition i praktiken genomförs varierar i volymens olika bidrag. I några bidrag blir jämförelsen mer pliktskyldig eller uteblir helt. I de fall där komparationen verkligen genomförs aktivt bidrar den till intressanta analyser och nydanande slutsatser. Ett exempel är Hilde Sandviks artikel "Gender and politics before and after the Norwegian constitution of 1814". Sandvik visar att änkors politiska inflytande beskars under 1800-talet. Hon förklarar denna utveckling med den individualistiska grundsyn som präglade den gryende demokratiseringen och liberaliseringen.

I den nya ideologin fanns inte politiskt utrymme för änkorna i egenskap av hushållsföreträdare. Medborgarbegreppet blev allt mer knutet till kön. I sin slutkomparation lyfter hon fram likheter och olikheter i de nordiska rikena och hur de olika länderna påverkade varandra. Hon visar även hur politiska kulturer påverkade varandra i de glapp som uppstår när en kultur ersätter en annan.

En annan målsättning är att presentera de nya perspektiv och resultat, särskilt tematiskt och metodologiskt, som intresset för politisk kultur har medfört i nordisk 1700-talsforskning. Detta genomförs mycket väl av artikel-författarna, som alla är etablerade och framträdande inom detta forskningsområde. Genom att använda språkliga och kulturteoretiska perspektiv har ny kunskap på flera områden vunnits och man visar på att förhållandena i Europa också återfinns i de nordiska länderna. Karin Hassan Jansson pekar på den starka kontinuiteten men också den tydliga könskodningen av det politiska språket i Sverige 1750–1820. Familjen användes som metafor för alla sociala, politiska och ekonomiska institutioner och maktrelationer i det svenska tidigmoderna samhället. Karin Sennefelt analyserar i sin artikel "Masculinity, sociability, and citizenship in the age of liberty" medborgarbegreppet och dess förskjutningar under frihetstiden och visar hur nära förbundna manlighetsideal och medborgarideal var. Hon pekar också på den politiska innebörden i praktiker som vid första anblick inte alls verkade vara politiskt laddade såsom klädsel, skålande och dryckesvisor. Tryckfrihetens införande i både Danmark och Sverige under 1700-talets senare hälft fick djupgående effekter på debatten och den politiska kulturen. Genom att analysera värderingar och idéer visar artikelförfattarna på avgörande förändringar i kyrkliga, aristokratiska och akademiska uppfattningar av den politiska verkligheten men också på konkreta ideologiska konfrontationer mellan olika samhällsgrupper. Pasi Ihalainens och Michaels Bregnsbos artikel behandlar det kyrkliga mottagandet av upplysningen och hur prästeståndet i både Danmark och Sverige förhöll sig till de nya föreställningarna om makt, stat, kungamakt och medborgarskap. Författarna lyfter fram specifika drag i de nordiska ländernas utveckling och framhåller betydelsen av den religiösa bakgrunden för kontinuiteten och det gemensamma i en nordisk politisk kultur.

Den politiska radikaliseringsen och de sociala förändringarna under 1700-talets senare hälft var en utmaning mot de europeiska monarkierna. I de nordiska rikena lyckades regimerna dock anpassa sig till kraven på politiska förändringar, offentlighet och konstitutionella reformer. I analyserna av denna "relativa flexibilitet" har antologin sin verkliga styrka och bidrar på flera punkter till den internationella forskningen. Tveklöst är att det förekom radikala politiska strömningar i Norden. Här hade fler referenser

till forskning, till exempel Martin Lindes, som problematiserar villkoren för folkligt motstånd och konkret statlig maktutövning skärpt analysen. De nordiska erfarenheterna av hur myndigheterna hanterade dessa konflikt-situationer bjuder en mer nyanserad bild av vad "revolutionär" förändring är än vad internationell forskning har visat och pekar på en alternativ väg till modernisering. Mottagligheten för förändring kom till uttryck i reformer såsom förbättrade villkor för bönderna, tryckfrihet och privilegiebegränsningar. Förändringarna var dock inte enbart styrda från ovan utan var även ett resultat av ett aktivt deltagande underifrån. Flera samhällsgrupper såsom bönder, borgare och även kvinnor saknade helt eller delvis politiska rättigheter men hade ändå god medvetenhet om de politiska kanaler som stod till buds. De deltog aktivt i de politiska processerna och gjorde sina röster hörda genom suppliker och genom att utnyttja nätverk. Flera av artikelförfattarna pekar på vikten av den lutherska traditionen med bred läs- och skrivkunighet som bidrog till politisk aktivitet även hos lägre sociala skikt. Denna medverkan betraktas som avgörande för den politiska stabiliteten. Här finns glädjande nog en ansats att förklara den blandning av stabilitet och flexibilitet som tycks vara så grundläggande i de nordiska länderna.

Antologin ger en god bild av nordisk forskning om tidigmodern politisk kultur. De enskilda artiklarna är överlag intressanta, men ett avslutande kapitel som drog samman resultaten från de enskilda bidragen och analyserade likheter och olikheter, kontinuitet och förändring i de nordiska länderna hade gjort denna volym än mer läsvärd, i synnerhet för den publik man vänder sig till. Tyvärr förekommer det en hel del upprepningar av fakta och bakgrundsinformation. I några bidrag går flera sidor till bakgrundsteckningar. Detta är synd eftersom artiklarna är så korta. I stället kunde krut lagts på analys och komparation mellan länderna.

Avslutningsvis vill jag framhålla att det är mycket värdefullt att en publik utanför Norden genom denna volym ges möjlighet att ta del av aktuell forskning om de nordiska länderna. Äldre internationella framställningar om denna tid har främst utgjorts av litteraturöversikter. Här bygger i stället artiklarna på empiriska undersökningar utförda av författarna själva. Författarna visar att även de nordiska länderna var en del av det revolutionära Europa. Resultaten knyts tydligt an till rådande teorier och forskningsfronten på området (i synnerhet den anglosaxiska/engelskspråkiga traditionen) och visar att nordisk forskning står sig väl internationellt.

Göteborgs universitet

MARIA CAVALLIN AIJMER

Ann-Sofie Bergman, *Lämpliga eller olämpliga hem? Fosterbarnsvård och fosterhemskontroll under 1900-talet*, Linnaeus University Dissertations Nr 66 (Växjö: Linnaeus University Press, 2011). 385 s.

Detta är en avhandling i skärningspunkten mellan historia, socialt arbete och barndomshistoria. Den har lagts fram vid institutionen för socialt arbete vid Linnéuniversitetet men har ett tydligt historiskt förändringsperspektiv och bygger på ett omfattande källmaterial; dels arkivmaterial i form av akter, korrespondens, protokoll, inspektionsrapporter, dels lagstiftning, tidskrifter, utredningar och rådgivningslitteratur.

Avhandlingens syfte är att belysa och analysera dominerande föreställningar om vad som varit kännetecknande för lämpliga fosterhem och fosterföräldrar. Studien utgår framför allt från förhållandena i Växjö; tre perioder granskas närmare: 1926–1935, 1946–1955 samt 1966–1975. Teoretiskt rör sig avhandlingen inom områdena profession och makt. I den teoretiska referensramen saknar jag barnperspektiv och en diskussion kring föreställningar om barndomens innebörd, särskilt som författaren på ett förtjänstfullt sätt har lyft fram exempel från källmaterialet som tydliggör barns röster och hur de agerat i olika situationer.

Avhandlingens tre empiriska kapitel följer en kronologisk ordning och består alla av fyra avsnitt. Ett presenterar fosterbarnen och fosterföräldrarna; ett handlar om tillsyn och kontroll av fosterhemmen, och ett har fokus på vad som uppfattades som ett lämpligt hem. Det fjärde avsnittet tar upp barns utsatthet som fosterbarn och handlingsstrategier, när barn, fosterföräldrar och biologiska föräldrar inte var överens med barnavårdsnämnden.

Bergman har följt de barn som placerades under respektive period, sammanlagt flera hundra; det handlar alltså om ett stort arbete. Det barnen hade gemensamt var att de inte kunde eller inte ansågs kunna bo hos sina biologiska föräldrar, men utgångspunkterna för placeringarna kunde vara ganska olika. En del barn hade Växjö barnavårdsnämnd placerat i fosterhem i och omkring Växjö; andra hade föräldrarna själva placerat i fosterhem och barnavårdsnämnden skulle godkänna hemmet. Några barn hade placerats i Växjö av andra barnavårdsnämnder, men Växjö barnavårdsnämnd hade visst ansvar för dem. En del barn var från början avsedda att adopteras. Sammanställningarna ger intressanta inblickar i såväl kontinuitet som förändring vad gäller exempelvis barnens ålder, orsaker till placeringarna, släktingplaceringar och i vilken utsträckning barnen blev kvar i sina fosterhem. Över tid skedde en ökad professionalisering av tillsyn och kontroll men också en förändring i hur man ansåg sig kunna upptäcka missförhållanden. De oanmälda besöken blev färre och telefonkontakter vanligare.

Kravnivån för vad som ansågs lämpligt förändrades under undersöknings-

perioden. Under det första nedslaget beskrivs ett starkt fokus på bostad, hälsa, kläder och mat. Bostaden skulle vara ljus och ren och helst ligga på landet, men barnen skulle inte ha för långt till skola och kamrater. Barnlösa fosterföräldrar uppfattades som positivt; då skulle barnen få omsorg och utrymme, men det var också ett sätt att förvissa sig om att fosterföräldrarna ekonomiskt skulle klara av att ha ett barn, menar Bergman. Bedömningarna under period 2 påminner om den första perioden, men nämnden såg inte längre landsbygden som odelat positiv. Dåliga bostäder var vanligare på landsbygden; det fanns också kritik mot att barn fick arbeta för mycket. Kraven på ett gott hem under period 3 skiljer sig markant från de tidigare nedslagen. Bostaden skulle nu gärna vara personligt inredd och det skulle finnas utrymme för barn. Fosterföräldrarna skulle vara engagerade och aktiva, och om man tidigare gärna sett barnlösa fosterföräldrar så skulle de nu helst ha erfarenhet av barn, gärna egna barn. Bergman finner också en stark betoning på att fostermodern skulle vara hemma, trots att det blev vanligare att kvinnor förvärvsarbetade utanför hemmet.

Men variationen gällde inte bara de olika perioderna. Studien visar att det ställdes andra krav för det som skulle bli en permanent placering, en adoption, samtidigt som kravnivån kunde vara lägre för till exempel släktingar och om barnet trivdes i hemmet. Avhandlingen innehåller flera sådana exempel, men den spänning och variation vad gäller förhandlingsutrymme som framträder i materialet utnyttjas inte fullt ut i analysen. Här skulle man också gärna sett en mer utförlig diskussion om Växjö skilde sig från vad som är känt från storstadssammanhang. Cecilia Lindgren, som studerat adoptioner i Stockholm under ungefär samma period, fann till exempel inte att kvinnors förvärvsarbete uppfattades som något problem på 1970-talet.¹

Lämpliga eller olämpliga hem? Fosterbarnsvård och fosterhems kontroll under 1900-talet är en gedigen avhandling. Den behandlar en period som hittills inte ägnats så mycket uppmärksamhet i forskningen om den sociala barnvården och är därmed ett viktigt tillskott till vår kunskap om ett område som representerar en stark kontinuitet i det sociala arbetets praktik. Den stora källgenomgången är en av handlingens styrkor; det långa tidsperspektivet är en annan. Kanske kan man fundera över valet av nedslag. Tiden för andra världskriget är en period då trycket ökade på den sociala barnvården och utifrån avhandlingens frågeställningar skulle det ha varit spännande att se om och i så fall detta påverkade bedömningarna av vad som ansågs som lämpligt. Men detta kan också bli ett intressant område för fortsatt forskning.

Linköpings universitet

INGRID SÖDERLIND

1. Cecilia Lindgren, *En riktig familj: adoption, föräldraskap och barnets bästa 1917–1975* (Stockholm: Carlssons, 2000) s. 194.

Catrin Andersson, *Hundra år av tvåsamhet: äktenskapet i svenska statliga utredningar 1909–2009* (Lund: Arkiv 2011), 199 s.

Idag är äktenskapet en könsneutral institution, genom vilken två vuxna – samkönade eller olikkönade – manifesterar sin kärlek. Denna samlevnadsneutralitet är historiskt tämligen ny: vem som får gifta sig och under vilka villkor har under lång tid varit föremål för omfattande debatt.

Uppsalasociologen Catrine Andersson har i en intressant doktorsavhandling studerat just äktenskapsbegreppets föränderliga betydelse, så som det formats i det offentliga utredningsväsendet mellan 1909 och 2009. Äktenskapet ses av henne som ett av flera sätt för staten att reglera intima relationer. Och det är just själva formerna för den politiska regleringen av människors intima relationer som studeras i avhandlingen, inte de äkten-skapliga praktikerna.

I försöken att ringa in äktenskapsbegreppet hämtar Andersson inspiration i den sociologiska och historiska forskningen. I denna har äktenskapets institutionella funktioner analyserats, antingen som en nödvändighet i samhällets försök att skapa stabilitet eller som en repressiv normskapande kraft. Efterhand har ytterligare perspektiv lagts till analysen av äktenskapets betydelse vilka också inkluderar queera relationer. Det är i denna tradition som Catrine Andersson placerar sin forskning. Genom att kombinera begrepps-historisk analys med diskursanalys knyter hon an till den queerteoretiska uppmaningen att kritiskt granska heterosexualiteten och, mer specifikt, vidare analysera de normer som omger just äktenskapets betydelse i det offentliga utredningsväsendet.

Andersson har delat in utredningsmaterialet i tre historiska perioder (1909–1957, 1958–1981, 1982–2009). Den första analysperioden behandlar det tidiga 1900-talets reformering av de äldre äktenskapslagarna. Här beskrivs exempelvis hur förändringar i synen på vem som får gifta sig skett över tiden. Religiösa övertygelser ersattes av andra föreställningar, inte minst präglade av rashygieniska ideal liksom politiska förväntningar på ökad reproduktion. I mitten av det förra seklet skedde också en utvidgning av vad som avsågs som äkten-skapliga domäner, bland annat genom att äkten-skaplika förbin-delser (ofta s. k. varaktiga och uppbyggda på känslomässig grund) åtskiljdes från korta och opersonliga relationer.

Denna första del är avhandlingens minst bearbetade. Ett litet antal utredningar analyseras och de täcker inte heller hela perioden. Här hade antagligen en analys av fler texter bidragit till en fördjupning av själva äkten-skapsbegreppet. Sannolikt hade också en mer grundlig genomgång av alla de utredningar som skrevs om intima relationer, äkten-skapets villkor och förutsättningar under perioden bidragit till att den periodvis linjära och

konfliktfria historieskrivningen hade nyanserats. En sådan genomgång hade möjligen också synliggjort alla de aktörer som med olika utgångspunkter och ideologiska förtecken var engagerade i frågan om äktenskapets framtid.

I avhandlingens andra analysdel undersöks tiden från 1958 fram till 1981, en period där äktenskapsbegreppet omvandlades ganska radikalt. Inte minst den nya äktenskapslagen från 1971, och framväxten av könsneutrala och jämställda ideal, präglade synen på äktenskapet. Från att ha haft en särställning i de statliga utredningarna kom äktenskapet att ytterligare luckras upp och istället erkände staten en rad olika relationsformer, även om äktenskapet befann sig högst upp i hierarkin. Det heterosexuella paret och den heterosexuella familjen utgjorde sålunda fortfarande utredningsväsendets huvudsakliga intresseområden.

Det är först i den sista analysperioden som den traditionella kärnfamiljens dominans utmanas på allvar. I sina försök att finna ett sätt att jämställa homosexuella relationer med heterosexuella kom utredarna att introducera kärleken som ett viktigt inslag i äktenskapsbegreppet, framförallt som ett sätt att skilja mellan en tillfällig, sexuell relation och en kärleksfull och varaktig relation. Kärlek ansågs nämligen vara något som var gemensamt för homosexuella och heterosexuella par. Kärlek och gemenskap blev sålunda ledord i försöken att skapa äktenskapslikhet. Kärleksfulla homosexuella parförhållanden grundade sig emellertid i en föreställning om en homosexuell autenticitet. I försöken att skapa äktenskapslikhet mellan homosexuella och heterosexuella par utgick utredarna från heteronormativa logiker där ett slags autentisk homosexualitet var ett krav för att kunna jämföras med heterosexuell kärlek – trots en till synes icke-heteronormativ ambition.

Samtidigt visar Andersson att idén om det livslånga äktenskapet sedan länge har övergivits av de statliga utredarna. Inte heller ordar man mycket om varaktighet eller stabilitet. Dock framstår tvåsamheten orubbad som ideal och norm, trots ett i övrigt föränderligt äktenskapsbegrepp.

Hundra år av tvåsamhet är en angelägen doktorsavhandling, där Catrine Andersson bidrar med ny kunskap inom ett dynamiskt forskningsområde. Avhandlingen kastar nytt ljus över äktenskapet som begrepp men också över konstruktioner som berör familj, sexualitet och tvåsamhet. Catrine Andersson visar att den svenska konstruktionen av tvåsamhet fortfarande vilar på heteronormativa antaganden – trots försöken att integrera könsneutralitet i lagstiftningen och trots försöken att erkänna rätten att älska för alla. Kärleken tycks alltså fortfarande vara villkorad i den svenska politiken.

Lunds universitet

ÅSA LUNDQVIST

Fay Lundh Nilsson & Anders Nilsson (red.), *Två sidor av samma mynt? Folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna* (Lund: Nordic Academic Press 2010). 224 s

Ordet bildning är mångtydigt och svårfångat. Under senare delen av 1900-talet har ordet kommit att ställas mot ordet utbildning, så att begreppsparat bildning–utbildning kommit att markera motpoler inom folkbildningsforskningen. Titeln på antologin syftar på detta begreppspar.

Har bildning och utbildning varit två sidor av samma mynt inom den nordiska folkhögskolan? Den frågan besvaras jakande av volymens nio bidrag. Det antagna motsatsparet bildning–utbildning framställs här som en sentida efterhandskonstruktion snarare än som analytiskt precisa begrepp. I sitt bidrag menar Anna Nørholm Lundin att motsatsen bildning–utbildning förstärktes påtagligt i och med folkbildningsforskningens tillkomst under 1960-talet. Mot den bakgrunden pekar antologin som helhet fram emot en kritisk revidering av teoretiska utgångspunkter inom den förefintliga folkbildningsforskningen.

Men om bildning och utbildning är två sidor av samma mynt, vilket är då myntet? Orden bildning, utbildning och folkbildning är mångtydiga. Vad är det som dessa ord anspelar på och vad händer när ett och samma ord ges olika, kanske även motstridiga betydelser? I sitt inledande bidrag slår Fay Lundh Nilsson och Anders Nilsson fast att ända sedan sin tillkomst under 1840-talet har folkhögskolan haft en dubbel uppgift. Å ena sidan har folkhögskolorna syftat till att ge medborgarskapskunskap till yngre vuxna, så att dessa senare ska kunna verka som självständiga medborgare inom ett demokratiskt styrt samhälle. Å andra sidan har de också förmedlat yrkeskunskap så att eleverna kunnat bli ekonomiskt självständiga yrkesarbetare och/eller rationellt arbetande jordbrukare. Folkhögskolorna har hela tiden syftat till att hjälpa sina elever att bli bildade och självständiga medborgare. I processen från folkbildning till folkstyre har de bidragit till demokratiseringen.

Beroende på hur man tolkar ordet folk ger man dock ordet folkbildning olika betydelser. I antologin tematiserar till exempel Christine Zeuner olika betydelser av folkbildning (s. 64ff). Ordet kan samtidigt betyda bland annat vuxenutbildning och bildning av de lägre klasserna. Men det kan också beteckna bildandet av avgränsade folk ur oavgränsade människomassor. Under andra halvan av 1800-talet bidrog folkhögskolorna till formerandet av de moderna folk som under 1900-talet skulle komma att inrätta demokratiskt styrda nationalstater. Zeuner och Ove Korsgaard visar i sina respektive bidrag att de första folkhögskolorna inrättades i hertigdömena Slesvig-Holstein – alltså inte i kungariket Danmark – som led i pro-konstitutionell, nationalliberal språkpolitik. Kring mitten av 1800-talet var framför allt

Slesvig språkligt blandat och stod i en obestämd mellanställning mellan dåtidens absoluta danska monarki och den framväxande tyska konstitutionella rörelsen. I kapitlet "Vuxenutbildningens början i Schleswig-Holstein" (översatt till svenska av Ingeborg Balhuizen) diskuterar Zeuner folkhögskolan Rendeburg (1842–1848) där undervisningsspråket var tyska, medan Korsgaard i kapitlet "Den rene højskole som ideal. Den urene som praksis" tar upp de folkhögskolor där undervisningsspråket var danska. Genom att styra eleverna i riktning mot antingen tyska eller danska var folkhögskolorna under 1840-talet instrumentella i försöken att göra slesvigiska bönder till antingen tyskar eller danskar i kommande tyska respektive danska/skandinaviska nationalstater.

Det skandinavistiska momentet inom den nordiska folkhögskolerörelsen var centralt under 1800-talet, men har kommit att överskuggas inom sentida folkbildningsforskning. Uppdelningen på respektive svenska, norska, danska och finländska folkhögskolor utgjorde något av en självklar utgångspunkt för senare tids forskare. Antologin betonar att den gemensamma utgångspunkten bakom folkhögskolorna varit intentionen att bilda/utbilda eleverna till självständiga medborgare som i demokratisk ordning kan styra sig själva. Grunden för demokratiseringen framstår som den moderniseringsprocess i vilken moderna folk har bildats, snarare än tvärt om: den moderna demokratin har utvecklats ur folkbildande modernitet, inte ur olika nationella folk.

De nordiska folkhögskolornas underliggande tendens att bilda ett skandinaviskt folk av de olika nordiska kungarikenas undersåtar – med hertigdömena Slesvig-Holstein som paradexempel – är en återkommande refräng, även under 1900-talet. Den blir belyst av Inger Landström i kapitlet "Den nordiska folkhögskolans globala medborgare. Folkbildningspedagogik med internationella förtecken". Här undersöker Landström nordiska folkhögskoleprojekt efter andra världskriget. Hon kommer därmed in på en problemställning som anas igenom hela volymen: "När vi talar om nordisk folkbildning så kan det verka som om vi pratar om samma sak tills det ibland visar sig att vi inte gör det. Å ena sidan kan ett ord ges olika innebörder. Å andra sidan kan ett fenomen heta olika saker på de skandinaviska språken." (s. 192) Samtidigt visar de olika bidragen att forskningen utifrån olika nationella utgångspunkter närmar sig ett och samma forskningsobjekt. Mot den bakgrunden framstår volymens olika bidrag på svenska, danska och norska som kongenial. Antologin pekar mot en förskjutning inom forskningsfronten rörande nordisk folkbildning, från en tidigare betoning på bildning/utbildning inom nationell kontext till en mer markerad betoning på folk inom transnationell kontext.

Tore Pryser, *USAs hemmelige agenter: den amerikanske etterretningstjenesten OSS i Norden under andre verdenskrig* (Oslo: Universitetsforlaget 2010). 224 s.

Underrättelsetjänsternas historia är inget prioriterat ämne bland svenska historiker. Det är i första hand journalister, liksom före detta aktiva från säkerhets- och underrättelsetjänsterna, men också historiker från grannländerna som frossar i svenskt arkivmaterial. En av dem är Tore Pryser, historieprofessor i Lillehammer. Under flera år har han bedrivit forskningsprojektet "Tyska underrättelsetjänster i Norden 1930–50", som resulterade bland annat i böckerna *Hitlers hemmelige agenter* (2001) och *Kvinnliga spioner* (2009). Båda behandlar till stor del svenska förhållanden. I sin senaste bok studerar Pryser de aktiviteter som Office of Strategic Services (OSS), den amerikanska hemliga underrättelsetjänsten i utlandet fram till hösten 1945 och föregångarinstitution till CIA, bedrev i Norden.

Pryser inleder med en kommentar till forskningssituationen och arkivläget angående OSS-aktiviteter i Norden och presenterar sedan de olika grenar av OSS som var verksamma i de nordiska länderna, deras mål och personal (ledningen, fältagenter och kontaktpersoner). Han studerar Westfield Mission (Stockholm) utförligt och behandlar tiden efter krigsslutet i korthet.

I ett svenskt perspektiv är den amerikanska underrättelsetjänstens kontaktnät i Sverige av särskilt intresse. OSS uppmärksammade framför allt personer inom den svenska polisen och i regeringen samt journalister. Men även politiska flyktingar samt attraktiva kvinnor, modeller, mannekänger och servitriser intresserade amerikanerna. En del personbedömningar är synnerligen intressanta vad gäller debatten om den svenska neutralitetspolitiken under och efter andra världskriget. Utrikesminister Christian Günther bedömdes i OSS-materialet från december 1942 som både antinazistisk och antibrittisk, men först och främst sågs han som en karriärdiplomat. Justitieminister Karl Gustaf Westman beskrevs som protysk, men icke pronazistisk (s. 58f.). I OSS-rapporter från 1944, skrivna av Roy Victor Peel, professor i statsvetenskap, omtalas Harry Söderman, under många år chef för Statens kriminaltekniska anstalt, som både probrittisk och proamerikansk. Kommissarie Thorsten Söderström från Allmänna säkerhetstjänsten beskrevs av Peel som "demokrat" och rekryterad av OSS (s. 24f.). Östen Undén och socialminister Gustav Möller, som var ansvarig för säkerhetspolisen, informerade Peel om både svensk inrikes- och utrikespolitik. Båda betraktades av Peel som "still close friends" (s. 27). Även andra kända svenskar bedömdes av Peel som "friendly to the United States", till exempel Folke Bernadotte, professorerna Alva och Gunnar Myrdal ("are very clever, very egoistic and very tricky"), Bertil Ohlin, Herbert Tingsten, Torsten Gårdlund, Gunnar

Heckscher och historikern Gunnar Westin. Bland proamerikanska journalister nämns Ragnar Casparsson i *Aftontidningen*, Nils Horney i *Morgon-Tidningen* och Victor Vinde i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. OSS i Stockholm försökte rekrytera antinazistiska journalister som Willy Brandt, senare västtysk förbundskansler, liksom svenskarna Victor Vinde och Åke Thulstrup. Men det fanns också andra krafter i det svenska samhället. Till exempel varnade Peel för Börje Brilioth i *Stockholms-Tidningen*, som stod i nära kontakt med den tyska presstalesmannen. En del professorer i Lund beskrevs som "vigorous pro Axis-groups". De togs upp i namnlistor över personer som var misstänkta att arbeta för Nazityskland ("Swedish Suspect List"). Dessa listor omfattade kända personer inom adeln, höga officerare och ledande akademiker, redaktörer etcetera. Med krigets gång sjönk antalet misstänkta från 843 år 1941 till 213 år 1944 (s. 51ff.). OSS-materialet visar att amerikanerna hade en god översyn över förhållandena i Sverige framförallt vid slutet på kriget.

Ett problem med detta källmaterial, liksom med all kvarlåtenskap från hemliga polis- och underrättelsetjänster, är att det är av en sådan karaktär att det öppnar upp för misstolkningar. Det innehåller antydningar, enstaka agenter tolkningar eller ganska allmänna värderingar, som lätt leder till spekulationer om ett intimare samarbete, men som knappast bevisar ett sådant. Pryser diskuterar några iögonenfallande avvikelser i personbedömningar. En graverande amerikansk missbedömning råkade till exempel Karin Lannby ut för. I OSS-ögon var hon en Gestapoagent, men i verkligheten arbetade hon för den svenska militära underrättelsetjänsten (s. 53ff.).

I Stockholm var också det amerikanska *Office of War Information* (OWI) representerat. Av OSS etablerades en mindre *Morale Operation Unit* (s 95 f.), med syfte att påverka svenska medier med bland annat falska rykten. Intressanta iakttagelser i boken gäller relationen mellan OSS och den brittiska SOE, Special Operation Executive, som präglades av samarbete och konkurrens (s. 97f.).

Pryser beskriver ett antal kända och okända OSS-operationer i Norden. I ett svenskt perspektiv mest intressant är Operation Claw eller Lillehammerkuppen. Den svenska militära underrättelsetjänsten C-byrån hade efter november 1944 börjat samarbeta med OSS. Gemensamt lyckades de i maj 1945 att överföra tyska kryptospecialister från Norge via Sverige till OSS-förvar utan att de andra allierade fick veta om det. OSS-materialet dokumenterar amerikanernas tacksamhet gentemot Björn Hemberg från C-byrån och hans chef Carl Petersén för "their splendid co-operation and contribution" (s. 141). Hemberg och Petersén finns i nyligen avhemligade personakter, Hemberg som "Mohammed" och Petersén som "Allah". Det svensk-amerikanska samarbetet fortsatte även efter kriget.

Pryasers bok, som utmärker sig genom intressanta illustrationer, en omfattande käll- och litteraturförteckning samt ett namnregister, bidrar med ny kunskap om de västallierades aktiviteter i Norden och om deras interna relationer.

Högskolan på Gotland

MICHAEL F. SCHOLZ

Johan Perwe, *Svenska i Gestapos tjänst: V140 Babs* (Stockholm: Carlsson 2011). 278 s.

Med hemliga polis- och underrättelsetjänster och därmed sammanhängande arkivproblem konfronterades Johan Perwe i sin nya bok, som skildrar den Sverigefödda Dagmar Atterlings (f. 1896, gift Imgart) tragiska livsöde. Perwe, som kommer närmast från Forum för Levande Historia i Stockholm, har tidigare skrivit en bok om sin morfar Erik Perwe som var kyrkoherde i Berlin under andra världskriget. *Svenska i Gestapos tjänst* utspelar sig under samma tid och i en liknande miljö. Perwe diskuterar hur flickan från Örebro kunde ha blivit angivare för Gestapo. Genom giftermål förlorade hon sitt svenska medborgarskap och flyttade till den tyska staden Giessen. Här kom hon i kontakt med den tyska underrättelsetjänsten Abwehr, som ville använda hennes svenska familjs adress som brevlåda för hemliga kontakter till USA. För att kunna resa fritt till Sverige fick Dagmar hjälp av Gestapo som i sin tur värvade henne som angivare. Perwe resonerar mycket om hennes motivation. Uppenbarligen var det inte bara skvaller hon lämnade ut, utan hon avslöjade aktivt regimkritiska aktiviteter. Och det med katastrofala följder för en del personer i hennes bekantskapskrets!

Trots den gedigna käll- och litteraturförteckningen med förhørs- och rättegångsprotokoll, privatbrev, intervjuer och pressklipp samt ett omfattande forskningsarbete måste man konstatera att det inte finns någon teknisk bevisning för hennes angiveri. Konkreta uppdrag som hon skulle ha utfört för Gestapo kunde inte fastställas. Hon förnekade orubbligt att hon skulle ha angivit någon. Perwe, som bara har material från efterkrigstidens utredningar, är medveten om det källkritiska problemet. Men han tror på vittnesmålen, även från Gestapo ("enligt tillförlitliga uppgifter från Gestapo-kollegor", s. 68) och inte på hennes försvar: "Mitt angreppssätt har hela tiden varit att utgå från att alla Dagmars utsagor är vinklade och tendensiösa [...]" (s. 257). Abwehr-spåret följer han tyvärr inte upp. För Perwe var Dagmar skyldig, inte minst moraliskt.

Efter kriget ställdes Dagmar Imgart inför rätta tre gånger. 1947 dömdes

hon till ett längre fängelsestraff, men släpptes under en allmän amnesti 1950. Hon blev snart omhäktad igen, men friades när domen omprövades 1951. Frikännandet överklagades och 1954 yrkade åklagare Werner Keyser på sex års straffarbete. Keyser, som under Nazitiden var åklagare för politiska brottmål vid Oberlandesgericht i Dresden, stödde sig i första hand på före detta Gestapotjänstemän, som ansågs av domstolen som "trovärdiga och mycket hjälpsamma". Domslutet blev 15 månaders fängelse. Dagmar hade varken pass från tysk sida eller uppehållstillstånd i Sverige från svenskt håll. Efter fem år i rannsakningshäktet, arbetsläger och fängelse gavs hon fri sommaren 1957; straffet omvandlades till en villkorlig dom på tre år. Hon dog 1980 i Tyskland.

Domare och åklagare från nazitiden fortsatte att vara verksamma i Västtyskland; de som var ansvariga för de juridiska övergrepp, som man lade Dagmar till last, gick fria. Eftersom man i Sverige inte ville diskutera eftergiftspolitik gentemot Hitlertyskland, kom en syndabock helt rätt. Dagmars fall fick en extraordinär uppmärksamhet i svenska medier.

Perwe lyckas med en färgstark miljöskildring, som blir särskilt övertygande när den gäller avnazifieringen efter kriget. För det finns också ett övertygande källmaterial. Boken är rikt illustrerad och förfogar över en omfattande käll- och litteraturförteckning samt ett register. En tankeväckande bok i flera hänseenden.

Högskolan på Gotland

MICHAEL F. SCHOLZ

Jan Hecker-Stampehl, *Vereinigte Staaten des Nordens: Integrationsideen in Nordeuropa im Zweiten Weltkrieg* (Studien zur Internationalen Geschichte Bd. 26) (München: Oldenbourg 2011). 471 s.

Föreningarna Norden och deras arbete för nordisk enhet under andra världskriget är temat för Jan Hecker-Stampehls doktorsavhandling. Hans undersökning tar ett teoretiskt avstamp hos Benedict Anderson och definierar den internationella nordismen som en föreställd gemenskap. Huvudsyftet är att undersöka hur denna gemenskap å ena sidan konstruerades och å andra sidan spreds och propagerades av föreningarna. Boken är ingen primärt jämförande studie, utan det är den gemensamt konstruerade, övernationella identiteten som står i fokus. Här ges alltså ett transnationellt perspektiv företräde framför ett nationellt dito, ett intressant metodologiskt och teoretiskt val som framhäver föreningarna Norden som transnationella, meningsskapande aktörer.

Undersökningen behandlar huvudsakligen föreningarna Norden i Danmark, Sverige och Finland, eftersom de i Norge och Island knappt var verk samma under kriget. Hecker-Stampehl behärskar alla relevanta språk och kan därför placera sin undersökning i de olika ländernas respektive forskningsläge, vilket gör att ingen förening kommer till korta. Tydligt är även att tidigare forskning om föreningarna främst skett inom nationella ramar. Det valda perspektivet utlovar alltså ny kunskap om deras verksamhet.

Undersökningens strukturerande princip är någonting Hecker-Stampehl kallar för "Norden-debatten". I denna debatt, menar han, formulerades såväl olika föreställningar om nordisk identitet som en rad olika modeller för nordisk politisk och ekonomisk integration. Avhandlingen kan därför betecknas som idéhistorisk eller diskursanalytisk. Det använda materialet består huvudsakligen av de skrifter som föreningarna publicerade vilket kompletteras med material ut föreningsarkiven och ledande personers privata korrespondens.

Boken har sju kapitel. Det inledande kapitlet följs av två kapitel med bakgrundskaraktär där diskussionen om den nordiska integrationen från 1800-talet och framåt, samt konkurrerande planer för en nordisk enhet efter kriget behandlas i kapitel två och kapitel tre är en kort historik över föreningarna Norden. Den empiriska undersökningen genomförs i kapitel fyra, fem och sex. Kapitel sju är en sammanfattning av resultaten.

I kapitel fyra behandlas definitioner, avgränsningar och därmed konstruktioner av Norden. Här blir tydligt att försöken att skapa en nordisk enhet utifrån en naturlig, raslig eller språklig enhet misslyckades och att den enhet som till slut förordades i första hand utgick ifrån en gemensam politisk kultur eller en gemensam världsåskådning. Föga förvånande var det Finland som omöjliggjorde en gemensam identitet grundad på språkliga eller rasliga kriterier.

Detta kapitel uppvisar tyvärr en rad svag- och otydligheter som går att föra tillbaka på användandet av "Norden-debatten" som ordnande princip för undersökningen. Ibland används nämligen begreppet för en bredare samhällsdebatt, där föreningarna Norden utgjorde en av många aktörer. I stort alltså den debatt som beskrivs i kapitel två. Men begreppet används även för den diskussion om Nordens framtid som fördes inom och mellan föreningarna Norden. Den diskurshistoriska inriktningen där föreställningarna om Norden står i centrum leder även till att de aktörer som producerade och debatterade föreställningarna hamnar i bakgrunden. Det är därför tyvärr ofta oklart huruvida de personer som får exemplifiera olika uppfattningar om Norden kan anses vara representativa för föreningarna. Här vore en större tydlighet önskvärd.

Kapitel fem behandlar de olika modeller för nordiskt samarbete som cir-

kulerade inom föreningarna Norden. Dessa sträckte sig från en gemensam marknad, över en försvarsunion till ett Nordens förenta stater. Alla dessa idéer analyseras och placeras i både en nationell och internationell kontext. Här blir tydligt hur föreningarna i olika länder föredrog olika former av nordisk enhet på grund av det politiska läget i landet och krigsförloppet.

Kapitel sex behandlar föreningarna Nordens strategier för idéspridning och visar tydligt vilket omfattande arbete som lades ned på att påverka Nordens befolkning under kriget. Via tidskrifter och skriftserier propagerades nordisk enhet för en bredare publik och kursverksamheten riktade sig framför allt till ungdomar med tanken att dessa skulle fungera som multiplikatorer för föreningarnas idéer. Det fanns även ett flertal planer på ett gemensamt nordiskt institut. Detta kapitel behandlar därmed ledande personer inom föreningarna och innehåller delvis den information om aktörerna som saknas i kapitel fyra. Hade dessa kapitel relaterats bättre till varandra hade sambanden mellan förening, person och idéerna om nordisk enhet blivit mycket tydligare.

Boken imponerar genom sin materialmängd och viljan att skriva internationell historia. Hecker-Stampehl gör inte bara en syntes av föreningarna Nordens idéer utan relaterar dem även till andra debatter om Europas framtida organisation efter andra världskriget. Han visar hur konkurrerande nordiska identiteter konstruerades under kriget, även om det förblir otydligt i vilken mån dessa var representativa för föreningarna Norden. Trots detta vore studien intressant för den nordiska forskningen om såväl nationella identiteter som andra världskriget och efterkrigstiden.

Uppsala universitet

ANDREAS ÅKERLUND

Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (red.), *Nordic narratives of the Second World War: national historiographies revisited* (Lund: Nordic Academic Press 2011). 173 s.

Trots den tid som förlöpt sedan andra världskriget fortsätter kriget att dyka upp i samhällsdebatten. Enligt *Nordic narratives of the Second World War* har alla de offentliga debatterna om kriget i Europa under de senaste årtiondena varit konfrontationer mellan gamla och nya berättelser om kriget. Bokens syfte är att analysera hur dessa berättelser förändrats i de fem nordiska länderna från krigsslutet fram till idag.

Enligt bokens introduktion, författad av redaktörerna Henrik Stenius, Mirja Österberg och Johan Östling, finns ingen gemensam nordisk berättelse.

telse om andra världskriget. Möjligtvis kan man säga att Sverige, Norge och Danmark delar traumat av att inte ha kunnat bidra effektivt till att nazismen besegrades. Författarna menar att de nordiska ländernas krigsöden utgjorde ett mikrokosmos av europeiska erfarenheter. Där fanns både Island, ockuperat av Storbritannien; Danmark och Norge, som ockuperades av Tyskland; Sverige, som lyckades hålla sig utanför kriget, och Finland, som undvek att bli ockuperat genom egna militära insatser och med tyskt bistånd.

I introduktionen framhävs också att andra världskriget har tillmätts olika stor betydelse i de nordiska länderna. I finländsk och norsk historieskrivning betraktas kriget som en avgörande händelse som förändrade ländernas utveckling i grunden. Danska historieskrivare har ägnat mycket utrymme åt kriget, men har liksom sina svenska kolleger sett det som en parentes utan långsiktig inverkan på det egna landets utveckling. I Island har andra världskriget inte alls någon framträdande plats i den nationella historieskrivningen, trots att kriget bidrog till landets självständighet.

Det faktum att det under 1990-talet i samtliga länder utbröt en diskussion om andra världskriget i ett moraliskt perspektiv, förklarar författarna till introduktionen med den förändrade säkerhetspolitiska situationen. Enligt det under kalla kriget rådande småstatsrealistiska synsättet hade småstater egentligen inte några valmöjligheter i sin utrikespolitik, och därför kunde inte deras politik kritiseras moraliskt. På 1990-talet uppstod emellertid flera säkerhetspolitiska valmöjligheter, samtidigt som säkerhetspolitiken demokratiserades och kunde bli föremål för debatt. Det skapade ett klimat där också ländernas politik åren 1939–1945 kunde kritiseras.

Enligt Uffe Østergård dominerade i Danmark länge konsensusberättelsen, som gick ut på att praktiskt taget alla danskar hade gjort motstånd mot den tyska ockupationen. En andra generation historiker har ifrågasatt och problematiserat berättelsen, bland annat genom att lyfta fram de moraliska konsekvenser som både motstånd och kollaboration kunde medföra. Samtidigt har det dykt upp en ny, oproblematiserat avståndstagande syn på Danmarks roll i kriget. Mannen bakom den är Danmarks dåvarande statsminister Anders Fogh Rasmussen, som år 2003 kritiserade Danmarks undfallenhet gentemot Tyskland i ett försök att legitimera Danmarks deltagande i invasionerna i Afghanistan och Irak. Den enda aspekten av Danmarks krigshistoria som alla verkar minnas på samma sätt är räddningen av de danska judarna undan Förintelsen.

Förklaringen till att det skrivits så lite om andra världskriget i Island är enligt Guðmundur Hálfðanarson att perioden passar dåligt ihop med huvudbudskapet i den isländska nationella historieskrivningen; att främmande välde gjorde Island fattigt och efterblivet, medan islänningarna genom att styra sig själva har lyckats uppnå välstånd och utveckling. En period

som andra världskriget, då Island var ockuperat men samtidigt upplevde en ekonomisk boom och snabb modernisering, passar inte i den berättelsen. Hålfdanarson lyfter också upp frågan om de isländska kvinnor som hade relationer med brittiska och amerikanska soldater under kriget. Det fanns en rädsla att det isländska blodet skulle smutsas ner. I skönlitteratur har dessa kvinnor beskrivits som ytliga och utan kunskaper om islands traditioner och historia – åtminstone i böcker skrivna av isländska män.

I Finland dominerades under de två första årtiondena den så kallade drivvedsteorin, som går ut på att Finland fördes in i fortsättningskriget mot Sovjetunionen av krafter utanför landets kontroll, och att kriget fördes separat och inte i allians med Tyskland. Enligt Henrik Meinander hade så gott som alla professionella historiker övergett teorin redan på 1980-talet, men den är fortfarande populär bland allmänheten och bland ledande finländska politiker. Meinander menar att finländska historiker ändå är präglade av separatkrigsidén genom att man fortfarande talar om tre krig, vinterkriget, fortsättningskriget och Lapplandskriget, inte om andra världskriget. Han menar att samma tendens att inte sätta in den egna historien i ett större sammanhang också är tydlig vad gäller tidigare krig, som 1808–1809 års krig och inbördeskriget år 1918, som betraktas som separata krig trots att de var delar av Napoleonkrigen respektive första världskriget. När det gäller Förintelsen menar Meinander att Finland följer ett östeuropeiskt mönster; minnet av kriget gäller fortfarande främst dess konsekvenser för det egna folket och dess lidanden.

Den norska patriotiska berättelsen om andra världskriget bygger enligt Synne Corell på dikotomin mellan den stora, goda majoriteten som gjorde motstånd och den lilla onda minoriteten av kollaboratörer i National Samling. Liksom i Finland har man främst sett kriget ur nationell synvinkel. Det har gjort att till exempel slaget om Narvik – där franska och brittiska trupper deltog – hamnat i skymundan, trots att det internationellt brukar tillmätas stor betydelse som den första allvarliga tyska motgången i kriget. Längre betraktade såväl politiker som historiker det norska folkets krigserfarenheter som enhetliga; alla var i lika stor grad offer för det nazistiska förtrycket. Fortfarande 1997 hävdade en kommission av norska historiker, som undersökte konfiskationen av judisk egendom i Norge, att hela det norska folket fått göra uppoffringar under kriget, och att varken judiska eller ickejuda norrmän kunde vänta sig kompensation. Norska politiker över hela det politiska spektrat beslöt sig emellertid trots det för att bevilja judarna ersättning. Trots vissa försök till utmaningar under 1990-talet menar Signe Corell ändå att debatter och filmer under sen senaste tiden förstärkt den nationella berättelsen om ett homogent norskt folk som gjorde motstånd mot nazisterna.

Johan Östling menar att Sverige under kalla kriget hade en småstats-

realistisk patriotisk berättelse om det andra världskriget: Eftersom Sverige var så litet hade man inget annat val än att gå Tyskland till mötes. Under 1990-talet började emellertid denna historiesyn att ifrågasättas och i stället tog en moralisk berättelse form. Journalister och historiker undersökte Sveriges förhållande till nazismen och Förintelsen. Dåvarande statsministern Göran Persson uppmuntrade den moraliska historieskrivningen genom sitt engagemang för information om Förintelsen, men hans uttalanden år 2005 om att Sverige inte behövde be om ursäkt för sitt handlande under andra världskriget ser Östling som en återuppväckt småstatsrealism. Östling bedömer att moralismen har passerat sin kulmen och att Sverige nu närmar sig en period av pluralism i synen på kriget.

I bokens sista kapitel, som även fungerar som ett slags sammanfattning, försöker Bo Stråth sätta in de nordiska fallen i ett europeiskt sammanhang. Hans slutsats är att de dominerande berättelserna hela tiden utmanas av motberättelser, men att det finns bestämda punkter i historien – som 1945 och 1989 – då vissa berättelser kan kollapsa och andra uppnår hegemoni.

Nordic narratives of the Second World War är en mycket läsvärd samling historiografiska studier skrivna av kunniga historiker. Den akademiska kvaliteten är genomgående god och framställningen, som förs ända fram till samtiden, är ytterst aktuell. Författarna har valt att göra en bred beskrivning av den nordiska historieskrivningen snarare än en mer frågestyrd komparativ undersökning. Boken kan emellertid även läsas som en studie av hur utrikespolitiken satt ramar för den nordiska historieskrivningen, och det spåret hade med fördel kunnat utvecklas. I inledningen sägs att de nordiska länderna liknar varandra i de flesta avseenden, men har gått olika vägar utrikespolitiskt. Om man i slutet av boken återknytit till detta och systematiskt analyserat vilka konsekvenser utrikespolitiken fått för historieskrivningen hade man åstadkommit en mer sammanhållen komparativ studie vars slutsatser kanske hade kunnat lyftas till en högre nivå.

Uppsala universitet

JANNE HOLMÉN

Sune Åkerman, *Historiker i brytningstid: ett miniporträtt av Sten Carlsson* (Karlstad: Karlstad University Press 2010). 145 s.

I det biografiska översiktsverket om svenska historiker från 2009, *Svenska historiker: från medeltid till våra dagar*, redigerat av Ragnar Björk & Alf W. Johansson, presenterar Sune Åkerman professor Sten Carlsson på 16 sidor. Beskrivningen återkommer till stora delar i den här aktuella boken. Redo-

görelsen har dock på vissa punkter betydligt byggts ut. Projektet Sverige och Amerika efter 1860, som undersökte den skandinaviska transatlantiska emigrationen, är exempel på ett område som fått en fylligare beskrivning. De redovisade källorna är dock i stort de samma i Åkermans båda framställningar. Det rör sig bland annat om intervjuer med och information från personer tillhörande familjen och akademien. Åkerman tillstår vidare att han endast i begränsad omfattning utnyttjat det 195 kaplar stora arkivet med Sten Carlsson-material på Carolina Rediviva. Till biografien har fogats utdrag ur två texter författade av Sten Carlsson. Det gäller dels *Svensk ståndscirkulation 1680–1950* (1950), dels *Thule, Sion och Athen: historiska betraktelser om det svenska kulturarvet* (1986).

Den bild som Åkerman ger av Sten Carlsson i den här aktuella texten överensstämmer i stort med den teckning som finns i Björks & Johanssons antologi. En intressant skillnad finns likväl. En skillnad som framför allt är beroende av eleven Åkermans förhållande till sin professor, som han säger sig i förordet till biografien ha haft "ett komplicerat förhållande" till. Ett förhållande "som från och till förorsakat direkta kriser" (s. 7). Uppgiften att återvända till den gamla professorn innebar dock för Åkerman en omprövning av tidigare ståndpunkter. En omprövning som skapat en betydligt mer positiv bild av föremålet för biografien. Åkermans ursprungliga kritik gällde till exempel Carlssons konservatism, handledningspolicy och syn på tillbörlig avhandlingskvalitet. Åkerman ansåg sig inte heller ha fått den uppbackning i arbetet inom Amerikaprojektet som han önskat. Ja, han upplevde sig tidvis som motarbetad. I backspegeln väger också för Åkerman Carlssons betydande intresse för internationell forskning tungt. I Björks & Johanssons antologi medger Åkerman kort och gott att mötet med samtida arkivmaterial lett till en omvärdering av Sten Carlssons insatser (s. 651).

Till ovanstående ska också läggas att den utbyggda biografien innehåller ett antal bilder, som antingen visar Sten Carlsson tillsammans med familjen eller som yrkesutövare. Några bilder ska symbolisera hans historiska intressen.

Som bokens underrubrik anger, så är Åkermans presentation av Sten Carlsson i många stycken översiktlig. Med mycket lätt hand passeras Carlssons väg fram till professorsutnämningen i Uppsala 1956. Inte ens det dramatiska spelet kring tillsättande av de två professurerna i Uppsala i mitten av 1950-talet leder till en inbromsning, trots att tillsättningsfrågan har beskrivits som en del av en uppgörelse mellan två historiska grupperingar eller skolor med knytningar antingen till Harald Hjärne i Uppsala eller Lauritz och Curt Weibull i Lund respektive Göteborg. Carlsson slöt närmast upp kring den konservativare mer nationalistiska Hjärne-traditionen.

Kampen om de båda lediga professurerna i Uppsala 1954–1956 har Håkan Gunneriusson redovisat i sin avhandling. Han tar även upp den samtida

professorstillsättningen i Stockholm, där Carlsson också kandiderade. Sven A. Nilsson, Carlssons huvudkonkurrent, fick professur i Uppsala 1955 och Carlsson året därpå (s. 174, 192, 207, 212). Professorsfrågan i Uppsala var viktig för Carlsson och för hans fortsatta karriär. Därför hade en fylligare redogörelse för spelet framför allt ur den biograferades synvinkel varit på sin plats.

Det som framför allt utmärker Carlsson som historisk vetenskapsman är, enligt Åkerman, den stora ämnesbredden och ett omfattande författarskap. Carlsson utnämns i boken till en av Nordens främsta socialhistoriker (s. 20), men främst fångade nog den politiska historien hans intresse, enligt Åkerman. Nämnas bör också i det här sammanhanget den universitetslärobok i svensk historia som Carlsson författade tillsammans med Jerker Rosén. Första upplagan kom ut 1961.

Åkerman beskriver Carlsson som motståndare till framställningar som byggde på spekulativa grunder. Han förordade i stället en historieskrivning som var baserad på ett omfattande faktainhämtande insatt i ett större sammanhang. Samtidigt kom Carlsson att bli en tidig förespråkare för tvärvetenskap. Liksom Sven A. Nilsson var Carlsson till att börja med kritisk till större forskningsprojekt. Han kom dock så småningom att ompröva sin hållning och kom att aktivt delta i det ovan nämnda Amerika-projektet, som startade i Uppsala på 1960-talet.

Till sist en verklig bonus. Med boken följer nämligen en CD-skiva, som innehåller två exempel på Sten Carlsson som föredragshållare hämtade från Sveriges Radios arkiv. Det första föredraget från 1986 rör bönderna och den svenska riksdagen genom tiderna och det andra från 1977 byggde på studier av ogifta, svenska kvinnors villkor på 1800-talet.

Linköpings universitet

STAFFAN FÖRHAMMAR

Nytt om historisk forskning

Denna sammanställning bygger i första hand på uppgifter lämnade av *Historisk tidskrifts* redaktionsråd och omfattar de forskningsmiljöer inom ämnena ekonomisk historia och historia i Sverige som har egen forskarutbildning i endera av eller båda ämnena samt Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet. Ambitionen har varit att tillhandahålla en så aktuell och samlad information som möjligt beträffande den historiska forskningen i landet, även om redaktionen är medveten om att denna inte kan göra anspråk på att vara fullständigt komplett eller fri från felaktigheter. Uppgifterna avser i huvudsak perioden augusti 2012 – januari 2013.

Nya doktorandprojekt

Jens Andersson (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Inequality and institutional development in the colonial state".Handledare: Martin Andersson.

Vahagn Avedian (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Eftervärldens bearbetning av det armeniska folkmordet".Handledare: Klas-Göran Karlsson.

Thor Berger (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Långsiktiga perspektiv på regional tillväxt".Handledare: Lennart Schön; bitr. handledare: Kerstin Enflo.

Olof Bortz (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Jews and antisemites: research and debate on antisemitism in the UK and the USA 1927–1975".Handledare: Pär Frohnert, bitr. handledare: Jens Ljunggren.

Carl-Mikael Carlsson (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Ståndssamhällets upplösning" (prel. titel).Handledare: Nils Edling; bitr. handledare: Karin Sennerfelt.

- Annika Elwert (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Marriage migration to Sweden".Handledare: Martin Dribe; bitr. handledare: Paul Nystedt.
- Marja Erikson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "En mikrostudie av agrara försörjningsystem: ett prästhushåll under tidigt 1800-tal".Handledare: Maths Isacson; bitr. handledare: Dan Bäcklund.
- Charlotta Forss (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "The eye of history: perceptions of the world in 17th century Sweden".Handledare: Mats Hallenberg; bitr. handledare: Henrik Ågren.
- Joakim Glaser (Historiska studier, Malmö högskola), "Fotboll och identitetsskapande i östra Tyskland".Handledare: Mats Greiff; bitr. handledare: Malin Thor Tureby.
- Kerstin Hundahl (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Det medeltida Danmark och Baltikum, ca. 1100–1350".Handledare: Dick Harrison.
- Elin Jakobsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), "Climate migration as a complex security challenge: policy making and argumentation in the policy arena of the European Union".Handledare: Mark Rhinard.
- Måns Jansson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "The local and global iron trade: knowledge circulation and skills reproduction in the 18th century Swedish refinement manufacturing".Handledare: Göran Rydén; bitr. handledare: Göran Ulväng.
- Johan Junkka (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Secularization, gender and fertility: changing reproductive behaviour in northern Sweden during the fertility transition 1870–1950".Handledare: Sören Edvinsson; bitr. handledare: Tom Ericsson.
- Ina Lindblom (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Images of Africa: masculinity and Christian mission".Handledare: Jonas Liliequist; bitr. handledare: Jonny Hjelm.
- Björn Lundberg (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Friluftslivets ideologi och föreställningsvärld i svenska barn- och ungdomsrelser under 1900-talet".Handledare: Wiebke Kolbe.
- Valter Lundell (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Den kommunistiska erfarenhetens bearbetning i svensk och dansk historiekultur".Handledare: Klas-Göran Karlsson.
- Mark Magnusson (Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet), "Left but not forgotten: Sweden's elderly during the height of industrial growth and migration".Handledare: Ann-Kristin Högman; bitr. handledare: Peter Olausson, Clary Krekula.

- Hana Nielsen (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Energy transition and economic growth in Central Europe". Handle-dare: Astrid Kander; bitr. handledare: Leos Müller.
- Sarah Linden Passay (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala uni-versitet), "Swedish public perceptions of the functions of European and Russian economies, 1770–1820". Handle-dare: Ylva Hasselberg & Martin Kragh.
- Anna Rylander Locke (Institutionen för historiska studier, Göteborgs uni-versitet), "Hem till byn: bönderna, Lantbruksnämnden och jordbrukets strukturomvandling i Sverige 1947–1992". Handle-dare: Lars Nyström; bitr. handledare: Maria Sjöberg.
- Helén Persson (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Kunskapsut-veckling i historia, i teori och praktik". Handle-dare: Klas-Göran Karls-son.
- Martin Møller Rasmussen (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Development or security? An analysis of the Africa policy of the European Union – from Yaoundé to Cotonou". Handle-dare: Kim Salo-mon.
- Marianne Sjöland (Historiska institutionen, Lunds universitet), "En kom-parativ studie av två populärhistoriska tidskrifter, brittiska *History to-day* och svenska *Populär historia*". Handle-dare: Ulf Zander.
- Martin Skoog (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Välds-produktion, legitimitet och statsformering i Sverige 1434–1544". Handle-dare: Gabriela Bjarne Larsson; bitr. handledare: Annika Sandén.
- Linn Spross (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Konflikter i den svenska arbetsideologin 1975–2010". Handle-dare: Lars Magnusson; bitr. handledare: Sofia Murhem.
- William Wickersham, (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Swe-den and Denmark and Swedish and Danish Society in instructional ma-terial for adult language courses for immigrants". Handle-dare: Hanne Sanders.
- Zeyuan Chen (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Quality of life of elderly in China". Handle-dare: Tommy Bengtsson.
- Petra Menander Åman (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds uni-versitet), "Extractive institutions in Egypt: a review of institutions and financial flows 1804–2011". Handle-dare: Ellen Hillbom; bitr. handledare: Christer Gunnarsson.

Övriga nya forskningsprojekt och anslag

- Stefan Eklöf Amirell (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Suve-ränitet och sjöröveri (1870–1970)", 2013–16 (Riksbankens Jubileumsfond).

- Per Axelsson (Centrum för samisk forskning, Umeå universitet), "Förbättra hälsan hos ursprungsbefolkningar", 2012–16 (Vetenskapsrådet, Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse).
- Håkan Blomqvist (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola), "Bund i Sverige 1946–1954: en judisk arbetarrörelse vid skiljevägen", 2013–15 (Östersjöstiftelsen).
- Marcus Box (Institutionen för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola), "Entrepreneurship, innovation, and the demography of firms and industries in Sweden over two centuries", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Martin Dribe (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Skånes ekonomisk-demografiska databas 1650–2010" (Riksbankens Jubileumsfond).
- Nils Edling (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Kampen om välfärdsstaten: välfärdsbegreppens historia 1850–2010", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Sören Edvinsson (Centrum för befolkningsstudier, Umeå universitet), "Ojämlighet och hälsa i hög ålder: dödlighet i Sverige 1986–2009 utifrån ett livsförloppsperspektiv", 2013–15 (Vetenskapsrådet).
- Helena Ekerholm (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Att förstå havet: Sven Lovéns zoologiska forskning vid Bohusläns kust under 1800-talet", 2013–14 (Göran Gustafssons Stiftelse).
- Sofia Gustafsson (Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet), "Att jämföra medeltida städer i norra Europa: handel och lagen", 2013–16 (Vetenskapsrådet).
- Tommy Gustafsson (Institutionen för språk och litteratur, Linnéuniversitetet), "Det transnationella historiska medieminnet av folkmordet i Rwanda", 2013–14 (Vetenskapsrådet).
- Norbert Götz, Katarina Friberg, Steffen Werther (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola) & Georgina Brewis (University of London), "The moral economy of global civil society: a history of voluntary food aid", 2013–16 (Vetenskapsrådet).
- Mats Hallenberg (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Egenintresset kontra det gemensamma bästa: politiska konflikter om organisering av allmännyttig verksamhet i Sverige, 1620–2000 (ca)", 2013–16 (Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap).
- Christine Hansen (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Att leva med elden: klimatförändring, brandkatastrofer och befolkningsökning i sydöstra Australien", 2013–16 (Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggnad).

- Andreas Hellerstedt (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Att lära ut dygd: ett forskningskluster för studier av politik och pedagogik i det förmoderna Europa", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Per Högselius (Institutionen för filosofi och teknikhistoria, Kungliga Tekniska Högskolan), "Sverige och den globala resurskolonialismens ursprung: en studie av ett litet lands naturresursintressen i Afrika, Kaukasus och Arktis, 1870–1930", 2013–15 (Vetenskapsrådet).
- Inger Jonsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Hushåll och hälsokonsumtion: nya varor, nya vanor och förändrade hushållsstrategier i Sverige 1880–1930", 2013–15 (Vetenskapsrådet).
- Andrej Kotljarchuk (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola), "Soviet Nordic minorities and ethnic cleansing on the Kola Peninsula", 2013–15 (Östersjöstiftelsen).
- Daniel Larsson (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Efter kriget: om svält, föda och nya försörjningsstrategier i Sverige 1717–1790", 2013–16 (Vetenskapsrådet).
- Patrik Lantto (Centrum för samisk forskning, Umeå universitet), "Utbildningens demokratisering och etnifiering i svenska Sápmi: 1942 till idag", 2012–16 (Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande och Vetenskapsrådet).
- Daniel Lindmark (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Samiska röster och ångerfulla kyrkor: historiebruk i försoningsprocesser mellan kyrka och samer", 2012–15 (Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande).
- Magnus Linnarsson (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Egenintresset kontra det gemensamma bästa: politiska konflikter om organisering av allmännyttig verksamhet i Sverige, 1620–2000 (ca)", 2013–16 (Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap).
- Per Lundin (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Reformteknokraterna: den starka statens strategier, 1930–1980", 2012–14 (Vetenskapsrådet).
- Ingrid Maier (Institutionen för moderna språk, Uppsala universitet), "Interkulturellt utbyte i det tidigmoderna Europa: översättningar av västeuropeiska tidningar till ryska (ca 1600–1725)", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Nanouschka Myrberg (Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet), "Delade värden: kreativa länkar, hybriditet och innovation i vikingatida nätverk", 2013–15 (Vetenskapsrådet).
- Roddy Nilsson (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Ondsinta kvinnor eller desperata hustrur? Kvinnliga våldsutövare under 1800- och 1900-talen", 2013–15 (Vetenskapsrådet).

- Mats Olsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Olika vägar till tillväxt? Agrara reformer, marknader och jordbruk i Tyskland och Sverige 1750–1880", 2012–15 (Vetenskapsrådet).
- Anders Ottosson (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "När träsöljdsmagistern var en fröken: en undersökning av träsöljdsämnets feminisering och avfeminisering i Sverige 1885–1945", 2013–16 (Vetenskapsrådet).
- Mathias Persson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Vetenskapen och överheten: Kungl. Vetenskapsakademien i skärningspunkten mellan politik, lärdom och ekonomi, 1739–1792", 2013–2016 (Handelsbankens Forskningsstiftelser).
- Mats Roslund (Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet), "Böckernas Folk': islamiska och judiska perspektiv på medeltidens Europa", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Göran Rydén (Historiska institutionen, Uppsala universitet), "Platser för tillverkning, platser för användning: metaller i den globaliserade världen, 1630–1820", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Michael F. Scholz (Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap, Högskolan på Gotland), "Underhållning eller propaganda? Tecknade serier i andra världskrigets Sverige", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Kirk Scott (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Utbildningsval och utbildningskarriärer bland andra generationens invandrare: betydelsen av tidiga levnadsförhållanden i Sverige 1989–2010", 2012–15 (Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap).
- Karin Sennefelt (Historiska institutionen, Uppsala universitet), "Se stånds-samhället! Olika kultur i Sverige under tidigmodern tid", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Maria Stanfors (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Lön efter möda eller lön efter kön? Könsskillnader före den moderna arbetsmarknadens genombrott", 2013–14 (Institutet för arbetsmarknads- och utbildningspolitisk utvärdering).
- Fia Sundevall (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), "Heteronormativitet i Försvarsmakten: uttryck, varaktighet och konsekvenser, 1900–2010", 2013–15 (Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap).
- Patrick Svensson (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Tillväxt och ojämlikhet i det förmoderna samhället. Skåne 1650–1850", 2013–15 (Vetenskapsrådet).
- Johan Söderberg (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), "Välfärdens förhistoria: levnadsstandard, kris och skattetryck 1300–1600", 2012–15 (Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse).

- Hanna Markusson Winkvist (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Expansion och könsindex vid svenska universitet och högskolor 1950 och framåt", 2013–15 (Riksbankens Jubileumsfond).
- Kent Zetterberg (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Försvaret och det kalla kriget", 2012–15 (Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse).
- Kjell Östberg, Lars Ekdahl, Håkan Blomqvist & Werner Schmidt (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola), "Arbetarrörelsen i östersjöområdet: i en ny värld av kriser och osäkerhet" (Östersjöstiftelsen).

Disputationer

- Peter K. Andersson (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Street-life in late Victorian London: the constable and the crowd". Handledare: Lars Edgren; opponent: Richard Dennis, London (14/12 2012).
- Helene Castenbrandt (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Rödsot i Sverige 1750–1900. en sjukdoms demografiska och medicinska historia". Handledare: Maria Sjöberg; bitr. handledare: Lenart K. Persson; opponent: Elisabeth Engberg, Umeå (19/10 2012).
- Ingmarie Danielsson (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Det var en gång ett land: berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar". Handledare: Klar-Göran Karlsson; bitr. handledare: Ulf Zander; opponent: Bengt Kristensson, Åbo (12/10 2012).
- Anders Dybelius (Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet), "Ett hållbart minne? Historiebruk kring Georg Carl von Döbeln 1848–2009". Handledare: Maria Sjöberg; bitr. handledare: Kenneth Nyberg; opponent: Magnus Rodell, Södertörn (9/11 2012).
- Helena Ekerholm (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Bränsle för den moderna nationen: etanol och gas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget". Handledare: Bo Sundin; bitr. handledare: Jonny Hjelm; opponent: Arne Kaijser, Stockholm (26/10 2012).
- Rasmus Fleischer (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola), "Musikens politiska ekonomi. lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000". Handledare: Elisabeth Elgán; bitr. handledare: Jenny Andersson; opponent: Orsi Husz, Uppsala (17/9 2012).
- Klara Folkesson (Forskarskolan urbana studier och regioner i förändring, Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap, Örebro universitet), "Inkludering, marginalisering, integration? Enskilda medborgares identifikationer och kommunalpolitisk utveckling". Hand-

- ledare: Björn Horgby; bitr. handledare: Christina Carlsson-Wetterberg; opponent: Silke Neunsinger, Stockholm (10/10 2012).
- Tina Hannemann (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "It Breaks a man's heart: socioeconomic differences in the onset of cardiovascular disease in contemporary Sweden". Handledare: Kirk Scott; bitr. handledare: Martin Lindström; opponent: Patrick Deboosere, Bryssel (17/12 2012).
- Olof Holm (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Självägarområdenas egenart: om områden med småskaligt jordäggande 900–1500". Handledare: Leif Runefelt; bitr. handledare: Olle Ferm; opponent: Stefan Brink, Uppsala (19/12 2012).
- Ahmad Hussein (Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet), "Vägen till Beirut: svenska handelsfrämjande åtgärder i Libanon 1920–1975". Handledare: Magnus Lindmark; bitr. handledare: Hans Jörgensen; opponent: Peter Heberg, Uppsala (14/12 2012).
- Lars Karlsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "The incentive to abate: the Swedish pulp and paper industry and the 1969 Environment Act". Handledare: Peter Hedberg; bitr. handledare: Lars Magnusson; opponent: Lennart Schön, Lund (28/9 2012).
- Aryo Makko (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "Advocates of *Realpolitik*: Sweden, Europe and the Helsinki Final Act". Handledare: Hossein Sheiban, bitr. handledare: Karl Molin; opponent: Thomas Jonter, Stockholm (16/5 2012).
- Christopher Pihl (Historiska institutionen, Uppsala universitet), "Arbete: skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige". Handledare: Maria Ågren; bitr. handledare: Rosemarie Fiebranz; opponent: Mia Korpiola, Helsingfors (23/11 2012).
- Glenn Sandström (Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet), "Ready, willing and able: the divorce transition in Sweden 1915–1974". Handledare: Lotta Vikström; bitr. handledare: Lena Karlsson; opponent: Bart Van de Putte, Gent (21/9 2012).
- Joakim Scherp (Historiska institutionen, Stockholms universitet), "De ofrälse och makten: en institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682". Handledare: Pär Frohnert; bitr. handledare: Klas Åmark; opponent: Henrik Ågren, Linköping (25/1 2013).
- Andreas Tullberg (Historiska institutionen, Lunds universitet), "'We are in Congo now': the Swedish peacekeeping participation in the UN mission to the Congo 1960–1964". Handledare: Klas-Göran Karlsson; opponent: Martin Hårdstedt, Umeå (5/10 2012).

Marie Ulväng (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Klädeekonomi och klädkultur: böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet".Handledare: Inger Jonsson; bitr. handledare: Orsi Husz; opponent: Ann-Catrin Östman, Åbo (11/1 2013).

Framlagda licentiatavhandlingar

Nurgul Baigabylova (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), "Internationalization of production in Kazakhstan and its economic implications: the role of foreign investment and transnational corporations".Handledare: Jonas Ljungberg; opponent: Tobias Axelsson, Lund (17/9 2012).

Axel Hultman (Historiska institutionen, Lunds universitet), "Lokalhistoria i norsk och svensk skola: historiekulturella perspektiv".Handledare: Klas-Göran Karlsson; bitr. handledare: Ulf Zander; opponent: Martin Alm, Århus (12/12 2012).

Olle Jansson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Bulten och arbetskraftsinvandringen: analys av ett industriföretags rekryteringsstrategier åren 1947–1967".Handledare: Lars Magnusson; bitr. handledare: Sofia Murhem; opponent: Nils Edling, Stockholm (25/10 2012).

Tony Kenttä (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), "Pawning in everyday life: an exploratory study of pawning at Borås pawnshop 1922/23".Handledare: Sofia Murhem; bitr. handledare: Göran Ulväng; opponent: Anders Perlinge, Stockholm (16/11 2012).

Mikael Levin (Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet), "Energy consumption transition. final household energy consumption in the case of Sweden 1920–2010".Handledare: Lars Fredrik Andersson; bitr. handledare: Ann-Kristin Bergquist; opponent: Bengt Kriström, Umeå (28/11 2012).

Personalförändringar (lärare och forskare)

Peter Aronsson (Linnéuniversitetet och Linköpings universitet) har tillträtt som dekan för den nybildade Fakulteten för konst och humaniora, Linnéuniversitetet.

Håkan Blomqvist (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola) har antagits som oavlönad docent i historia.

Per Bolin (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola) har befordrats till professor i historia.

Gunnel Cederlöf (Historiska institutionen, Uppsala universitet) har befordrats till professor i historia.

- Fredrik L. Ericksson (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola) har antagits som oavlönad docent i historia.
- Mats Hallenberg (Historiska institutionen, Stockholms universitet) har anställts som universitetslektor i historia.
- Per Hilding (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet) har pensionerats från sin anställning som universitetslektor i ekonomisk historia.
- Nicklas Hållén (Linnéuniversitetet) har anställts som postdoktoral forskare vid Linnaeus University Centre for Concurrences in Colonial and Post-colonial Studies.
- Simon Junström (Historiska institutionen, Stockholms universitet) har anställts som amanues.
- Wiebke Kolbe (Historiska institutionen, Lunds universitet) har befordrats till professor i historia.
- Aryo Makko (Historiska institutionen, Stockholms universitet) har anställts som postdoktoral forskare.
- Hans Nilsson (Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet) har befordrats till biträdande professor i historia.
- Klas Nyberg (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet) har tjänstledigt från sin tjänst som universitetslektor i historia för att tjänstgöra som professor i modevetenskap vid Centrum för modevetenskap, Institutionen för mediastudier, Stockholms universitet.
- Vitalis Ngambouk Pemunta (Linnéuniversitetet) har anställts som postdoktoral forskare vid Linnaeus University Centre for Concurrences in Colonial and Postcolonial Studies.
- Henrik Rosengren (Historiska institutionen, Lunds universitet) har anställts som universitetslektor i historia med inriktning mot lärarutbildningen i Helsingborg.
- Örjan Simonson (Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola) har antagits som oavlönad docent i historia.
- Anders Ögren (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet) har anställts som universitetslektor i ekonomisk historia.
- Johan Östling (Historiska institutionen, Lunds universitet) har på egen begäran entledigats från sin forskarassistenttjänst i historia vid Lunds universitet för att tillträda som Pro Futura-forskare, knuten till Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS) i Uppsala och Historiska institutionen i Lund.

Övrigt

I december 2012 bildades Arktiskt centrum, Arcum, vid Umeå universitet. Arcum är Umeå universitets tvärvetenskapliga resurs för arktisk forskning

inom samtliga fakulteter, Centrum för samisk forskning och Climate Impacts Research Centre (CIRC). Peter Sköld, professor i historia vid Umeå universitet, är föreståndare för Arcum.

Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet, har sedan årskiftet 2013 uppgått i den nybildade Institutionen för ekonomi och samhälle vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet, tillsammans med de tidigare enheterna Gothenburg Research Institute, Institute for Innovation and Entrepreneurship samt huvuddelen av Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Ämnet ekonomisk historia kvarstår, som tidigare meddelats, oförändrat med utbildning på både grund- och forskarnivå.

Det flervetenskapliga nätverket Oral history i Sverige (OHIS) har grundats med stöd av Riksbankens Jubileumsfond. Nätverkets syfte är att fungera som en plattform för utbyte och samverkan inom den muntliga historieforskningen i Sverige. OHIS är knutet till Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola samt Historiska studier vid Malmö högskola men är öppet för alla intresserade.

Ulf Zander, professor i historia vid Lunds universitet, har tilldelats Einar Hansens svenska forskningspris 2012.

De Svenska Historikerdagarna, Mariehamn, 21–23 september 2012

Den ideella föreningen De Svenska Historikerdagarnas första möte hölls 1993. De årliga mötena har sedan dess framför allt samlat historielärare och branschfolk, men också delar av den bredare historieintresserade allmänheten. Sedan starten har flera möten hållits utomlands, på platser med koppling till svensk historia som Åbo, Vasa, Riga och Greifswald. Årets möte hölls i Mariehamn på Åland, som denna höst firar 90 år av självstyrelse.

Åländsk historia gick följdriktigt som en röd tråd genom hela arrangemanget, både i programmet och i den omgivande miljön. Mottagningen hölls exempelvis på Ålands museum, där deltagarna bjöds på åländsk "champagne", tillverkad av lokala äpplen. De arrangerade utflykterna illustrerade också öns rika historia och kulturarv. Deltagarna hade att välja mellan att antingen besöka Bomarsunds fästning eller att guidas genom de många viktiga medeltida platserna, bland dem hela tolv medeltida stenkyrkor. En annan utflykt erbjöd Åland "i ett nötskal", bland annat Kastelholms slott, den medeltida borg som var Ålands administrativa centrum från 1300-talet fram till 1600-talet. Ytterligare en utflykt fokuserade på öns sjöfartshistoria och bestod av en tur på galeasen Albanos, det återskapade segelfartyg som liknar de som användes vid de stora bondeseglationerna i Östersjön under 1800-talet.

Kanske är det de geografiska förhållandena – öns vikar, avstånd, jordmån, väder, och smaker – som har format Åland till just Åland. För några "ålänningar" finns egentligen inte, fick vi lära oss av Lagtingets talman Britt Lundgren, som betonade den vidsträckta in-, om- och utflyttning som alltid präglat ön. Åland har alltid legat som en mötesplats i havet, mitt emellan norra Europas östliga och västliga färdvägar, och temat för konferensen var också "Mötesplatser och korsvägar". I dag är åläningarna autonoma, men, som det åländska lantrådet Gunilla Gunell uttryckte det, man "hejar på Finland i ishockey men på Sverige i Melodifestivalen".

Invigningstalare Paavo Lipponen, Finlands före detta statsminister, lyfte i sitt tal fram vikten av att rent allmänt känna sin historia, vilket han menade inte minst gällde hans eget Finland. Han pekade på ett antal historiskt viktiga skeden, eller "lyckträffar" som format dagens Finland, men också på kriget som lika otvetydigt format det "finska". Historikern Nils Erik Villstrand höll därpå programmets plenarföreläsning på temat "Norden i stöpsleven" och betonade den genomgripande förändring som riksdelningen 1809 hade för nordiskt vidkommande.

Härpå följde de parallella programmen med en god blandning mellan olika tidsepoker och vitt skilda ämnen, såsom Ingvar Kamprads nazistiska

verksamhet, kristendomens historia, hemliga svenska Natoförbindelser och digitala läromiljöer i klassrummen. Många teman berörde också specifikt Åland och dess historia, som den ryska periodens eventuella inverkan eller hur självstyrelsen har påverkat förhållandet till Finland. Av programmets många presentationer kring de historiska möten som har skett på Åland utmärkte sig Martin Hårdstedts om de unga ryska soldater som kommanderats till Åland för att bygga Bomarsunds fästning och som inkvarterades hemma hos de åländska bönderna. Den påtvingade intimiteten skall ha fungerat förvånansvärt bra och lagt grunden för ett tämligen rikt socialt och kulturellt utbyte mellan ryssar och deras åländska värdar. Ett annat spännande föredrag, av Sofia Häggman, behandlade mötet mellan den åländske 1800-talsorientalisten Georg August Wallin och dennes upplevelse av det *verkliga* orienten. Som aklimatiserad skulle han komma att uppfatta den mytomspunna orienten, som han i förstone hade tyckt så skrämmande och annorlunda, ”som alldeles hemligt”. Dessa kulturella möten mellan enskilda människor, som framträder genom ett betraktade av vardagsvillkor, utgör ett intressant metodologiskt grepp och – eller förstås just därför – en ovanligt spännande empiri kring enskilda människors personliga möten och korsvägar, som faktiskt tycks ha haft avgörande betydelse både kulturellt och historiskt.

Historikerdagarna på Åland var ett lyckat arrangemang. Att förlägga mötet på en plats där deltagarna inte har så mycket annat att göra än att umgås leder onekligen till en särskild sorts gemenskap. Det faktum att det är arrangörerna som utformar programmet och därvidlag ber utvalda historiker om att tala om vissa på förhand givna teman sätter onekligen åhörarna i en central position – alltså en viss tyngdpunktsförskjutning jämfört med de Svenska Historikermötena, där forskarnas presentation av sin egen forskning ju står i centrum. I Historikerdagarna finns ett utmärkt forum för möten mellan alla med ett historiskt intresse och engagemang, vare sig man räknar sig till den historieintresserade allmänheten eller till akademien.

Stockholms universitet

ANNIKA SANDÉN

European Association for Urban History, Prag 29 augusti–1 september 2012

I månadsskiftet augusti–september samlades stadshistoriker från hela världen i Tjeckiens huvudstad Prag till den elfte internationella urbanhistorikerkonferensen. Bakom arrangemanget stod European Association for Urban History (EAUH), som har arrangerat dessa konferenser vartannat år sedan

början av 1990-talet. Under årens lopp har konferenserna växt sett till antalet deltagare och antalet sessioner. Årets konferens lockade 700 deltagare från 56 länder vilket måste ses som en framgång för associationen. Samtidigt diskuterades det om taket var nått för att kunna fortsätta i den nätverkande anda som konferenserna hittills har haft. Det begränsade antalet deltagare har på ett mycket positivt sätt möjliggjort ett socialt program med gemensamma och generöst tilltagna pauser för kaffe och lunch liksom kvällsaktiviteter med deltagande av samtliga konferensdeltagare. Detta har bidragit att EAUH-konferenserna har upplevts som socialt trivsamma och därmed även nätverksskapande. En lång rad samarbetsprojekt och nätverk har genom åren sprungit ur den mötesplats som konferenser har erbjudit. Ambitionen är att fortsätta på det spåret även framöver.

Konferensen inleddes med en *keynote*-föreläsning av den tidigare ledamoten i kommittén för EAUH och en av grundarna av konferensserien, professor Peter Clark (sedan 2010 hedersdoktor vid Stockholms universitet) på temat "European cities in a globalising world". Clark vände sig till konferensdeltagarna med två uppmaningar för framtidens urbanhistoriker: "Tänk komparativt!" och "Tänk globalt!". Själv författare till den omfattande syntesen *European cities and towns 400–2000* (2009) samt redaktör för den kommande volymen *The Oxford handbook of cities in world history* (2013), är han väl skickad att överblicka forskningsläget och indikera vilka vägar som står öppna för fortsatt utveckling av forskningsfältet. Clark pekade särskilt på några områden: Städerna i Östasien och Mellanöstern har förbisetts i alltför hög grad i forskningen, trots att dessa, ofta mycket stora, städer haft betydande inflytande på det urbana Europa under mycket lång tid. Insikten att global handel var betydelsefull redan från 1200-talet – och kanske ännu tidigare – öppnar för många nya perspektiv inom den europeiska stads-historiska forskningen. Genom global komparation kan vi ringa in vad som är specifikt för europeiska städer. Några aspekter som vi redan känner till är förmågan att bygga komplexa organisationer, den höga andelen specialiserade städer samt den effektiva offentliga byråkratin.

Sett till innehållet i de 80 sessioner som hölls under konferensen får Clarks uttalande ytterligare mening. Flertalet av sessionerna behandlade såväl långa tidsperspektiv som en stor geografisk bredd – långt utöver den (väst-) europeiska horisonten. Men den komparativa ansatsen förlorade sig gärna i enskilda mikrohistoriska studier i de papers som presenterades. Ansatsen ställer krav på sessionsledare och redaktörer för att föra upp empirin till den komparativa nivån.

Med en bra bit över 500 presenterade papers är det omöjligt att ge en fullständig överblick över konferensens innehåll. Några intryck kan dock återges: Bredden bland såväl ämnena som deltagarna var mycket stor och

konferensen lockade forskare från en lång rad discipliner. Antalet deltagare från andra världsdelar än Europa var också påfallande högt, inte minst från USA. Genushistoriska aspekter har länge varit dåligt tillgodosedda, men årets konferens erbjöd flera sessioner med den infallsvinkeln. Ett annat område som fått fotfäste är städers funktioner och den urbana identiteten.

Ett sammanfattande intryck är att EAUH-konferenserna genom åren har varit inkluderande och välkomnande. Förutom de generösa sociala programmen som erbjuds är det lätt att som ung forskare – utan eget nätverk – delta och presentera papers. Formatet med en tvåstegsmodell, med *call for sessions* i ett första steg och *calls for papers* till sessionerna i ett andra steg, gör att man ställs inför ett smörgårdsbord av möjligheter i god tid före konferensen och kan lätt hitta en passande session att delta i. Från svensk sida deltog vid årets konferens runt 20 forskare, men trots det behändiga formatet var det få unga forskare i den svenska delegationen. En uppmaning till alla – men särskilt doktorander och handledare – är därför att ta en titt på EAUH:s nya hemsida (www.eauh.eu) och fundera över möjligheten att kanske organisera en session eller delta med ett paper vid nästa konferens, som kommer att hållas i Lissabon 3–6 september 2014.

Stads- och kommunhistoriska institutet

MATS BERGLUND

Sverige och allt det andra: det svenska 1700-talet i kosmopolitisk belysning, Uppsala den 25–26 oktober 2012

I slutet av oktober 2012 samlades ett 80-tal forskare i Blåsenhus i Uppsala för den första konferensen arrangerad av Sällskapet för 1700-talsstudier. Den breda uppslutningen gav upphov till tvärdisciplinära möten mellan forskare från universitet och fristående institutioner från hela Sverige, liksom från Finland, Tyskland, Italien och Storbritannien.

Det tvärvetenskapliga och interdisciplinära anslaget betonades av sällskapets vice ordförande Göran Rydén i dennes välkomstanförande. Han betonade också 1700-talsforskningens globala ansatser, vilket ju även var konferensens övergripande tema. Rydén menade att det var hög tid att lyfta fram Sveriges deltagande i ett globalt sammanhang, och detta anslag kom att präglade sessionerna under de två dagarna. Programmet fortlöpte med parallella sessioner, där "Platsens betydelser" och "Musik – influenser och innovationer" var först ut. Dessa följdes av "Identiteter, självbilder, roller" och "Kunskaps spridning och nätverk". Tredje och sista par ut under torsdagen var "Vitterhet – genrer och mediala strategier" och "Världsomspännande vetenskap".

Under torsdagen hölls även konferensens *keynote*-föredrag av professor David Richardson, University of Hull, med titeln "Global exchanges and slave purchases: perspectives from the Atlantic slave trade". I Richardsons föredrag fångades och vidgades konferensens andemening, då han med inlevelse diskuterade det globala ursprung i transatlantiska förbindelser, komplexa transaktionskedjor, kunskapsöverföring och utbyten av varor – sammanvävda i den omfattande slavhandeln under 1700-talet.

Senare på kvällen vidtog middag på Orangeriet i Linnéträdgården i centrala Uppsala, där samtalen fortsatte tills sent på kvällen. Platsen återkopplade även till de samtal om världsomspännande vetenskap som förts tidigare under dagen, relaterat till Carl von Linné och dennes korrespondensnätverk. Således inramades de samtal som fördes under middagen av en allestädes närvarande meta-historisk referens – 1700-talet blev både socialt och närvarande genom mötena mellan forskare med vitt skilda bakgrunder och förkunskaper.

Under fredagsmorgonen fortsatte sessionerna under rubrikerna "Kvinnliga strategier och motstrategier" och "Religionen utmanad". Detta följdes av "Marknader, makt, medborgarskap" och "Känslor, emotioner, passioner". Ett tredje par sessioner behandlade "Svenskar som globala aktörer" och "Sexualitet och reproduktion", varpå följde "Europeiska eliter" och "Historiografi och litterär reception".

Slutligen gavs en samlad session där "Bilden av 1700-talet idag" berördes. En intressant diskussion följde där konferensdeltagarna fick tillfälle att vidga blickarna mot frågor om förklaringar och vinsterna med interdisciplinär och tvärvetenskaplig samverkan. Här togs även frågan upp om konferensen präglats av en alltför utbredd konsensus och om kritik och infekterade samtal därmed uteblivit. En intressant aspekt som framkom var just den öppenhet och nyfikenhet som präglar 1700-talsforskningen av idag. Vissa deltagare lyfte fram den stora spännvidden i aktuell forskning, medan andra valde att betona frånvaron av vissa ämnen under konferensen och även i det vidare vetenskapliga sammanhanget. En ofta framförd synpunkt var att det var viktigt att mötas över gränser och därmed göra fler aspekter av ett levande och globalt svenskt 1700-tal tillgängliga i såväl inom- som i populärvetenskapliga sammanhang. I ett avslutningsanförande konstaterade vetenskapshistorikern Mathias Persson, Uppsala universitet, att 1700-talsforskningen i Sverige är vital och bred. Med grund i de sessioner och diskussioner som föregick under de två dagarna i Uppsala är det bara att instämma i ett sådant uttalande.

Litteratur inkommen till redaktionen

- Adler, Peter, *Churchill i talarstolen – ett retoriskt porträtt*, Stockholm 2012
- Agardh, Anne, *Brink: den svenske slaukaptenen*, Stockholm 2012
- Andersson, Therése (red.), *Hjältar och hjältinnor: föreställningar och gestaltningar från Eufemiavisorna till Gösta Berglings saga*, Lund 2012
- Asche, Matthias, Buchholz, Werner & Schindling, Anton (red.), *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, del 4, Münster 2012
- Bedoir, Fredric, *När guldet blev till järn: brukspatronen Jean Bedoire*, Stockholm 2012
- Beijbom, Ulf, *Utvandrarna och den stora depressionen: svenskamerikaner i trettioalets malström*, Stockholm 2012
- Berggren, Jan, *Från härskare till estradör: Bernadotternas fall och demokratis seger*, Stockholm 2012
- Berner, Boel, *Blodföden: blodgivning och blodtransfusion i det svenska samhället*, Lund 2012
- Blomqvist, Håkan & Werner Schmidt, *Efter guldåldern: arbetarrörelsen och fordismens slut*, Stockholm 2012
- Bonäs, Johanna, *Kommunistkräck, konservativ reaktion eller medveten bondopolitik? Svenskosterbottniska bonder inför Lapporörelsen sommaren 1930*, Åbo 2012
- Burman, Lars, *Eloquent students: rhetorical practices at the Uppsala student nations 1663–2010*, Uppsala 2012
- Byrman, Gunilla & Olofsson, Tommy, *Om kvinnligt och manligt och annat konstigt i medeltida skämtballader*, Stockholm 2011
- Collins, Michel (red.), *Illustrerad Bibel: återberättad och förklarad*, Stockholm 2012
- Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land...: berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar*, Höör 2012
- Dunge, Manne (red.), *Stockholm: örlogsstaden: Sjöhistorisk årsbok 2012–2013*, Stockholm 2012
- Edelberg, Peter, *Storbyen trækker: homoseksualitet, prostitution og pornografi i Danmark 1945–1967*, Köpenhamn 2012
- Edquist, Samuel, *I Ruriks fotsår: om forntida svenska österledsfärder i modern historieskrivning*, Huddinge 2012
- Ekerholm, Helena, *Bränsle för den moderna nationen: etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget*, Umeå 2012
- Ericson Wolke, Lars, *Sjöslag och rysshärjningar: kampen om Östersjön under stora nordiska kriget 1700–1721*, Stockholm 2012

- Finlay, Alison & Faulkes, Anthony (översättare): Snorre Sturluson, *Heimskringla, vol. 1, The beginnings to Óláfr Tryggvason*, London 2011
- Le Goff, Jacques, *Money and the middle ages: an essay in historical anthropology*, Cambridge & Malden 2012
- Hjørring, Anders Matthiesen, *Leyers eller Beleyrings Dagverck (1663): en dag-for-dag skildring af Københavns belejring 1658–60*, Köpenhamn 2012
- Holmqvist, Kalle, *Ondskan i Nordingrå: en norrländsk häxprocess 1675*, Stockholm 2012
- Hägg, Göran, *Ett alldeles särskilt land: 150 år i Italien*, Stockholm 2012
- Ilmakunnas, Johanna, *Ett ståndsmässigt liv: familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, Helsingfors & Stockholm 2012
- Jörwall, Lars m. fl. (red.), *Det globala minnet: nedslag i den internationella arkivhistorien*, Stockholm 2012
- Kittler, Friedrich, *Nedskrivningssystem 1800 · 1900*, Göteborg 2012
- Kristensen, Henrik Skov, Kofoed, Claus & Weber, Frank, *Bomber over Danmark: vestallierede luftangreb under 2. verdenskrig*, Köpenhamn 2012
- Kurunmäki, Jussi & Strang, Johan (red.), *Rhetorics of Nordic democracy*, Helsingfors 2012
- Larsson, Mats, *Kensington 1898: runfyndet som gäckade världen*, Stockholm 2012
- Larsson, Olle & Marklund, Andreas, *Svensk historia*, Lund 2012
- Lauridsen, John T., *Werner Bests correspondence med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942–1945*, band 1–10, Köpenhamn 2012
- Lilja, Sven (red.), *Fiske, jordbruk och klimat i Östersjöregionen under förmodern tid: projektet Förmoderna kustmiljöer*, rapport 3, Huddinge 2012
- Livi-Bacci, Massimo, *A short history of migration*, Cambridge & Malden 2012
- Ludvigsson, David (red.), *Enhancing student learning in history: perspectives on university history teaching*, Uppsala 2012
- Maurits, Alexander, *Den vackra och erkända patriarcalismen: den lundska högkyrklighetens präst- och mansideal*, Stockholm 2011
- Mikkelsen, Jørgen, *Urbanisering og bysystemer I Europa indtil ca. 1800: en oversigt over nyere forskningsresultater*, Århus 2012
- Morillo, Stephen & Pavkovic, Michael F., *What is military history?*, Cambridge & Malden 2012
- Netterstrøm, Jeppe Büchert, *Fejde og magt i senmiddelalderen: Rosenkrantzernes fejder med biskop Jens Iversen og Lage Brok 1454–1475*, Auning 2012
- Nilsson, Göran B., *Nytt ljus över yngre västgöotalagen: den bestickande teorin om en medeltida lagstiftningsprocess*, Stockholm 2012
- Nilzén, Göran, *Carl Gustaf Tessin: uppgång och fall*, Stockholm 2012

- Olofsson, Gunnar & Thomell, Thomas, *Gavra: historien om en grekisk by och dess invånare*, Lund 2012
- Orrman, Eljas & Paaskoski, Jyrki (red.), *Vanhan Suomen arkistot: arkiven från Gamla Finland*, Helsingfors 2012
- Ottosson, Per-Gunnar & Backhaus, Helmut (utg.), *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling II:14: brev från Johan Adler Salvius*, Stockholm 2012
- Pastoureau, Michel, *The colours of our memories*, Cambridge & Malden 2012
- Perkins, Richard, *The verses in Eric the Red's Saga: and again: Norse visits to America*, London 2011
- Peterson, Gunilla, *Sotare i Stockholm 1600–1900*, Stockholm 2012
- Petersson, Tom (red.), *Pengamakarna: 350 år av entreprenörskap och innovation inom det svenska finansiella systemet*, Stockholm 2012
- Roberts, Geoffrey, *Stalins general: Georgij Zjukov*, Lund 2012
- Sandström, Glenn, *Ready, willing and able: the divorce transition in Sweden 1915–1974*, Umeå 2012
- Schlögel, Karl, *Moscow 1937*, Cambridge & Malden 2012
- Svensson, Matilda, *När något blir annorlunda: skötsamhet och funktionsförmåga i berättelser om poliosjukdom*, Lund 2012
- Tullberg, Andreas, *"We are in the Congo now": Sweden and the trinity of peace-keeping during the Congo crisis 1960–1964*, Lund 2012
- Ulvros, Eva Helen, Larsson, Anita & Andersson, Björn, *Domkyrkan i Lund: en vandring i tid och rum*, Lund 2012
- Wahlbäck, Kriser, *Jättens andedräkt: Finlandsfrågan I svensk politik 1809–2009*, Stockholm 2011
- Wibeck, Sören, *Indiens historia*, Lund 2012
- Wretö, Tore, *Kampen om det medeltida Italien: kejsare och påvar 313–1313*, Stockholm 2012
- Wulf, Thomas, *Med bästa vilja i världen: fragment, indicier och andra fantasier ur Ivarlássys liv*, vol II, Helsingfors 2012
- Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin & Lee, Francis (red.), *Posthumanistiska nyckeltexter*, Lund 2012
- Österberg, Eva, Lindstedt Cronberg, Marie & Stenqvist, Catharina (red.), *Dygdernas renässans*, Stockholm 2012
- Östling, Per-Anders, *Spöken, medier och astrala resor: övernaturliga upplevelser, folketro och alternativa världsåskådningar i våra dagars Sverige*, Uppsala 2012

RÄTTELSE: På förekommen anledning skall klargöras att kandidatexamen felaktigt men utan redaktionens förskyllan angavs som Henrik Arnstads akademiska titel i *Historisk tidskrift* 130:3 (2010:3) s. 564.